

LENYALO LA SETŠO SA BAPEDI BA MATLALA BA MOUTSE

KA

SEFOKA M.M.

Lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala ba Moutse

MOIPONE MAGDALINA SEFOKA

E neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikrui ya

BONGAKA

LEFAPHENG LA THUTABOMOTHO

MOHLAHLI: PROF. M.J. MOJALEFA

YUNIBESITHI YA PRETORIA

PRETORIA

PHATO 2017

TŠHUPANE	LETLAKALA
KGAOLO YA PELE	1
1.1 MATSENO.....	1
1.2 MOHOLA WA NYAKIŠIŠO	1
1.3 MAIKEMIŠETŠO	2
1.3.1 <i>Dipotšišo tša nyakišišo.</i>	3
1.4 MOKGWANYAKIŠIŠO	3
1.4.1 <i>Tumelelo ya go nyakišiša setšhabeng</i>	4
1.4.1.1 Go bogela le go kgatha tema	5
1.4.1.2 Go ngwala diphetolelo tša dikgatišo	5
1.4.2 <i>Nyakišišo setšhabeng</i>	6
1.4.3 <i>Mokgwa wa go tšea diswantšho</i>	6
1.4.4 <i>Sehlopha sa banyakišiši</i>	6
1.4.5 <i>Ditlabakelo tša go gatiša (segatišamantšu)</i>	7
1.5 BOITHEKGO BJA SETŠHABA SA BAPEDI BA MATLALA SELETENG SA MOUTSE....	8
1.6 TSHEPEDIŠO YA DITABA	10
KGAOLO YA BOBEDI	14
2.1 TLHALOŠO YA LENYALO	14
2.1.1 <i>Matsenyagae</i>	14
2.1.2 <i>Matseno</i>	14
2.1.3 <i>Kgopolo ya lenyalo</i>	14
2.1.4 <i>Magato a thulaganyo le tshepedišo ya lenyalo la setšo</i>	19
2.1.4.1 Lenyalo la go lebana le molao le ditokelo tša bana	19
2.1.4.2 Lenyalo la go lebana le mešomo ya lapa	20
2.1.4.3 Lenyalo la monyanya le magatwana a mangwe	21
2.1.4.4 Lenyalo la go lebana le go thewa ga lapa le lefsa	22

2.2	Tlhalošo ya lenyalo la Sepedi ka ba Matlala ba Moutse	24
2.2.1	<i>Tlhalošo ya kgopolo ya lenyalo</i>	24
2.2.2	<i>Go thiba sefero</i>	29
2.2.3	<i>Tshepedišo ya magadi</i>	30
2.2.4	<i>Go hlabišwa ga ngwetši: Letšatši la monyanya</i>	35
2.2.5	<i>Ngwetši e ya bogadi</i>	40
2.2.6	<i>Go amogela ngwetši bogadi</i>	44
2.3	KAKARETŠO	49
	KGAOLO YA BORARO	50
3.1	GO BEKA'	50
3.1.1	<i>Matsenyagae</i>	50
3.1.2	<i>Matseno</i>	50
3.1.3	<i>Kgopolo ya legato la 'go beka' ka bangwadi ba bangwe</i>	50
3.2	Tlhalošo ya legato la 'go beka' ka Bapedi ba Matlala ba Moutse	53
3.3	KAKARETŠO	61
	KGAOLO YA BONE	62
4.	THULAGANYO YA POLELO YA NGWETŠI BOGADI	62
4.1	MATSENO	62
4.1.1	<i>Sebopego sa sengwalo</i>	64
4.2	SEBOPEGO SA DITENG	69
4.2.1	<i>Ditiragalo</i>	71
4.2.2	<i>Sererwa</i>	73
4.2.3	<i>Baanegwa</i>	79
4.2.4	<i>Tikologo</i>	80
4.2.4.1	<i>Nako</i>	80
4.2.4.2	<i>Lefelo</i>	81

4.3	SEBOPEGO SA THULAGANYO.....	84
4.3.1	<i>Moko wa ditaba</i>	85
4.3.2	<i>Thulaganyo ya dithekniki tša koša</i>	87
4.3.2.1	Thaetlele ya koša ye.....	88
4.3.2.2	Tebelelo.....	89
4.3.2.3	Mothofatšo	90
4.3.2.4	Poeletšokgokari	91
4.3.2.5	Poeletšo	92
4.3.2.6	Tlhabeletšo.....	93
4.3.2.7	Mošito (le lebelo).....	93
4.3.2.8	Boipoeletšo	95
4.3.2.9	Nepišo	95
4.3.2.10	Thekniki ya go oketša ditaba.....	96
4.3.2.11	Thulano	98
4.3.2.12	Phapantšho.....	99
4.4	KAKARETŠO	100
	KGAOLO YA BOHLANO.....	105
5.1	MONGWALELO	105
5.2	MATSENO	105
5.2.1	<i>Tshwantšho</i>	106
5.2.2	<i>Tirišo</i>	106
5.2.2.1	Mmoledi/Moopedi	107
5.2.2.2	Mmoledišwa/Moopelwa	107
5.2.2.3	Retšistara	107
5.3	THULAGANYO YA MONGWALELO WA KOŠA.....	109
5.3.1	<i>Morumokwano</i>	110

5.3.2	<i>Molao wa kwano</i>	115
5.3.3	<i>Sešura</i>	117
5.3.4	<i>Molao wa kgaogano</i>	119
5.4	LETLALO LA MONGWALELO	120
5.4.1	<i>Khuduego/Maikutlo</i>	122
5.4.2	<i>Makgakgasa' le kgegeo</i>	123
5.4.3	<i>Pharologantšho ya mongwalelo</i>	125
5.4.4	<i>Dithekni le dipharologantšho</i>	126
5.4.5	<i>Dipharologantšho tša mongwalelo Dithekni tša mongwalelo</i>	127
5.5	THUMO	141
	KGAOLO YA BOSELELA.....	146
6.1	MATSENO	146
6.1.1	<i>Kgaolo ya pele</i>	146
6.1.2	<i>Kgaolo ya bobedi</i>	149
6.1.3	<i>Kgaolo ya boraro</i>	153
6.1.4	<i>Kgaolo ya bone</i>	158
6.1.5	<i>Kgaolo ya bohano</i>	167
7.	ENGLISH SUMMARY	175
8.	METHOPO	179

MALEBO

Ke thoma ka go iša ditebogo le ditumišo go Yogodimodimo, e lego mong wa bohle Morena Modimo. O bile le nna mathomong a mošomo wo go fihla mafelelong, ke a leboga. Amen.

Ditheto le ditebogo gotee le medupi ya mahlogonolo di lebišwa go mohlhali yo botho, ke ra bolena Prof. M.J. Mojalefa. Ke re Mogale ke leboga go se fele pelo ga lena le ditutuetšo tšeo le bego le ntšhala morago ka tšona. Ka lena ke kgonne go tshela letšibogo la nokakgolo le go šwahla sethokgwa se. Ruri o tloga o le montshepetšabošego wa borare. Modimo a le nešetše medupi ya mahlogonolo le katlego ka lapeng la lena, le re golele go ya pele, Pula! Mogale 'a Ngwaketse.

Go Prof. P.S. Groenewald ke go leboga ge o ile wa ntšea kgopu go thomeng ga mošomo wo. Tlhahlo ya lena ke e rolela kuane ka gore lehono ke weditše tema yela o ntaeditšego yona. Ke re Yogodimodimo a le nešetše medupi ya ditšhegofatšo. Thobela Mokone!

Ga ke rate go lebala Mohumagadi, Anikie, Joubert ge a ile a nkema nokeng ka go thoma go beakanya lengwalonyakišišo le. Ke tloga ke sa tsebe gore ke tla tšea kae mantšu a go go leboga go feta mo. O gole o fete le tšhukudu. Ramatlaohle a go okeletše matšatši gore o hole le magagešo a mangwe.

Ke opa leopo la kgoro ya Kgoši M.M. Matlala ge e ile ya ntumelela go dira nyakišišo metsaneng yeo e lego ka tlase ga boetapele bja yona. Ke ra setšhaba sa Bapedi ba Matlala ba Moutse. Ke re ditheto le ditumišo šedio go wena Mokone wa ntšhidikgolo, Mminatlhantlhagane. A nke Modimo a go šegofatše, le setšhaba sa Rakgwadi. Pula! Thobela!

Go bakgomana ba metsana ya Moutse ke leboga botho le tlhomphe yeo le mphilego yona ge ke dira dikgopelo tša go tsena malapeng a badudi ba motse go phethagatša mošomo wo. Ke re dipula tša medupi le mahlogonolo di le nele. Ruri le bile bomontshepetšabošego ka gore lehono ke weditše modiro wo ka thekgo ya lena.

Medupi ya ditebogo e tšhologele go badudi ba Moutse, ke ra malapa ao a nkamogetšego ge ke kokota mejakong ya ona. Go se fele pelo ga lena go mphile tšholo yeo nka se e amogwego ke motho. Ke tlotše letsoku ka be ka rwala le tlhapetsane ka lena Bakone. Pula!

Ke leboga ba bokgobapuku bja Yunibesithi ya Pretoria ka go mpha tshedimošo le ditlabelo ge ke be ke di kgopela. Ruri ke hloka mantšu a go lekana go le leboga. Ke re tšwelang pele go hlatlegela ge re le kokotela le mašego. Tšhireletšo ya Yogodimo e le apešeng bana ba tšiekgalaka!

Ke buša ke leboga molekane wa ka, ke ra hlogo ya lapa la Sefoka, Manganke Patrick. Ke re ruri o bile lehloto la boikokotlelo mošomong wo. O tloga o laeditše maikarabelo ka go ba moemanokeng ya ka mabapi le mošomo wo. Tema yeo o e kgathilego ka go tlanya le go

nkgokgoetša di mphile maatla. Ke re Morena Modimo a go šegofatše a be a re godišetše wena Phaahla' Ngwato. Gola o di fete tšohle, mahlogonolo a go atele le bana ba rena. Amen!

Go bathuši ba ka bao ke bego ke šwahla megola le bona go nyaka tshedimošo, ke re ke le leboga kudu. Le bile baemanokeng ba potego ka go se mphelele pelo ge ke le hlabela mokgoši wa a re hlakaneng. Ruri maitapišo a lena a nkhotše. Lehono ke khuparetše tšholo ka thušo ya lena. Ke re le goleng le kakaneng le tlou gape le e feteng. Dipula tša medupi le mahlogonolo di le nele, Batubatse! Modimo a le dire ka botho.

Nka lebala bjang Mr Nkadameng le Prof. Gray bao ba lemilego tema ka go lekola le go fetolela dikakaretšo tša nyakišišo ye malemeng a mangwe. Ke a leboga le ka moso le dire bjalo le go ba bangwe. Thobela!

KGAOLO YA PELE

1.1 MATSENO

Go bile le dinyakišišo tšeo di dirilwego ke Mönnig (1967), *Worldbook Encyclopaedia* (2000) le Lewis (1976) mabapi le lenyalo la setšo sa Bapedi. Le ge go le bjalo dinyakišišo tša bona di be di lebane le lenyalo la Bapedi fela di sa hlaloše magato a lenyalo ao ka Sepedi le ona a amogelelegago mo lenyalong, bjalo ka legato la 'go beka'. Bjale taba ye ya lenyalo e tlo lebelelwa go setšhaba sa Matlala sa tikologo ya Moutse ka Limpopo, e lego ye nngwe ya diprofense tša Afrika-Borwa. Nyakišišo e tlo lebana le setšhaba se sa Matlala sa go aroganywa ka metsana ya go fapana go ya ka baetapele ba yona. Gomme ge, ge go lekolwa lenyalo la setšhaba se sa ba Matlala, go lemogwa gore, go fapana le ditšhaba tše dingwe tša ba Matlala, sona se na le magato a lenyalo a go fapana le tšeo tše dingwe go akaretšwa gape le ditšhaba tše dingwe tša Bapedi ka kakaretšo. Phapano ye kgolo ya lenyalo la setšo sa ba Matlala e theilwe godimo ga tshepedišo ya kgato ya go ikgetha ya go bitšwa legato la 'go beka', leo ge le ka se phethagatšwe go thwego lenyalo la setšo ga se le felelele. Tshepedišo ya mohuta wo ya lenyalo la setšo, go fihlela ka paka ye, ga se e hlalošwe dingwalong tša Sepedi. Ke ka fao nyakišišo e kgonthišago gore diphatišišo tša bogologolo ga di bone legato la 'go beka' e le kgato ye bohlokwa tshepedišong ya manyalo a setšo ditšhabeng tša Bapedi, yona taba ye e lego bothata bjo bo swanetšego go rarollwa ke nyakišišo ye.

Ka fao ge, legato la 'go beka' le tlogo hlalošwa ka botlalo mo nyakišišong ya lenyalo la Bapedi ba Matlala ba Moutse. Nyakišišo ye e tlo lebana gape le phapano gare ga lenyalo le 'go beka' gammogo le merero ye mengwe ye e amanago le lenyalo ka bophara. Ka ntle le go lebelela lenyalo, nyakišišo ye e tlo hlaloša ka go naba ka fao magato a lenyalo a amegago ka gona lenyalong la Bapedi go šeditšwe setšhaba sa Matlala ba Moutse.

1.2 MOHOLA WA NYAKIŠIŠO

Nepokgolo ya nyakišišo ye ke go tsinkela lenyalo la setšo sa Bapedi go hlokometšwe kudu setšhaba sa ba Matlala ba tikologo ya Moutse (le ge mo le mola ge go tsomega, go tlo lebelelwa gape le tshepedišo ya lenyalo la setšo ditšhabeng tše dingwe tša Bapedi ka

kakaretšo). Ka tsela yeo, go letetšwe gore nyakišišo e tlo tswalelela dikgoba tše di tlogetšwego goba merero ye e sego ya nyakišišwa ka botlalo ke dinyakišišo tše dingwe tša peleng, tša go swana le legato la 'go beka', gammogo le merero ye mengwe ya tshepedišo ya lenyalo la setšo. Nyakišišo e holofela gore, le ge go bonagala gore go tlo nyakega nako ye ntši lesolong le, tlhalošo le tlhathollo ye e tseneletšego ya go teba, e tlo fihlelelwa go phethagatša morero wo.

1.3 MAIKEMIŠETŠO

Maikemišetšokakaretšo a nyakišišo ye, ke go utolla (a) ka fao, ka kakaretšo, magato a lenyalo a kgokaganego ka gona ge go bapetšwa le kgopolokgolo ya lenyalo la Sepedi, eupša ka go le nepiša le la setšhaba sa ba Matlala ba tikologo ya Moutse mo profenseng ya Limpopo, le (b) go sekaseka tirišo ya polelo, mehuta ya ditiragalo tša tšweletšo go akaretšwa le (c) direto, megobo, le dikoša tše di dirišwago moletlong wa mohuta wo. Ka fao ge, maikemišetšo ao a yo phurrollwa ka go akaretšwa le go nepišwa ka tsela ye:

- (a) Go utolla tirišo le mohola wa mmakgonthe wa setšo sa bomolomo mo setšhabeng sa Bapedi, e lego ba Matlala ba tikologo ya Moutse.
- (b) Go laetša phapano magareng ga kgopolo ya lenyalo le ya 'go beka' mo setšhabeng sa ba Matlala ba tikologo ya Moutse.
- (c) Go tiiša ka fao magato a lenyalo a kgokaganego ka gona le kgopolo ya lenyalokakaretšo la Sepedi.
- (d) Go utolla ditiragalo le ditiro tša tiragatšo ('performance') ya kgokagano ya go dirišwa meletlong ya manyalo a setšo sa Bapedi (ba Matlala) ka go nyakišiša ditaba tše ka tsela ya tirišo ya polelo, mehuta ya direto, megobo le dikoša.
- (e) Go tšweletša ditiragalo tša tiragatšo tša go dirišwa meletlong ya manyalo a ba Matlala, tše di tšwelago pele go ba (a) tsela ye bohlokwa ya kgokagano gammogo le (b) ntlha ye bohlokwa ya sebopego sa boitsebišo setšhabeng seo.
- (f) Go laetša mokgwa wa polelo le tshwantšhokgopolo tše di dirišwago mo go dikgopolo tše pedi, e lego lanyalo le 'go beka'.

1.3.1 Dipotšišo tša nyakišišo.

Potšišokgolo ke gore na lenyalo le 'go beka' di laetša eng ka lenyalo la Bapedi leo le amogelwago ke molao? Tše dingwe tša dipotšišo tša tlaletšo ke tše di latelago:

- (a) Na go na le phapano magareng ga lenyalo le 'go beka'?
- (b) 'Go beka' go tsenelana bjang le magato a mangwe a lenyalo?
- (c) Na lenyalo le 'go beka' di hlaloša eng ka meletlwana ye mengwe ya setšhaba sa Matlala?
- (d) Ke polelo, direto le dikoša dife tše di nyakegago nakong ya lenyalo?.

Nyakišišo ye e tlo leka go hlaloša tsenelano ya 'go beka' le magato a mangwe a lenyalo. Tihalošo e tlo lebana gape le phapano gare ga 'go beka' le lenyalo. Go tlo thongwa ka tihalošo ya lenyalo go ya ka fao bangwadi ba bangwe ba le hlalošago ka gona go tloga kgale. Gape go tlo šetšwa ditiragalo tše di lego ka gare ga lenyalo la setšo. Tihalošo ya lenyalo e tla tsinkela go ya ka fao badudi ba Matlala ka Moutse ba le bonago ka gona.

1.4 MOKGWANYAKIŠIŠO

Mokgwa wo o tlogo dirišwa nyakišišong ye o fapana le mokgwa wa nyakišišo wo o kilego wa dirišwa ke banyakišiši ba bangwe ba peleng. Go tlo šalwa morago mokgwa wa nyakišišo wo o hlalošitšwego ke Joubert (2004) nyakišišong ya gagwe ya bongaka ya go bitšwa '*The power of performance*'. Mongwadi yo o hlaloša gore go na le mokgwa wo o dirišwago ge go nyakišišwa seo se sego sa ngwalwa. Mokgwa woo ke wa go nyakišiša ka tsela ya sengwalobomolomo ('*oral literature*') le ka tiragatšo ('*performance*'). Ka mantšu a mangwe nyakišišong ye, ga se go dirišwe ka go nepiša thwi mokgwanyakišišo wa tlwaelo wa naratholotši, e lego wa go hlaloša le go hlatholla sebopego sa sengwalo o nnoši, eupša go tlo šomišwa le mokgwanyakišišo wo wa go tswaka sengwalobomolomo le tiragatšo.

Mo mokgweng wo, monyakišiši o ya bathong a boledišana goba a ba botšiša ka seo a tla bego a nyaka go se tseba le go ngwala ka sona. Go tšwela pele monyakišiši gape a ka bogela seo a se nyakišišago ge se diragatšwa. Taba ya go nyakišiša ka bomolomo ga se ye mpsha, e no ba e ile ya tlogelwa gomme gwa sekamelwa ka nyakišišong ya go ngwalwa. Nyakišišo ye ya bomolomo

mo Afrika-Borwa e ile ya tlogelwa ka lebaka la mabaka a mabjalo ka a politiki, go tsenelana ga ditšo le go hlakana ga merafe ye mengwe, kudu ya metsetoropong gammogo le merero ya sedumedi, thuto, leago, bjalobjalo. Bohlokwa bja nyakišišo ya mohuta wo ke:

- (a) Go ngwala le go lota ditaba goba ditiragalo tšeo di utolotšwego.
- (b) Go laetša bohlokwa bja go ya go nyakišiša setšhabeng goba bathong.
- (c) Go laetša gore nyakišišo ya bomolomo ga e utolle ditaba fela eupša e tšweletša le bokgoni bja poledišano.
- (d) Go bopa taba ya bomolomo le go kwešiša bohlokwa bja yona kudu mo ditiragatšong.
- (e) Go diriša nyakišišo ya bomolomo le ya go ngwalwa moo go nyakegago.

Go ka akaretšwa ka go re nyakišišo ya bomolomo ke yona e utollago ditaba ka moka tšeo monyakišiši a di nyakago ka ge a tla be a lebane le mongditaba a bile a kgoni le go mmošiša dipotšišo moo a nyakago tlhalošo yeo e tseneletšego.

Ka lehlakoreng le lengwe, Ruth Finnegan (1970:1) yena o fo re nyakišišo ya go ngwalwa e atile ebile e phatlaletše ka kudu, mola nyakišišo ya bomolomo yona e se ya tšweletšwa kudu bjalo ka ya go ngwalwa mo dinyakišišong. Ke ka fao a rego nyakišišo ya bomolomo e swanetše go ba le ditlabakelo tšeo di ka dirišwago ge go nyakišišwa gore tsebo goba kutollo e tle e bolokelwe le mabakeng ao a tlogo. Ka mantšu a mangwe go ka dirišwa puku go ngwala seo se nyakišišwago, ditšeamantšu ge go bolelwa, gammogo le diswantšho go tlo fa bohlatse bja seo se bonwego ge go be go nyakišišwa; godimo ga moo go ka dirišwa gape le ditlabakelo tša go swana le *DVD* yeo e akaretšago setšeamantšu le diswantšho ka nako e tee. Ka fao nyakišišo ye e tlo nepiša dintlha tše di latelago ka tlase:

1.4.1 Tumelelo ya go nyakišiša setšhabeng

Monyakišiši o swanetše go beakanya le bao a tlogo ya go nyakišiša ditaba go bona pele ga nako. Ka mantšu a mangwe o swanetše go hwetša tumelelo pele a tlo kopana le badiragatši ba gagwe. Magato ao a tšewago ka mokgwa wo wa nyakišišo ke a go ya ka maleba gore batho ba itokišetše le go beakanya seo monyakišiši a tlogo se nyakišiša.

Gantši go ka ngwalwa mangwalo a dikgopelo go ya go bakgathatema ba nyakišišo, goba go ka rongwa yo mongwe go ba tsebiša ka ketelo yeo. Taba ya go tsenelana ga banyakišiši le

bakgathatema ba bangwe go tsoša setswalelo seo se dirago gore batho ba lokologe le go phutholla mafahla a bona ge ba anega tšeo monyakišiši a di nyakago nakong yeo. Ba bangwe ba tla ithaopa le go dira tše dingwe tšeo o bego o sa di lemoge. Monyakišiši le yena o swanetše go fela a kgatha lehwi ditiragalong tšeo di diregago moo. Ge a hlatsela se Joubert (2004:14) o re setswalelo seo se lego gona se dira gore batho ba lokologe ge ba efa dipego mabapi le senyakišišwa, kudu ka seo se tla bego se direga goba se kilego sa direga ka ge ba tla be ba gopola gabotse. Bohlatse bjo bo hwetšwago ka tirišo ya mokgwa wo, gantši bo dira gore monyakišiši a hlokomedišiše le go lemoga ditšo le ditumelo tša ditšhaba tše dingwe. Mokgwa wo batho ba itshwarago, ba bolelago le go phela ka gona, o ruta motho merero ya leago mo bophelong.

Mongwadi yo o hlaloša gape gore kgokagano yeo e diregago ka mokgwa wo wa nyakišišo ga se fela taba ya gore mmadi a bale, eupša e ama gape le mmogedi ge a theeditše a bile a lebeletše, a kwešiše seo se diregago. Bjale gore monyakišiši a se timelelwe ke tshedimošo ya nyakišišo ya gagwe, a ka šala magato a a latelago go kgobokanya ditaba ka botlalo.

1.4.1.1 Go bogela le go kgatha tema

Ge monyakišiši a ka kgatha lehwi a bile a bogetše, o tlo ba le bohlatse bjo bo feleletšego ka seo a se nyakišišago. Ke go re go fihlelela seo, o swanetše a amege ka dinako tšohle gore a kgone go gatiša ditaba/ditiragalo tšeo a di nyakago.

1.4.1.2 Go ngwala diphetolelo tša dikgatišo

Monyakišiši o swanetše go ngwala tšeo a di gatišitšego ka setšeamantšu le tšeo di bego di diragala nakong ya go gatiša mantšu a bakgathatema. Le ge go le bjalo go tlo nyakega gore go gatišwe ditiragalo tšeo e sego go di ngwala fela. Ge a ruma taba ye Joubert (2004:21) o re mokgwa wa go nyakišiša ka molomo o thuša motho go kwešiša le go tseba nnete ka ga ditšo, ditumelo le ditlwaelo tša ditšhaba tšeo di rilego. Ka fao mokgwa wo le wona o bohlokwa tirišong malebana le merero ya nyakišišo.

1.4.2 Nyakišišo setšhabeng

Mokgwa wo wa nyakišišo o lebane le ditiragalo tšeo di nyakišišwago, gomme o ama didirišwa tša go swana le filimi yeo e gatišago ditiragalo tša mmakgonthe tša go ya go ile. Mongwadi Joubert (2004:8) o re seo se nyakišišwago ka poledišano le kgatišo ka tsela ya filimi le mantšu se feleletša ka go ngwalwa, e lego tsela ye nngwe ya go boloka ditaba/difiwa tša nyakišišo. Le mo nyakišišong ye go tlo latelwa mokgwa wo wa nyakišišo, e lego go tšea mantšu le diswantšho gomme go fetšwe ka go ngwala ditaba tšeo.

1.4.3 Mokgwa wa go tšea diswantšho

Go tšea diswantšho ke mokgwa wo mongwe wo bohlokwa nyakišišong ye ka gore monyakišiši o kgona go swantšha le ditiragalo tšeo di diregago ge a nyakišiša. Ge a hlatsela taba ye, Joubert (2004:8) o no re:

Since a crucial part of the study was to collect performance events in their original contexts where they are composed and performed...

Tabakgolo mo ke gore monyakišiši o tšea ditaba tšeo di diregago ka yona nako yeo (e sa le semeetseng) gomme a ngwala ka tšona. Taba ye nngwe gape ke gore monyakišiši o ba gona ditiragalong tšeo gomme o kgona go botšiša moo go nyakegago go hwetša ditaba ka botlalo.

1.4.4 Sehlopha sa banyakišiši

Mokgwa wo wa nyakišišo o ama batho ba go feta o tee, mo go bona go ka bago yo a boledišanago le go botšiša bakgathatema dipotšišo. Motho yo a botšišago e swanetše go ba yo a tsebago le go kwešiša polelo ya setšhaba seo nyakišišo e dirwago go sona. Motho wa bobedi e ka ba motšeadiswantšho, yo mongwe a ka tšea diswantšho ka DVD, mola yo mongwe a ka ngwala tšeo di bolelwago. Ge a iša pele Joubert (2004:8) o hlaloša gore:

There are however always exceptions, and positive contributions can be made by committed, sensitive and competent team members.

Se se ra gore banyakišiši le bona ba swanetše go tseba morero wa bona ge ba eya go nyakišiša ditaba le ditiragalo bathong. Banyakišiši, ka mabaka a mangwe, ba swanetše go ba ba bong bja go fapana gore ditaba di tle di sepele gabotse ka go lokologa. Se se tsoša segwera gare ga banyakišiši le bakgathatema ka gona go ba bobebe go hwetša ditaba ka botlalo. Ge a ruma taba ya banyakišiši ba, mongwadi Asch (1988:6) o re go tlo amega monyakišiši gammogo le modirišanikayena, le ge e le gore nako ye ntši e tlo ba monyakišiši a nnoši, ka ge e le yena a dirago lengwalonyakišišo. Taba ke gore banyakišiši ba swanetše gore ba ikemišetše go šoma kudu.

1.4.5 Ditlabakelo tša go gatiša (segatišamantšu)

Go hlalošitšwe ka godimo gore sehlopha sa banyakišiši se na le yo a tšeago diswantšho le wa go gatiša mantšu. Bjale mo mokgweng wo ke moo yo mongwe wa sehlopha a šomago ka go tšea mantšu a diboledi nakong ya nyakišišo. O swanetše go tseba go šomiša setšeamantšu le go kgona go boledišana gammogo le go botšiša dipotšišo nakong ya nyakišišo. Taba ye e dira gore le bakgathatema ba bangwe ba se ikhwetše ba gateletšwe goba ba tšhošetšwa. Ke ka fao Joubert (2004:11) a hlalošago bokgoni bjo bo nyakegago go badiriši ba ditlabakelo tša go gatiša bjalo ka segatišamantšu le setšeadiswantšho gammogo le DVD. Ge motho a na le bokgoni bja go diriša ditlabakelo tše gona go tlo ba bonolo go sepetša nyakišišo ka tshwanelo. Ge a ruma taba ye Joubert (2004:21) o re:

To understand the present day phenomenon of oral traditions in non-literate or; semi-literate societies an interdisciplinary interpretation becomes imperative because it creates the opportunity to understand specificities in a culture or genre, the social impact of verbal art and the dynamics of a living tradition.

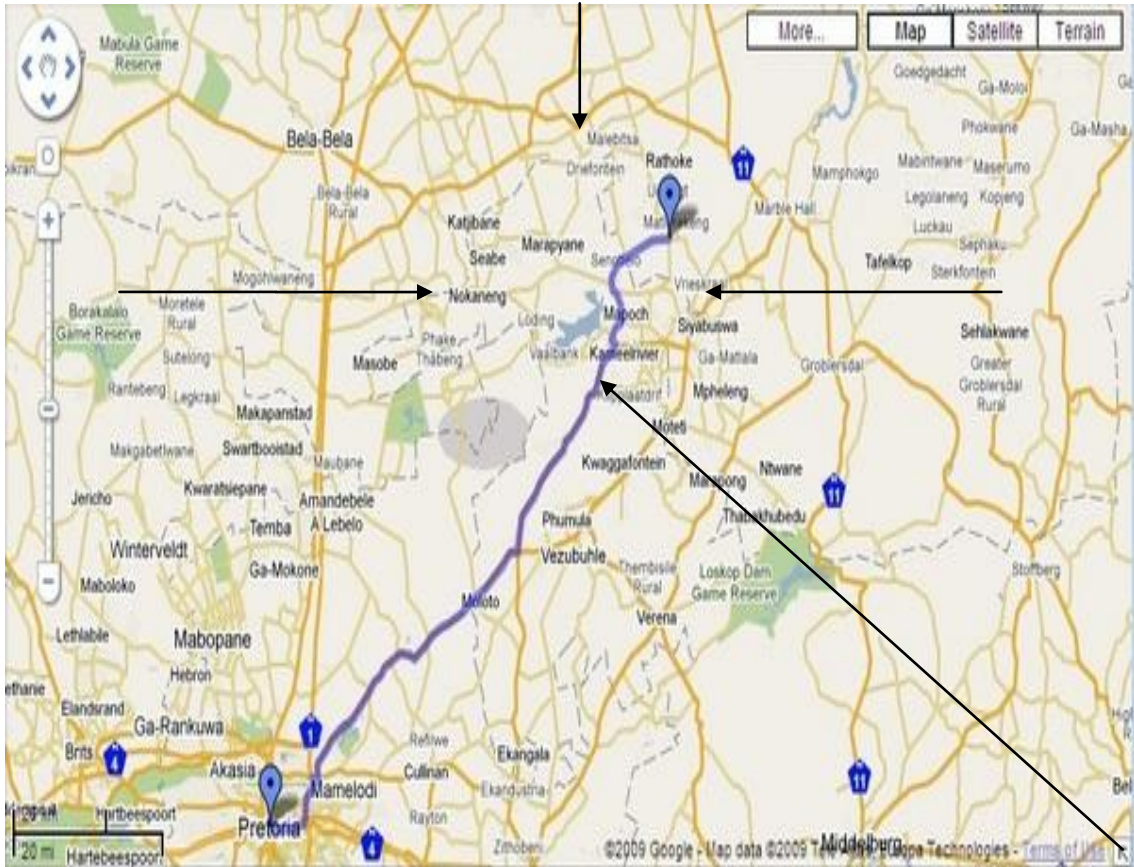
Go tšwela pele mongwadi yo o fo akaretša ka go re mokgwa wa go nyakišiša ka bomolomo o thuša motho go kwešiša le go tseba nnete ka ga ditšo, ditumelo le ditlwaelo tša ditšhaba tše di rilego; ka fao mokgwa wo le wona o bohlokwa go ka dirišwa ge go nyakišišwa.

1.5 BOITHEKGO BJA SETŠHABA SA BAPEDI BA MATLALA SELETENG SA MOUTSE

Nyakišišo ye e tlo ngwalwa go lebeletšwe setšhaba sa Bapedi ba selete sa Moutse. Go kgethilwe Bapedi ba Moutse ka ge Bapedi ba arogane ka dilete tša go fapana bjalo ka Bapedi ba Bolobedu, Mphahlele, Masemola, Sekhukhune, Matlala, bjalobjalo. Se se dirwa gore nyakišišo e se phatlalale kudu. Bjale go tlo hlalošwa gore selete se se hwetšwa thoko efe mo Profenseng ya Limpopo. Setšhaba se sa Bapedi ba Matlala, ge se tla tla go aga mo Moutse, ba bangwe ba be ba etšwa Phatametsana go la Nebo mola ba bangwe ba be ba le ka thoko ya Marble Hall gona mo Profenseng ya Limpopo

Setšhaba se se ka bodikela bja toropo ya Groblersdal gomme e ka ba dikilometara tše 56 go tloga Groblersdal go fihla ka Moutse, gape e ka ba dikilometara tše 35 go tšwa Marble Hall go fihla fao. Ge o le Tuinplaas o e ya ka bohlabela o ka tšea monabo wa dikilometara tše 20 go fihla Moutse. Ge o le Mhlanga, setšhaba sa Moutse se ka thoko ya leboa la motse wo, gomme e ka ba dikilometara tše 80.

MMEPE WA MOUTSE GO TŠWA GO "GOOGLE" (O LAEDITŠWE KA MARUNGWANA A)

Monabo ka dikilometara

1. Groblersdal go fihla Moutse	=	56
2. Marble Hall go fihla Moutse	=	35
3. Tuinplaas go fihla Moutse	=	20
4. Mhlanga go fihla Moutse	=	80

Setšhaba se sa Moutse se bušwa ke Kgoši M.M. Matlala yoo a binago tlhantlhagane, gomme se arogantšwe ka mebotwana go ya ka bakgomana bao ba etilego metsana ye e rilego pele. Go na le motsana wa Keerom wo o etilwego pele ke Mna Maloka Mminatau. Mmotwana wa gaTloporo wona o etilwe pele ke Mna Mmakola, wa Tšhikanoši o bušwa ke Mna Mampana, wa gaRamoshebo wona o etilwe pele ke Mna Mashung Matlala mola motsana wa Matlala' Lehwelere wona o etilwe pele ke Mna Shikwane Matlala. Baetapele ba ka moka ga bona ba bina tlhantlhagane ka ntle le Mna Maloka yo a binago tau.

Dipalopalo tša setšhaba (go hlokometšwe batho ba bagolo) se sa Moutse, tša ngwaga wa 2012, di laeditšwe ka tsela ye e latelago:

- (a) Banna ke ba 58 207
- (b) Basadi ke ba 65 442

Bjale ge, go ya ka tshedimošo ye, nyakišišo ye e tlo phethagatšwa go lebeletšwe lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala ba Moutse. Mokgwa wo o tlogo dirišwa nyakišišong ye e tlo ba wa tiragatšo le bomolomo ka ge o nyalelane le mohuta wo wa nyakišišo.

1.6 TSHEPEDIŠO YA DITABA

Mo kgaolong ya pele go hlalošitšwe ka ga dinyakišišo tšeo di dirilwego ke Mönnig (1967), *Worldbook Encyclopaedia* (2000) le Lewis (1976) mabapi le lenyalo la setšo sa Bapedi. Le ge go le bjalo go lemogilw gore dinyakišišo tšeo tša bona di be di lebane le lenyalo la Bapedi fela; di sa hlaloše magato a lenyalo ao ka Sepedi le ona a amogegago mo lenyalong, bjalo ka legato la 'go beka'. Taba yeo ya lenyalo e lebeletšwe go šeditšwe setšhaba sa Matlala sa tikologo ya Moutse. Gomme ge, ge go lekolwa lenyalo la setšhaba se sa ba Matlala, go lemogwa gore, go fapana le ditšhaba tše dingwe tša ba Matlala, sona se na le magato a lenyalo a go fapana le tšeo tše dingwe go akaretšwa gape le ditšhaba tše dingwe tša Bapedi ka kakaretšo. Phapano ye kgolo ya lenyalo la setšo sa ba Matlala e theilwe godimo ga tshepedišo ya kgato ya go ikgetha ya go bitšwa legato la 'go beka', leo ge le ka se phethagatšwe go thwego lenyalo la setšo ga se le phethagale.

Tshepedišo ya mohuta wo ya lenyalo la setšo, go fihlela ka paka ye, ga se e hlalošwe dingwalong tša Sepedi. Ke ka fao nyakišišo e tlišago gore diphatišišo tša bogologolo ga di bone legato la 'go beka' e le kgato ye bohlokwa tshepedišong ya manyalo a setšo ditšhabeng tša Bapedi, yona taba ye e lego bothata bjo bo swanetšego go rarollwa ke nyakišišo ye.

Ka fao ge, legato la 'go beka' le tlo hlalošwa ka botlalo mo nyakišišong ya lenyalo la Bapedi ba Matlala ba Moutse. Nyakišišo ye e lebane gape le phapano gare ga lenyalo le 'go beka' gammogo le merero ye mengwe ye e amanago le lenyalo ka bophara. Ka ntle le go lebelela

lenyalo, nyakišišo ye e tlo hlaloša ka go naba ka fao magato a lenyalo a amegago ka gona lenyalong la Bapedi go šeditšwe setšhaba sa Matlala ba Moutse.

Maikemišetšomagolo a nyakišišo ye, ke go utolla ka fao, ka kakaretšo, magato a lenyalo a kgokaganego ka gona ge go bapetšwa le kgopolokgolo ya lenyalo la Sepedi, eupša ka go le nepiša le la setšhaba sa ba Matlala ba tikologo ya Moutse, le go sekaseka tirišo ya polelo, mehuta ya ditiragalo tša tšweletšo go akaretšwa le direto, megobo, le dikoša tše di dirišwago moletlong wa mohuta wo.

Mo mokgweng wa nyakišišo monyakišiši o tlo swara poledišano le batho le go ba botšiša ka seo a tla bego a nyaka go se tseba le go ngwala ka sona. Go tšwela pele monyakišiši gape a ka bogela seo a se nyakišišago ge se diragatšwa. Taba ya go nyakišiša ka bomolomo ga se ye mpsha, e no ba e ile ya tlogelwa gomme gwa sekamelwa ka nyakišišong ya go ngwalwa. Godimo ga moo, nyakišišo e tlo šala morago mokgwa wa go tsinkela sengwalo (seo sa bomolomo) ka tsela ya go felleka sebopego sa sona.

Mo kgaolong ya bobedi nyakišišo e tlo arola tlhalošo ya lenyalo ka dikarolo tše pedi, e lego tlhalošo ya lenyalo ka bangwadi ba bangwe, le tlhalošo ya lenyalo ka Bapedi gagolo ba Matlala ba tikologo ya Moutse. Go lemogilwe gore ke bangwadi ba mmalwa fela bao ba hlalošago magato a lenyalo eupša ba sa tsenelele ka kudu legatong la 'go beka' leo le tlogo hlalošwa nyakišišong ye ka morago. Bjale kgaolo ye e tlo thoma ka go hlaloša lenyalo go ya ka fao bangwadi ba bangwe ba le hlalošago ka gona gwa tla gwa latela tlhalošo ya lenyalo la Bapedi ba Moutse. Ge e le legato la 'go beka' lona le tlo hlalošwa le magato a mangwe ka morago dikgaolong tše di latelago.

Mo thulaganyong le tshepedišong ya lenyalo, go gateletšwe gore go fele go topetšwa ka direto, meduduetšo, ditlhakelo, dikoša ka thušo ya morethetho wa meropa le diletšo, bjalobjalo go kgabiša tshepedišo ya magadi a lenyalo la setšo sa Sepedi.

Kgaolo ya boraro e yo thewa godimo ga legato la 'go beka' ka ge go sa le pharela tabeng ya lenyalo; ka ge kgato ye e sa tšweletšwe gabotse le ka tshwanelo ke bangwadi ba peleng bao ba ngwadilego ka lenyalo ge ba hlaloša kgopolo ya lenyalo le magato a lona. Ka gona kgaolong ye ya boraro legato le la 'go beka' le tlo tsitsinkelwa ka kudu ka go gatelela tlhalošo ya dikarolo tše

pedi tša lenyalo la setšo, e lego kgopolo ya 'go beka' ka bangwadi ba bangwe, le tlhalošo ya 'go beka' ka Bapedi gagolo ba Matlala ba tikologo ya Moutse. Go realo go ra gore kgaolo ye e tla thoma ka go hlaloša kgopolo ye ya legato la mohuta wo wa lenyalo ya 'go beka' go ya ka fao bangwadi ba bangwe ba e hlološago ka gona. Ka morago ga fao go tlo latela Bapedi ba Moutse go ya ka fao le bona ba e bonago ka gona.

Mo kgaolong ya bone go yo lebeledišišwa thulaganyo ya polelo ye e dirišwago ge go hlagišwa ngwetši bogadi le ge ngwetši e eya bogadi. Kgaolo ye e yo nepiša thulaganyo ya polelo yeo ka go kgetha koša e tee yeo e dirišwago go bonagatša bohlokwa bja thulaganyo ya polelo yeo. Koša ye e tlogo hlaolwa go tšweletša thulaganyo ya polelo yeo ke ya 'Makgakgasa' yeo e lebanego le go hlagišwa ga ngwetši bogadi.

Godimo ga moo mo kgaolong ye go yo sekasekwa koša yeo ya 'Makgakgasa' go hlokometšwe sebopego sa sengwalo (koša), e lego mahlakore a mabedi: diteng le thulaganyo (ge e le mongwalelo wona o tlo lekolwa mo kgaolong ya bohlanano).

Ka ge kgopolo ya koša e le bohlokwa e tlo no napa e lebanywa le tlhalošo ya yona fa, fela ye kopana ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye. Koša, le ge e le sereto (ga di fapane wo kaalo), ke mohuta wa bokgabo gomme gantši ga go bonolo go hwetša tlhalošo yeo e tšweletšago ka botlalo seo modiro wa bokgabo o lego sona. Gantši go bonolo go ka bolela ka ga seo koša e se dirago mo bathong go feta go leka go hlaloša gore koša ke eng. Mošomo wa ditlhalošo ke go leka go hlahla mmadi. Koša ke polelo ya pelo gomme e tswalane le maikutlo. Ke ka yona moopedi a kgonago go tšweletša maikutlo ao a tebilego.

Kgaolo ya bohlanano o yo sekaseka mongwalelo ka gobane mongwalelo ke karolo ye nngwe ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo. Ka go realo kgopolo ye e tlo hlalošwa ka morago gona mo kgaolong ye. Ka gona, mo go yo thongwa ka go lekola koša ya 'Makgakgasa' ge e lebane le sonete.

Ge koša ye ya 'Makgakgasa' e ka hlokomedišišwa ka tshwanelo, go tlo lemogwa gore, le ge e se e rulaganywe ka tsela ya sonete (metlaladi ye 14), eupša e na le lefetla la thulaganyo ya sonete ka gobane e na le tshwantšho le tirišo. Ka fao ge, ge go sekasekwa thulaganyo ya mongwalelo wa koša ye, kgopolo yeo ya sonete le yona e tlo šalwa morago, fela ka mokgwa wa go akaretša

ditaba ka gobane sonete ke mohutatheto, e sego mongwalelo. Ge a hlaloša kgopolo ya sonete, Groenewald (1993:64) o no re sonete ke mohutatheto wa Setareana le wa Seisiname. Mehuta yeo ye mebedi e na le methalotheto ye 14. Moreti/Moopedi o rulaganya ditiragalo/ditaba gore sonete e be le dikarolo tše pedi: tshwantšho (go hlaloša ditaba tše di lebanego le sererwa) le tirišo (go tšweletša maikutlo a moreti/moopedi mabapi le merero ya tshwantšho).

Ge mmadi a lebantšha kakaretšo ya diteng tša koša yeo ya 'Makgakgasa' le tše di opelwago/ngwadilwego, o lemoga ka magetla, diphapantšho tša mongwalelo tša tshwantšho le tirišo tšeo le tšona di tlogo hlalošwa ka botlalo kgaolong ye.

Mo kgaolong ye ya boselela, e lego ya go ruma ditaba tša thuto ye, go yo akaretšwa dikgaolo ka moka tšeo di theilego thutonyakišišo ye.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 TLHALOŠO YA LENYALO

2.1.1 Matsenyagae

Ka lebaka la bogolo bja tlhalošo ya lenyalo, lengwalonyakišišo le le yo arola tlhalošo ya lenyalo ka dikarolo tše pedi, e lego tlhalošo ya lenyalo ka bangwadi ba bangwe, le tlhalošo ya lenyalo ka Bapedi gagolo ba Matlala ba tikologo ya Moutse.

2.1.2 Matseno

Go hlalošitšwe peleng gore bangwadi ba bangwe bao ba ngwadilego ka lenyalo ba le hlaloša fela ka kakaretšo ba sa tsenelele go magato a lona. Taba yeo e lemogilwego ke go re ke bangwadi ba mmalwa fela bao ba hlalošago magato a lenyalo eupša ba sa tsenelele ka kudu legatong la 'go beka' leo le tlogo hlalošwa nyakišišong ye ka morago. Bjale kgaolo ye e tlo thoma ka go hlaloša lenyalo go ya ka fao bangwadi ba bangwe ba le hlalošago ka gona gwa tla gwa latela tlhalošo ya lenyalo la Bapedi ba Moutse bjalo ka ge e le selete seo se kgethilwego gore dinyakišišo tša lenyalo la setšo di dirwe go sona. Ge e le legato la 'go beka' lona le tlo hlalošwa le magato a mangwe ka morago, bjalo ka ge go boletšwe ka godimo, dikgaolong tšeo di latelago.

2.1.3 Kgopolo ya lenyalo

Parkin (1997:39-42) o thoma ka go bea taba kgakala ka go re go tloga go le boima go hlaloša gore kgopolo ya lenyalo ke eng ka botlalo. Mongwadi yo o re bokgole bjoo a bo tsebago ga se a ke a bala ditlhalošo tšeo di swanago ka ga lenyalo. Le ge go le bjalo o hlaloša gore mo ditšhabeng tše dingwe, lenyalo le tšewa bjalo ka selo seo se hlomphegago go bao ba amegago. Ka mantšu a mangwe, lenyalo ke kamano ya go ikgetha ya batho ba babedi. O hlaloša gore batho ba babedi bao, e lego lekgarebe le lesogana, ba ratana pele, ba boledišana ka tša go aga motse gomme ba iša taba ya bona go batswadi. Gape o tšweletša taba ya go re go na le ditšhaba tše dingwe tšeo mosadi a kgonago go ka nyala mosadi yo mongwe gomme a kgatha tema ya monna ka go hlokomela bana ba monna yo mongwe. Ge a tšwela pele o hlaloša ka

dimpho tšeo monyadi a di fago monyadiwa. O re gantši dimpho tšeo di ka tšwa go meloko ya bolesogana gomme ke gona ge setswalle se tiišetšwa malapeng a mabedi ao. O re ditseka tšeo tša lekgarebe di ka ya go nyala mosadi yo mongwe gape ge nako e fihlile.

Leach (1951:345) yena o oketša ka go re seo se lego gona ke gore ditlhalošo tša lenyalo di fapana go ya ka ditšo tša bangwadi, gomme se ke seo se dirago gore go se be le tlhalošo ye e feleletšego ya lenyalo. Ka go realo mongwadi yo mongwe le yo mongwe o hlaloša lenyalo ka tsela ya gagwe. Go tšwela pele, mabapi le tlhalošo ya lenyalo, Breger (1998:105-107) o bolela gore lenyalo ke kopano goba botee magareng ga malapa a mabedi ao a kgomaganywago ke bana bao ba ratanego. O hlaloša gore go sa na le bothata bja go fapanya lenyalo le lapa ka ge di tsenelana. Mongwadi yo gabotse o tšweletša taba ya go re ga go bonolo go hlaloša lenyalo ka ge ditšo tša batho di fapana.

Go iša pele mongwadi yo o hlaloša kudu ka go nyalelana ga ditšhaba moo batho ba fapanago ka ditšo tša bona. O re batho ba ditšo di šele ba ka aga motse gomme ba tsebelana ditšo tša bona. Gape o re go nyalelana mo ga merafe go efoša dikgatelelo goba phedišanompe ya ditšhaba le gore motho a ka no ya a phela bophelo bja setšhaba se sengwe. Ka go realo monna le mosadi ba abelana le go rutana ditšo tša bona gomme ba tla kgetha gore ba phela ka setšo sa bomang gare ga bona. O re go na le manyalo a mehutahuta ao a lego gona ditšhabeng tša go fapana bjalo ka tša Maafrica, Maindia, Maghana, Maamerika gammogo le Mahindu. Ke ka moo a rego lenyalo le hlalošwa ka go fapana go ya ka merafe. Eupša le ge a lekile go hlaloša lenyalo la merafe ya go fapana, ga se a hlaloša magato ao a rego a ka ba gona ka lenyalong la mohuta woo.

Go ya ka Schapera (1937:69-71) lenyalo ke segwera seo se hlolwago ke baratani go tšwa malapeng a mabedi a go fapana. Batho bao ba lego bohlokwa kudu ke batswadi ba baratani ka kudu ba bolekgarebe. Seo se nyakwago ka lenyalong ke gore lekgarebe le tle le belege bana le go hlokomela mmatswale le go mo šomela. Gape lekgarebe ga le kgethwe ke lesogana, eupša batswadi ba lesogana ba hlahla morwa wa bona gore a ka nyala mang ka lapeng lefe. Ge lekarebe le sa rate lesogana leo ga le gapeletšwe ka ge mmapelo a eja serati, se nyakelwa a sa se nyake.

Mongwadi yo o hlaloša gore lenyalo la setswalle le a hlohleletšwa mo setšhabeng, ka kudu ge go

etla mo tabeng ya lehu le go se belegwe ga bana. Ka go realo mosadi a ka nyalelwa go ya go hlokomela le go godiša bana ba mogolwagwe yo a hlokofetšego (yo a bitšwago seantlo) goba a nyalelwa go ya go belegela mogolwagwe bana (se go thwego ke tlhatswadirope). Go tšwela pele Schapera (1937:89-95) o ruma ka go hlaloša ka fao manyalo a fapanago go ya ka merafe le mafase a mangwe ka gona, bjalo ka Mathosa, Mazulu, Batsonga le Batswana. Bothata ke gore ga a hlaloše gore lenyalo la Bapedi (ba Matlala) lona le fapana bjang le ao a mangwe a a boletšego.

Horn (2002:54) yena o fo akaretša gore lenyalo ke kwano gare ga malapa a mabedi. O re lenyalo le hlola setswalle se segolo ka kudu go feta ge batho ba babedi ba kwane. O gatelela gore setswalle seo se hlotšwego ke lenyalo se tšwela pele melokong ya monyadi le monyadiwa le ge yo mongwe wa bona a ka hlokofala. Mo le gona Horn le yena ga a hlaloše bohlokwa bja magato ao a tšewago ka gare ga lenyalo.

Lewis (1976:24-37) le yena o gatelela gore lenyalo le lebane le tswalano gare ga meloko ya bolekgarebe le ya bolesogana, gomme le tiišetšwa ke go belegwa ga bana. O oketša ka go re lenyalo ga le no ama monyadi le monyadiwa fela, eupša le akaretša meloko le setšhaba seo ba phelago go sona. Gape o boeletša taba ya go re lenyalo le amana le go ntšhwa ga magadi ke ba bolesogana. Ke go re lenyalo ke go kopana goba go tswalana ga balekani bao ba tlogo hlama setswalle goba moloko wo mofsa. O sa tiišetša gore lenyalo ke tsela ya go tswalanya batho bao ka morago ba swanetšego goba ba letetšwego go tlo belega bana. Ke ka fao a rumago polelo ya gagwe ka go re lenyalo le hlatselwa ke monyanya wo o ketekwago malapeng a mabedi ao.

Westermarck (1921:48) ge a hlaloša lenyalo yena o re e tloga e le yona kgokagano ye kgolo magareng ga monna le mosadi gomme tlemagano yeo e tiišetšwa ke go belegwa ga ngwana wa mathomo. O hlaloša gape le gore monna a ka nyala basadi ba mmalwa go ya ka tumelo ya setšhaba seo. Notes (1951:110) o tlaleletša taba ye ka go re lenyalong leo go swanetše go tšwelela seenywa goba bohlatse bja lenyalo la bona. Mo go *Worldbook Encyclopedia* (2001:219), go bolelwa ka lenyalo bjalo ka kwano ya go tlo dula mmogo ga monna le mosadi. Go thwe tumelelano yeo e lebane le go abelanwa ga ditseka tša bona. Ka fao lenyalo ke kopano ye bohlokwa gare ga batho bao ba babedi. Go thwe batho ba bantši ba kgetha go aga motse ka ge ba ratana le gore ba dule mmogo gape ba belege le bana. Bobedi bja bona bo hutša gore ba tla thušana le go thekgana mathateng a bona mo bophelong gomme ba se lebale go abelana

maikarabelo ka moka ka lapeng la bona.

Scupin (1998:134-135) yena o hlaloša go ya pele gore lenyalo le hlotše lapa, le gore lenyalo ke tswalano ye e lego gona bathong ba babedi goba go feta (ge monna a ka nyala basadi ba go feta o tee). Lenyalo ke tumelano ya go feta ya segwera (ya lerato) magareng ga lekgarebe le lesogana ka nepo ya go tlo belega bana gomme ya ba lapa la bona. Go iša pele mongwadi yo o hlaloša gore go na le mehuta ye mebedi ya lenyalo moo la mathomo, e lego ge monna a nyala mosadi setšhabeng sa gabo. Lenyalo la bobedi lona ke la ge monna a nyala mosadi go tšwa setšhabeng se šele. O tšwela pele ka go re gona mo lenyalong monna a ka nyala mosadi o tee goba go feta. O hlaloša gore mafaseng a mangwe monna o dumeletšwe go nyala mosetsana yo monnyane go yena le ge gantši mabakeng a mangwe, go e ba bothata go mosetsana go kgotlelela go phela le monna yo mogolo go yena. Gantši lenyalo la mohuta wo ga le atlege gomme mafelelong mosetsana o boela batswading ba gagwe.

O hlaloša gape gore nako ye nngwe batho ba aga motse ka tswalano le ka go kgethelwa balekani. Lesogana le ka nyala motswala wa lona e le go tiiša setswalle sa leloko gore se se timelele. Nako ye nngwe lesogana le ka dula ga bolekgarebe pele le ka le goroša bogadi. Go hlalošwa gore taba ye e ka tšea mengwaga ye seswai le go feta go fihla go belegwa bana ba mmalwa pele. Monna o tla be a thuša meloko ya bomosadi mererong ya motse, mola lekgarebe lona le tla be le ithuta merero ya bosadi ka gabo.

Go iša pele mongwadi yo o hlaloša gore ge malapa a mabedi a nyalelana go ba le ditseka tšeo di neelwago batswadi ba bolekgarebe. Ditseka tšeo e ka ba tšhelete goba leruo gammogo le tše dingwe tše bohlokwa. Se se dirwa go tiiša tswalano ya malapa a mabedi e sego go lefišana; le gona ke setšo gore ge malapa a nyalelana go ntšhwe magadi. Go tšwela pele mongwadi yo o hlaloša ka ga lenyalo leo le hlolegago mešomong moo motho a ikgethelago molekani a sa hlahlwe ke motswadi gore a ka nyala goba a nyalwa ke mang. O hlaloša gore lenyalo la mešomong le hlolwa ke lerato la segwera moo motho a ratago yo mongwe go ya ka ditumo le dikganyogo tša gagwe le gore motho o na le eng sa go kgahliša. Mo segwereng se motswadi ga a sa amega ka ge mmapelo a eja serati gomme sekgethelwa a sa se nyake.

Ge a hlaloša ka ga ditšhaba tše dingwe, Raymond (1998:136-138) o re setšhaba sa Mamuselimi se tšea lenyalo bjalo ka tiro ye kgethwa yeo monna goba mosadi yo mongwe le yo mongwe a

swanetšego go nyala goba go nyalwa. O re ka tumelo ye, batho ba swanetše go nyala gore ba tle ba be le bana bao e lego ba bona. Go ya ka setšhaba se, ga go melao yeo e beetšwego banyalani: monna a ka nyala basadi bao a ba ratago, wa go belegela yo mongwe bana le yoo a bonago a le kaone go phala wa mathomo. Lenyalo la tswalano le lona le dumeletšwe, eupša banna ke bona gantši ba ba nago le sebaka sa go ikgethela basadi. Mongwadi yo le yena ga a hlaloše selo ka magadi le magato ao a latelwago ka lenyalong.

Greenwood (1976:318-337) o hlaloša gore lenyalo mafaseng a mabjalo ka a Amerika le be le sa hlole setswalle melokong ya kgauswi ka gore motho o be a nyala dileteng di šele go na le go nyala seleteng sa gabo. O hlaloša fela mehuta ya lenyalo ka go re le abela batho ditokelo tšeo ba ka phelago ka tšona, gore go tsebege gore mosadi ka lapeng le monna wa gagwe, ba na le maikarabelo a a rilego. O hlaloša gape gore ge batho ba babedi ba aga motse ga ba itaole ditabeng tša go belega bana le go ba godiša mmogo.

Ka ge a hlaloša ka ga lenyalo go ya ka mafase a go fapana, o bolela gore mafaseng a Bodikela a tšea lenyalo bjalo ka kopano ye kgethwa malapeng a mabedi ao. Gape o re lenyalo ke tsela yeo batho ba belegago bana, ba ba le malapa, ba be ba gole le go ba le maikarabelo go ona (malapa ao). O re lenyalo ke tlemagano ya batho ba babedi fela go se gwa amega meloko le metswalle. O ruma polelo ya gagwe ka go re lenyalo ke tiragalo ya lefase ka moka; le gona le direga magareng ga batho go sa hlokomelwe bong.

Greenwood (1976:337) o re lenyalo ke go kopana ga semolao ga monna le mosadi ka maikemišetšo a go tswala bana le go aga lapa. O gatelela taba ya go re lenyalo le na le ditlhalošo tša go fapana go ya ka mehlobo goba ona mafase. O re go na le mafase ao monna a nyalago motswala wa gagwe, ge go sa dumelelege ke gona a ka nyalago yo mongwe yoo a mo ratago. O hlaloša gore mafaseng ao a mangwe go ba le moloko woo motho a swanetšego go nyala gona. Ka go realo batho ba neelana basadi le banna gomme ga go tlhalo.

Ka kakaretšo mongwadi yo o hlaloša mehuta ya manyalo ao a lego gona setšhabeng sa gabo. O no re banna ba nyala metswalleng ya gabobona goba ba ka ikgethela basadi ba bona moo ba ratago gona. Tabakgolo mo ke gore meloko e nyalelana gore setswalle se gole. Le ge Greenwood a lekile go hlaloša ka ga lenyalo la mafaseng a mangwe, ga a hlaloše magato ao a

tšewago ge motho a nyala goba a nyalwa.

Se bohlokwa se se lemogilwego mo ditlhalošong tša lenyalo ka borateori ba ba ka godimo, ke gore ditlhalošo tšeo tša bona ka moka ga di nepiše tshepedišo ya lenyalo go šeditšwe magato ao a swanetšego go ba gona manyalong a a rilego, go swana le lenyalo la setšo sa Bapedi go nepišwa Bakoni ba Matlala ka tikologong ya Moutse. Le ge go le bjalo nyakišišo e lemogile gore ntle le borateori bao, go sa na le basekaseki ba bangwe bao bona ba ukamilego magato a thulaganyo le tshepedišo ya lenyalo la setšo. Bjale go yo lekolwa ditlhalošo tša bona tša mohuta woo.

2.1.4 Magato a thulaganyo le tshepedišo ya lenyalo la setšo

Leach (1982:47) o hlaloša lenyalo ka go re le na le mahlakore a mane, e lego (a) lenyalo la mathomo, le a rego le lebane le molao le ditokelo tša bana, (b) lenyalo la bobedi, le lona a rego le lebane le mešomo ya lapa, (c) lenyalo la boraro, le a le nepišago le monyanya le magatwana a mangwe ao a ka bago gona ka gare ga lona, gammogo le (d) lenyalo la mafelelo, le lona a le lebanyago le go thewa ga lapa le lefsa go oketša kgoro ya bolesogana. Bjale ka boripana go yo hlalošwa magato a mehuta ya manyalo ao go ya ka tebelelo ya Leach le ba bangwe bao ba ngwadilego ka magato a mohuta woo wa tshepedišo ya lenyalo.

2.1.4.1. Lenyalo la go lebana le molao le ditokelo tša bana

Mongwadi yo, Leach (*ibid*), o gatelela gore ge go bolelwa ka lenyalo go bolelwa ka kudu ka bana bao ba swanetšego go belegwa ka lenyalong. Ka bana, mongwadi o re ba tiišetša lenyalo la monna le mosadi. O tšwela pele ka go re morwedi o fiwa kgomo yeo a tlogo fepa bana ba gagwe ge ba belegwa. Gape o re go dumelwa gore bana ba swanetšwe go hlokomelwa kudu ka ge ba tswalane le batswadi ba bona ka madi le gona ke bajabohwa bja batswadi ba bona, ebile ba godiša leloko la bolesogana. Go thwe magadi a tšewa bjalo ka sešireletši sa mosadi le bana ba gagwe. Ke ka tsela yeo bana ba tlogo hwetša tšhireletšo le ge batswadi ba ka hlokofala.

Das (1993:58) yena o hlaloša gore ge lekgarebe le ithwele le boela ga gabolona go fihlela le belega gomme ka morago ga dikgwedi di se kae ge ngwana a godile le boela bogadi go ya go godiša ngwana yoo go tšwela pele. Ge a hlaloša ka taba ya bana Scupin (1998:63) o re

lesogana le lekgarebe ba dumela go aga motse ka nepo ya go tlo belega bana gomme ya ba lapa la bona. O tšwela pele ka gore gantši go ka belegwa bana ba mmalwa pele banyalani ba ka ya go aga motse wa bona.

Nhlapo (1992:47) o tiišetša taba ya lenyalo la mohuta wo ka gore magadi a ntšhetšwa go hlatsela gore bana bao ngwetši a tlogo ba balega ke ba bogadi bja gagwe. Mongwadi yo o thekgwa ke Greenwood (1976:93) ge a re batho ba babedi ba nyalana ka maikemišetšo a go hlola bana le go aga lapa, ka go realo batho ba re go belega bana ba ba le lapa le maikarabelo go lona. Schapera (1937:75) yena o akaretša ka go re seo se nyakwago ka lenyalong ke gore lekgarebe le tle le belege bana le dule le mmatswale wa lona le mo šomele.

2.1.4.2 Lenyalo la go lebana le mešomo ya lapa

Leach (1982:184) o sa hlaloša gore lenyalo le lebane le go hlokomela dibjana tša ka lapeng le go phetha mešomo ye mengwe ya lapa. Go thwe mosadi ke yena a nago le maikarabelo a go hlokomela lapa le bana ka go lokiša dijo le tše dingwe tše bohlokwa ka lapeng. Gape le monna o na le maikarabelo a go thuša mosadi wa gagwe ka mešongwana ya ka gae le medirwana ye mengwe ya selapa bjalo ka go hlatswa le go hlwekiša motse wa bona. Ka lehlakoring le lengwe mosadi le yena o swanetše go thuša monna ka mešomo ye mengwe ya go ama lapa, bjalo ka go lema, go hlagola, go aga mebotwana le mediro ye mengwe. Ka lehlakoreng le lengwe mosadi o swanetše go bona gore bana ba a ja, ba a hlapa, ba a apara le gore lapa le hlwekile ka dinako tšohle.

Mongwadi Das (1993:69) o tšwela pele ka go re monyadi le monyadiwa ba dula ka bogadi nako ye telele go ithuta le go phetha mediro ya ka lapeng. Monyadiwa o tla be a ithuta mediro ya sesadi a hlahlwa ke mmatswale goba basadi bao a tlogo phela le bona. Ka lehlakoreng le lengwe monyadi le yena o tla be a phetha mediro ya senna. Scupin (1998:105) o fo tlaleletša taba yeo ka go re monyadi le monyadiwa ba ka dula ga bomosadi nako ye telele pele ga ge ba ka aga lapa la bona. Ke go re monyadi yena fao o tla be a thuša meloko ya bolekgarebe ka merero ya motse, mola lekgarebe lona le tla be le ithuta tša bosadi ka gabo.

2.1.4.3 Lenyalo la monyanya le magatwana a mangwe

Mongwadi Leach (1961:183) o hlaloša gore ge lesogana le kwane le lekgarebe ka taba ya lerato la bona, le tsebiša batswadi bao ba tlogo ya gabolekgarebe go boledišana ka taba ya bona. Ka nako ya dipoledišano tša magadi ba bolesogana ba botšwa seroto sa magadi, gomme mohlang ba tliša dikgomo ga ba di tliše di feletše. Dikgomo di tlišwa gannyane mola ba bolekgarebe le bona ba sa fele pelo. Mohlang ba feleletša magadi go tlišwa dikgomo tšeo tša mafelelo, dipalamenwana, tšhelete le ditseka tše dingwe tšeo di fiwago batswadi ba lekgarebe. Ka lona letšatši leo e tla be e le gona ba ketekago monyanya gomme lesogana le rweša lekgarebe palamonwana bjalo ka sešupo sa go tlemagana lenyalong la bona. Batho ba a bina mola ba bangwe ba ntšha dimpho tša mehutahuta go hlatsela lenyalo la lekgarebe le lesogana ka lona letšatši leo. Ka morago ga moo lesogana le tšea lekgarebe leo gomme la fegeletšwa ke bagwera le meloko go ya gona bogadi. Go tlo lemogwa gore thulaganyo ye bjalo ga se ya setšo sa Bapedi, eupša ya sebjalebjae ka gobane ka setšo lesogana ga le rweše lekgarebe palamonwana. Lekgarebe le tlotšwa letsoku fela pele le ka išwa bogadi. Ditaba tše di tlo otlollwa ka botlalo ge go tlo hlalošwa tshepedišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala.

Chukwu (1977:51) o laodiša gore pele tatagolesogana a bea seroto sa magadi, o fiwa dimpho gammogo le mosadi wa gagwe ka ge ba mmelegetše ngwetši le go ba fepela yona. Go tšwela pele o re ga go na magato a mangwe ge motho a nyala goba a nyalwa.

Mair (1969:78) yena o no hlaloša gore ge lesogana le seno botša batswadi ba lona ka ga lekgarebe leo a le ratilego, batswadi ba lona ba iša dimpho tša go beeletša lekgarebe go batswadi ba gagwe, gomme ka morago gwa latela dipoledišano tša magadi le go nyadiša bana ba bona. Mo tlhalošong ya gagwe, ga se a tsenelela kudu ka magato ao a tšewago ka gare ga lenyalo ka gobane o no akaretša ditaba.

Ge a tšwetša taba ye pele Maija (1970:208) o re ka letšatši la monyanya kgomo yeo e hlabilwego e abelwa bao ba tilego monyanyeng go ya ka maemo a bona ka lapeng. Ka mantšu a mangwe go ka akanywa gore le ge rateori yo a sa bolele maemo a batho bao, kgopolo e ka ba ya go re o lebišitše go rakgadi le malome ka ge e le bona batho ba bohlokwa mo lenyalong go ya ka ditšo tša go fapana. Le ge go le bjalo mongwadi yo ga se a utolle gore ba fiwa setho sefe sa nama ya kgomo; o filo akaretša ditaba fela.

2.1.4.4 Lenyalo la go lebana le go thewa ga lapa le lefsa

Leach (1982:203) o hlaloša gore lenyalo le hlola lapa leo le nago le monna, mosadi le bana. Ka morago ga lenyalo ngwetši e dumelelwa go dula ka bogadi tekanyo ya mengwaganyana e se mekae. Monna yena ka nako yeo o tla be a ile mošomong Makgoweng. Mmatswale wa ngwetši ke yena a dumelelago ngwetši go ka ya go aga ka ga gagwe ya ba gona ge lapa le lefsa le thomilwe. Ge a tšwela pele mongwadi yo o hlaloša gore monna o tla le thoto ya gagwe mola mosadi le yena a etla le thoto ya gagwe gomme ba e hlakanela ya ba ya lapa la bona. Thoto yeo e ba ka tlase ga taolo ya monna le mosadi ge ba sa phela gomme ya tla ya ba bohwa bja bana ba bona ge ba hlokošetše. O hlaloša gape gore lenyalo la mohuta wo ke la go bitšwa la go hlakanela dithoto. Ka fao ga gwa swanela go ba le motho yo a ka tsenago taba ya thoto ya bona le ge e ka ba meloko ya bomonna ka bogare. Go thwe barwa ba bona ke bona bajabohwa ba lapa la bona.

Go tlaleletša ditaba tše, Chukwu (1977:54) o re batswadi ba lekgarebe ba abela morwedi wa bona ditseka bjalo ka dikgogo le dibjana gore a yo thoma motse wa gagwe wo mofsa ka tšona. Mair (1969:45) yena o hlaloša gore ge lesogana le fetša go fa ratswale wa lona magadi, le ka ya go aga motse le mosadi wa lona gomme ba tšwela pele ka bophelo. Das (1993:61) o hlatsela ka go re lekgarebe le fiwa dibjana tša go ya go thoma motse mola lesogana lona le fiwa dikgomo tša go ya go thoma motse wa bona. Ka go realo ke gona go thea lapa le lefsa.

Le ge borateori ba ba lekile go hlaloša magato le mehuta ya lenyalo, ga se ba napa ba tseparela go ya fase malebana le magato le tshepedišo yeo e ukangwago ya tlhalošo ya lenyalo la setšo. Ba no itia mabala a nkwe fela, gomme tlhalošo ye e tseneletšego ya magato a lenyalo e tlo hlalošwa karolong ya bobedi ya kgaolo ye.

Go iša pele Leach (1982:184) o bolela gore ge monna (goba lesogana) a seno nyala mosadi, o dumeletšwe go tšwela pele go ka nyala basadi ba bangwe (go ya ka tumo goba kganyogo ya gagwe). Gape mosadi yoo o fiwa kgomo yeo e tlogo fepa bana ba gagwe ge ba belegwa. Go bjalo le go barwedi ba gagwe, le bona ba tlo fiwa kgomo mohlang ba nyalwa.

Das (1993:55) bjalo ka Leach, le yena o arola lenyalo la Manigeria ka dikarolo tše pedi, e lego (a) lenyalo la seantlo la tefo ye nnyane (la maemo a tlase (badiidi) le (b) lenyalo la go lebana le

tefo ye kgolo (la maemo a godimo (bahumi)). O iša pele ka go re magadi ga a na seroto, batswadi ba fana dimpho tša go fapafapana go ya ka bokgoni le maatla a bona. Monna o dumeletšwe go ka nyala basadi le go ba le metlabo ge fela a hlokomela yoo a mo nyetšego.

Batswadi ba bolesogana ba dira dinyakišišo tša mabapi le bophelo le mesepelo (maitshwaro) ya lekgarebe. Mohlala, ge ba hwetša lekgarebe le se na le malwetši ao a rilego, ke gona ba ikopanyago le batswadi ba bolegarebe. Ka morago malapa a mabedi ao a kwana ka letšatši la magadi. Ge ba kwane, ba laletša meloko ya bona go tla go keteka letšatši la magadi.

Meloko ya bolegarebe e felegetša ngwana wa bona bogadi e rwele dimpho tšeo e di filwego. Monyadi le monyadiwa ba tla dula ka bogadi nako ye telele, ba phetha mediro ya ka lapeng leo. Ge mosadi a na le dikgwedi tše nne tša go iša go tše šupa a imile, o ya ga gabo a boa mohlang a belege. O fiwa dibjana tša go yo thoma motse, lesogana le lona le tlo fiwa dikgomo tša go thoma motse wa lona.

Mönnig (1967:193–207) o hlaloša go ya pele gore lenyalo ga le ame lerato magareng ga batho ba babedi fela, eupša ke taba ya leloko la bolegarebe le ya bolesogana ge ba dumela go aga motse. O re lenyalo ke kwano ya meloko ya bolesogana ge e dumela go iša thoto go nyala goba ona magadi ga bolegarebe. Ba bolegarebe le bona ge ba amogetše magadi ba iša morwedi wa bona bogadi, e lego ga bolesogana. Se sengwe ke gore lesogana ga le no nyala lekgarebe lefe kapa lefe leo le le ratago, le nyala ka tlhahlo le tlhohleletšo ya batswadi ba lona.

Mönnig o hlaloša gore seo se lego gona mo lenyalong ke gore monyadi le monyadiwa ba fetole maemo a bona: lesogana le ba monna, lekgarebe la ba mosadi. Bobedi bja bona ba tla aga lapa la bona go godiša leloko le setšhaba. Ka go realo ba ba le maikarabelo bophelong le setšhabeng. O ruma ka go re motho yo a tsenago lenyalong ke motho yo a šetšego a godile, a nago le maikemišetšo le maikarabelo morerong wa bophelo.

Nyakišišo e lemoga gore dikaroganyo tšeo tša borateori ba ba ka godimo le tšona ga di rarolle mathata a magato le tshepedišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi, go nepišwa Bakoni ba Matlala ba tikologo ya Moutse. Go fihlela tharollo ya maleba mabapi le magato le tshepedišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi, gagologolo Bapedi ba Matlala mo tikologong ya Moutse, go tla ba bohlokwa go

hlaloša dikgopolo tše di tswalanego le lenyalo, e lego (a) magadi le (b) go beka, gore go tle go lemogwe phapano magareng ga tšona. Ka fao ditaba ka moka ka botlalo mabapi le tshepedišo ya lenyalo, di tla hlalošwa karolong ye e latelago.

2.2. Tlhalošo ya lenyalo la Sepedi ka ba Matlala ba Moutse

Mo karolwaneng ye go tlo hlalošwa gore batho (Bapedi) bao ba etetšwego bona ba reng ka tlhalošo ya kgopolo ya lenyalo. Ka go realo bakgathathema ke bona ba tlogo hlaloša, gagolo kgopolo ya lenyalo la setšo sa Bapedi ba Moutse bjalo ka ge go boletšwe mathomong. Bakgathathema (Bapedi ka bobona) bao ba etetšwego ka nepo ya go hlaloša lenyalo, ke ba senyane.

Ka fao ge, ge lenyalo la Sepedi le hlalošwa go ya pele, go yo latelwa lenaneo le gore go tle go lemogwe tlhalošo ye e nepagetšego:

- Tlhalošo ya kgopolo ya lenyalo
- Go thiba sefero
- Tshepedišo ya magadi
- Go hlabišwa ga ngwetši: Letšatši la monyanya
- Ngwetši e ya bogadi
- Go amogela ngwetši bogadi

2.2.1 Tlhalošo ya kgopolo ya lenyalo

Phokwana M. (1926-07-17) yo a dulago gaMatlala' Lehwelere le Mmotong J.J. (1937-09-14) yoo yena a dulago gaPhaahla ba hlaloša gore lenyalo le lebane le ge lesogana le re go ratana le lekgarebe gomme la botša batswadi ka taba yeo. Lesogana le tlo tšwela pele ka go hlaloša le gore kgarebe ke ya ga mang gammogo le sebopego sa yona. Gomme mmagolesogana o napile o rongwa ga bolekgarebe leo; ka morago ga moo tatagolesogana le yena o tlo ya ga bolekgarebe go ya go kgopela sego sa meetse ka ge wo mongwe wa mešomo ye bohlokwa ya mosadi e le go ga meetse. Ka ge lesogana le hlalošitše sebopego sa lekgarebe leo le ratanago

le lona ka moo lapeng leo, lekgarebe le a bitšwa gore mokgalabje a tle a le bone. Lekgarebe le lona le botšišwa gore le tseba morwa wa mokgalabje yoo le gore le ratana le yena na. Ge le dumetše mokgalabje o boela ka gae; a begela meloko ya gabo.

Ka morago ga nako ye e rilego batswadi ba bolesogana ba ya ga bolekgarebe go yo dumediša ka mothotwana wa mabele le dinawa. Go dumediša ka mothotwana wa mabele le dinawa ke seka sa go ipega ga bolekgarebe gomme mothotwana o šupa pabalelo le tshwaro ya lekgarebe, mola dinawa, ka gore di a naba, di šupa gore lesogana le nabetše ka ga bolekgarebe mola mabele a šupa phepo yeo lekgarebe le tlogo e fiwa ke lesogana le ba bolona. Gape ba leloko ba rongwa go ya go kgopela letšatši la dikinelo. Go inela ke go tšhela mabele goba mahea ka meetseng a khurumelwa nako ye telele gore a thome go bola goba a ntšha le mesejana ya go laetša gore a a mela. Ka morago ga matšatši a se makae mabele ale a a anegwa a omišwa a tla a tšhungwa go tlo dira bjala. Go inela go swantšhwa le mohlare ge o khukhuša goba gona go thoma go mela matšoba pele o enywa dienywa; seo ke taetšo ya go re bana ba babedi ba le bona ka morago ga nako yeo e rilego le bona ba tlo ba le dienywa tša bona, e lego bana ba bona. Go inela gape go laetša kopano yeo e phethagetšego ya malapa a mabedi ao, e lego gona go tiiša tswalano ya malapa ao, le gore bjale a ka keteka lenyalo la bana bao ba bona. Go tloga mo malapa ao a tlo kwana ka kgwedi le letšatši la go kopana, e lego lona la go ntšha magadi le go nyadiša bana ba bona.

Ka lehlakoreng le lengwe, lehea le mabele, dithoro tša go inelwa, tše di tšwago ga bolesogana, di tla išwa ga bolekgarebe gomme ba leloko la kgarebe ba thoma go inela le bona. Mabele a a išwa gabolekgarebe e le gona go tiiša setswalo sa malapa a mabedi ao, gape le go laetša gore ga bolesogana go na le phepo; ba tlo fepa lekgarebe goba ngwetši ya bona. Tiragalo ye ya go inela e ka tšea nako yeo e ka bago matšatši a mahlano goba go feta; ka mantšu a mangwe go ka thwe tekanyo ya beke gomme ka morago ba tla dira/titiela bjala.

Ge a tšwetša pele tlhalošo ya lenyalo, Thobejane R.M. (4506030511085) wa go dula Maganagobušwa, yena o hlaloša gore lenyalo ke ge moloko wa bolesogana o iša magadi ga bolekgarebe gore batho ba babedi ba, e tle e be monna le mosadi. O bolela gore lenyalo le tselwa ke lesogana le lekgarebe ka tlhahlo ya batswadi ba bona. Lesogana le hlahlwa gore le ka nyala lekgarebe lefe, eupša ge le sa rate lekgarebe leo le ka nyala lekgarebe la pelo ya lona; go bjalo le go lekgarebe. O tiiša ditaba tšeo ka go gatelela gore ke moo go tsenago seema sa

mmapelo o ja serati senyakelwa ga a se rate goba namakgapeletšwa e phuma pitšana.

Ge e le Matlala M. (3610230238084), mosadi wa go dula ga Ramoshebo yena o hlatholla gore batho ba babedi bao (baratani) ba kwantšhwa ke lehlaka – polelo ya lehlaka e bontšha fela sebopego seo motho a ka bago naso ka lebaka la lerato go yo mongwe. Ke go re lesogana le lekgarebe ba ka gahlana ka mekgwa ya bona gomme mafelelong ba ratana. Gape lesogana le hutša gore lekgarebe le tla alafa seemo sa lona, bjalo ka bošwana gomme ba tla ba huma ka moso gomme ba tšwelela bophelong.

Lesogana le thoma ka go botša mmagolona pele, gomme mmagolona a begela mokgalabje taba ya morwa wa bona, gomme mokgalabje a tla a nyaka nnete go morwa wa gagwe. Ka thokong ya lekgarebe, gona le tlo botša mmagolona ditaba tšeo, gomme ge a kwele tšeo tša go re lesogana le boditše batswadi ba lona gore ba tlo tla ka gabolona, o tlo begela mongmotse.

Mmagolesogana o tlo ya ga bolekgarebe pele gomme a botša mmagolekgarebe ka ditaba tša marato a bana ba bona. Ka morago tatagolesogana o ya ga bolesogana gomme ba boledišana ka lerato la bana ba bona. Ka morago mokgalabje o botša leloko labo; mola ka thoko ye nngwe lasogana le tsebiša lekgarebe gore batswadi ba tla tla ga gabolona go tlo kgopela sego sa meetse neng (ke gona nakothwi e bolelwago). Ke go re mosadi yoo o tlo hlaloša gore malapa a mabedi a a kwana, gomme letšatši la go inela (bjala) la bewa gomme ka lona letšatši leo ba bolekgarebe ba ya go re 'rara' ga bolekgarebe. Go re 'rara' ke go dumediša tatagolesogana. Tumedišo yeo e lebane le gore bjale 'o tate' ga o sa le tatagomorwago fela. Go realo go bolela go nyala.

Malefo M.D (4208160190083) wa Ramokgeletsane, ka thoko ye nngwe, o bea taba serokaphatla ka go akaretša ditaba tša ka godimo ka go gatelela gore ge malapa a mabedi a a dumelelana ka bana ba bona, lesogana le dumelelwa go ka fela le etela le go fa lekgarebe dimpho gore le mmabalele le se mo tlogele. Mosadi yo o hlaloša gore ge batswadi ba bolesogana ba iša magadi ga bolekgarebe ke gona go nyala. Ka go realo lenyalo le ama malapa a mabedi ao a nyalelanago ka lebaka la lerato le magadi.

Go iša pele Malefo M.D. o tšweletša taba ya go re go fela go e ba le taba ya go nyakela lesogana lekgarebe leo a ka le nyalago. Mokgwa wo wa go nyakela morwa lekgarebe go thwe ke

lenyalo la lekgobja (go kwa bohloko). Ke go re ka go kgobišega ga leloko - ge leloko le ekwa bohloko goba le šokwa ka lebaka la go se nyale ga morwa wa lona, le a kopana la nyaka kgarebe gore e nyalwe, maano e le gore leina la lesogana le se hwelele. Se se dirwa ka ge batswadi ba lemogile gore morwa wa bona ga a hlohlonelwe ke selo goba ga a hlobaele ge a robetše; ke go re ga a na tumo ya go ipona a na le lekgarebe goba a robetše le lona.

Phahlamohlaka M. (1901010870085) yoo yena a dulago gaPhaahla o tiišetša seo se boletšwego ke Malefo peleng ka go re ge batswadi ba dumelelane, lesogana le ka thoma go ya ga bolekgarebe le swere dipute. Dipute ke dimpho goba ditseka tšeo lesogana le di fago lekgarebe gape le go di iša ga bolekgarebe pele ba aga motse. Dipute di laetša gore lesogana le tla fepa mosadi le bana, eupša tšona ga di amane le lenyalo goba magadi ka selo.

Bogopa S.G. (1933-05-15) yo a dulago Driefontein le Mogajana S. (1940-11-12) wa Keerom bona ge ba hlaloša ditaba tša lenyalo, ba re meloko e a kgobokanywa ya begelwa gore morwa wa bona o re o godile gape o bone lekgarebe kgorong ya bokete. Ka thoko ya bolekgarebe le gona batswadi ba begela meloko ya bona gore ba tshwenywa ke ba ga semangmang, ba šupa ga bolesogana la morwedi wa bona. Meloko ya bolesogana e rongwa ga bolekgarebe go kwana ka letšatši la go inela mabele le gore go tshungwa ka dikae tša kgwedi efeng. Ge ba hlaloša go tshuma ba re ke go bolaya go bola ga mabele ao gabjale e lego mohlaba wa go tlo dira bjala. Go thwe se ke sešupo sa go re ba kgotsofetše gore bomasenyetše ba bona bjale ba hwile matšwa gape ba felela tšatšing leo go tshungwago ka lona.

Mogajana S. yena o ruma ka go re go tloga moo lesogana le thoma go lata; go lata ke go re le šala mohlala wa tatagwe morago ge a be a eya ga bolekgarebe; ka mantšu a mangwe o dumeletšwe go fela a eya ka ga bolekgarebe.

Ge a tlaleletša ditaba tšeo di boletšwego ke bakgathatema ba ka godimo, Makubjana R.J. (4609295502086) yo a dulago Keerom ka bodikela bja Moutse, o hlaloša gore lenyalo ke kopano ya batho ba babedi, e lego lesogana le lekgarebe, gomme kopano ye e dungwa ke batho ba bantši ka lebaka la gore le fokotša bokgope le bofetwa, gape o kgonthiša gore lapa le agwa ke lenyalo. Kgope e hlaloša monna yoo a sego a nyala, gomme lefetwa lona ke mosadi yoo le yena a sego a nyalwa. O re lenyalo le na le dihlatse tše pedi, e lego meloko ya bolesogana le ya

bolekgarebe, e le tša go tiišeletša lenyalo la bana bao ba agago motse gape le go tiišetša kwano ya malapa a mabedi ao. Lenyalo ke tšhegofatšo ya batho ba babedi bao ba kwanetšego gore ba ka aga motse.

Makubjana o iša pele ka go re lenyalo le hlohleletša maikarabelo a gore batho ba lebane le lapa la bona ba le hlokomele. Mohola wa lenyalo ke go hlola le go tšweleletša maina a batho ba bagolo ba bolesogana. Maina ao a tšweletšwa ke ge bana ba belegwa ka moo lapeng gomme ba reelelwa maina a batho ba bagolo. Ka dinako tše dingwe bana bao ba reelelwa maina a bagologolo e le go tiiša gore motho ga a hwe o a robala; ke gona go godiša kgoro. Ka mantšu a mangwe, lenyalo le katološa kgoro ya bolesogana gammogo le ya bolekgarebe.

Mokgalabje yo o re lenyalo la setšo le felela ka mošate moo monyadi le monyadiwa ba tlogo fiwa tšhemo ya go fepa lapa la bona le gore go se be le tlala; gape ke sešupo sa go re ba amogetšwe setšhabeng gomme ba na le maikarabelo a lapa la bona. O hlaloša gore go sa na le mehuta ye mengwe ya lenyalo bjalo ka go nyalelwa lapa, go belegela mosadi yo a sa belegego bana, bjalobjalo. Ge a hlaloša go nyalela lapa o re ke ge lekgarebe le nyalelwa leina leo le ilego la ganana ka teng goba mong wa lona a hlokofetšego a se a be a nyala; gape ke go tsoša lapa la mong wa motse. O hlaloša gore kgaetšedi ya mong wa leina leo ke yena a rwalago maikarabelo a lapa leo le tsošwago goba le nyalelwago; ke go re o fetoga mohlokomedi wa lapa leo. Ka lehlakoreng le lengwe ge a bolela ka go belegela lapa, o no re ke ge lekgarebe le nyalelwa go tlo belegela mosadi yoo a sa belegego bana, gomme lekgarebe leo le bitšwa tlhatswadirope. Lekgarebe leo le belegelago lapa le tšewa bjalo ka ngwana wa lapa leo gomme bana bao a tlogo ba belega e ba babo e se go ba gagwe, ka ge le yena a le ka tlase ga tlhokomelo ya motho yo mongwe.

Mo tshepedišong ya lenyalo, Makubjana o re batswadi bao ba lesogana ba ya go begela rakgadi goba malome gore a lokolle pelo ya gagwe ka ge lesogana le be le swanetše go nyala morwedi wa gagwe, go bjalo le ka thokong ya lekgarebe. Ke ka lebaka leo go thwego rakgadi le malome ba bohlokwa lenyalong la motho. Ka morago ga go tsebiša malome le rakgadi ka ga bana ba babedi ba, go tlo bitšwa rangwane wa ngwana go sepediša ditaba tša lenyalo.

2.2.2. Go thiba sefero

Ge ba hlaloša go thiba sefero goba go kokota, Makubjana R.J. le Phokwana M. ba re ke ge batswadi ba lesogana ba eya go kokota ga bolekgarebe ka setseka seo se rilego gore ba se ke ba dumela go etla lesogana le lengwe ntle le morwa wa bona. Ba hlaloša go ya pele gore go kokota ke go ipega batswading ba bolekgarebe ka morero wa go nyala. Ba tšwela pele ka go re setseka seo ke kgomo e tee le ge e ka ba pudi, ge tšeo ka moka di se gona ba bolekgarebe ba ka amogela mokotla wa mabele goba wa lehea go tšwa ga bolesogana gomme ka gona ba re batswadi ba lesogana ba tiišetša taba ya go re batswadi ba bolekgarebe ba se amogele batho ba bangwe go tlo nyala ngwana yoo wa bona.

Mokgalabje Makubjana o tšwela pele gape ka go re kgomo yeo e ntšhitšwego e ripša mosela; seka sa go ripa kgomo mosela ke gore ba bolekgarebe ba fa ba bolesogana mpho ye nngwe le ge e ka ba pudi go laetša gore ba dumela gore bana ba bona ba ka belega bana pele ba ka aga motse. O gatelela taba ya go re ge ngwana a ka belegwa kgomo e se e ripše mosela gomme lesogana la hlanogela lekgarebe lela, gona a ka se bonwe molato. Mokgalabje yo o tiišetša gape gore gantši taba ye ya go thiba sefero e dirwa ge lekgarebe le sa eme letswele; ke go re le se le be le thome go robala le masogana. O re gape go thwe ke go ageletša motšhidi ka ge e le seka sa go re le ge masogana a ka le kganyoga le lemoge gore le šetše le beeditšwe ke lapa le lengwe. Mo dipoledišanong tša malapa a mabedi a, ge go thibja sefero, batswadi ba bolekgarebe ba laela ba bolesogana go rotoga ba itlhamile ka magadi ao ba tla bego ba a kwantše mohlang ba tlo go nyala.

Ge e le Malefo D. yena o tšweletša taba ya go re ge go ka direga gore lekgarebe le belege ngwana pele ga lenyalo goba pele ga dipoledišano tša batswadi, gomme lesogana la dumela, gona batswadi ba lona ba ntšha kgomo le namane bjalo ka go lefa molato. Mokgekolo yo o hlatholla taba ye ka go re kgomo ke ya go bušetša seriti sa lekgarebe gomme namane yona ke sešupo sa go re ba amogela gore ngwana ke wa bona. Lekgarebe bjale le tšwešwa thetho ka ge lesogana le le kgaotše lebole ka go le belegiša ngwana. Thetho ke seaparo seo se aparwago ke basadi ka pele ka go se tlemelela mathekeng gomme sa lekelela go fihla ka fase ga matolo gomme se dirilwe ka mokgopa wa kgomo. Ge e le lebole lona ke seaparo seo se aparwago ke makgarebe ka pele se tlemelelwa mathekeng gomme sa fihla ka godimo ga matolo.

O hlaloša gore lebole leo le tšewa ke ba bolesogana gore ngwana wa bona wa mathomo wa mosetsana a tle a bolle ka lona.

Matlala M. yena o no akaretša ka go re go thiba sefero ke go ntšha seripa sa magadi ntle le go dira monyanya, gomme ngwetši ya kgopelwa go išwa bogadi. O re go kgopela ngwetši mo, gantši go dirwa ge batswadi ba bolesogana e le babotlana ba se na le yoo ba dulago naye ka lapeng, kudu ge ba šetše ba tšofetše.

Go lemogilwe gore legato la go thiba sefero ke matsenyagae a magadi ka ge dipoledišanong tša gona go na le ditseka šeo di ntšhwago, gape malapa a fana le seroto sa magadi mohlang ba etla go nyala. Tabakgolo yeo e hlalošitšwego mo ke gore, go ntšha setseka sa go etša kgomo, le ge e se magadi, e lego seka sa taetšo ya kgato ya lenyalo, le gona go tiišetša setswallo sa malapa a mabedi ao a tlogo kgonthiša go nyala goba go nyadiša bana ba ona. Ke ka tsela yeo go thwego go thiba sefero go lebane le kgato ya mathomo ya tshepedišo ya merero ya lenyalo.

2.2.3 Tshepedišo ya magadi

Mmotong le Phokwana ba hlaloša gore magadi ke dikgomo goba ditseka tšeo di tšwago ga bolesogana, di išwago ga bolekgarebe ge ba tlo le nyala. Ba bolela gore gape (ka sebjalebja) gona moo go ba le jase ya mokgalabje le kobo ya mokgekolo; tšona e no ba dika tša go leboga batswadi ba lekgarebe ge ba ba belegetše ngwetši.

Ge a tlaleletša seo se bolelwago ka godimo, Mogajana o re magadi a išwa le matšwela a metswalo ya bolesogana. Matšwela ke ditseka goba dikgomo tše dingwe tša go ntšhwa ke malapa ao a amegago lenyalong la lesogana. Meloko ya bolesogana e dula fase ya kwana gore ba ka ntšha dikgomo goba dipudi tše kae le ge e ka ba tšhelete go tlaleletša magadi a lesogana leo le yago go nyala. Meloko yeo e ntšhago matšwela ao e ka ba bomorwarragwe (ke go re barwa ba ramogolo le rangwane wa lesogana) ka lebaka la gore ge a ka hlokofala go tlo kgethwa yo mongwe wa barwarragwe go šala a mo hlokomeletše lapa leo la gagwe; ebile taba ye nngwe gape ke gore se ke sešupo sa go re le bona mosadi yoo ke wa bona ka gore a ka se mo ahlole a nnoši.

Mogajana o tšwela pele ka go re le meloko ya bolekgarebe le yona e ntšha matšwela a mabele le dinawa tša go tlo dira tšhima. Lebaka la go re ba tliše matšwela ke go laetša thekgo ya bona

go batswadi ba lekgarebe le gore tšhima yeo e be ye ntši e tle e lekane baji ba yona. Tšhima ke bogobe bja go dirwa ka mabele le dinawa tša tšhelwa moro wa nama ya kgomo yeo e hlabilwego mo thulaganyong ya monyanya. O re tšhima ke seka sa kopano le tlemagano ya meloko ya bolekgarebe le ya bolesogana ka gobane e dirwa ka mabele le dinawa tšela tša go tlišwa mohlang wola ge ba bolesogana ba tlo thoma go kopana le ba bolekgarebe. Bjale seka sa moro wa kgomo sona ke mohlodi wa lenyalo ka gore go na le nama le madi a kgomo yeo ya go hlabja. Ka setšo madi ke seela seo se kgethegilego (ke seelakgethego); ke go re se bohlokwa ka kudu ka ge se ba kopantše lehono.

Go ka fo akaretšwa ka go re matšwela a amana le magadi ka gore le ona ke ditseka tšeo di hlakanago le magadi ge a išwa ga bolekgarebe go ya go nyala; ke go re a balwa le magadi. Taba ye nngwe gape ke gore thero ya magadi ga e ame batswadi ba lesogana ba nnoši – ke taba ya leloko la gabo ka moka.

Bogopa yena o no tšwela pele ka go re magadi a gorošwa ka letšatši la pele ga ge lekgarebe le tlo hlabišwa. Ka mantšu a mangwe magadi a išwa ga bolekgarebe ka letšatši le lengwe le le lengwe leo malapa a mabedi a a kwanego ka lona. Go iša pele o hlaloša gore mabakeng a mangwe batswadi ba bana bao ba agago motse ba ka kwana ka go re magadi a ka gorošwa ka letšatši la Labohlano mosong ka lebaka la gore meloko ya bolekgarebe e tla be e boditšwe go ba gona go tlo thuša go galala magadi le gore ba kgone go ba le nako ya dipoledišano le ba ga bolesogana pele ga ge go kgobokana setšhaba ka le le latelago, e lego letšatši la go hlabišwa. Go galala ke go amogela magadi go tšwa ga bolesogana efela ba belaela ditseka tšeo ba di fiwago; ke go re ga ba kgotsfatšwe ke seroto (le ge go thwe magadi ga a na seroto) seo ba se fiwago gomme ba duma ge nka be ba ka okeletšwa magadi ao. Gona moo go tlo tsoga ngangišano go fihlela bakgonyana le bagaladi ba fihlelela kwano ya seroto sa magadi ao.

Go tšwela pele o gatelela gore, le ge go le bjalo ka setšo, kgopolo ya magadi, ka kakaretšo, ga e beelwe goba ga e na seroto ka gobane ngwetši ga e rekišwe; ke seka fela sa go katološa moloko - kgomo ke ya go aga motse le go kopanya malapa ao a nyalelanago. Ka setlwaedi bakgonyana ba gapa dikgomo tša magadi gomme mo tseleng ba tlogela di sekae kgauswi le motse wa bolekgarebe; ba goroša (fihliša) bonnyane go bona ge ba bolekgarebe ba ka di amogela. Ge ba bolekgarebe ba ka di galala ba tlo fela ba eya go di tšea moo ba di tlogetšego gona go fihlela ge di felelela goba di ba kgotsfatša.

Makubjana o bea ditaba ka botlalo ka go re magadi a išwa ke banna fela ka ge e le bona ba dišago dikgomo go ya ka setšo sa Bapedi ba Moutse. O re mo go banna bao go ba le ramogolo, rangwane le malome wa lesogana leo. Ka lona letšatši leo la magadi bakgonyana ba dula kgorong gomme rangwane wa lesogana, e lego mmaditsela wa ntshe, a ya go hlaba fase ka letolo (thedi) banneng; a fiha a re, 'rara' go banna ba kgoro gomme a laodiša seo a se gapago. Go hlaba thedi ke seka sa go bontšha tlhompho, gomme go re 'rara' gona ke seka sa go dumediša tatagolesogana; ka go realo 'rara' e no ra gore go tloga bjale o tate/motswadi. Ba bolekgarebe bona ge ba fetola mmaditsela ba re 'ngwanake'; ke go re o (mmaditsela) amogetšwe. Mmaditsela o tla hlaloša gore ba bokete (ba bolesogana) ba re ba gorogile, gomme mmaditsela wa bolekgarebe, e lego rangwane wa lekgarebe, o tla fetola ka go re 'rotogang'; ke go re le swere dikgomo tše kae.

Bjale, go tloga gona moo ba bolesogana ba thoma go bolela gore ba gapa dikgomo tše kae. Ge di sa ba kgotsofatše ba botša mmaditsela gore 'ga se la fiha ngwanake! Gabagabetšang!'; ke go re ba potlake ba se tlo šiwa ke nako, morwedi wa bona a tla a bonwa ke makete. Seo se bolela fela gore ba phakiše go oketše magadi gore ba tle ba kgone go tšea mosadi wa bona. Ba thibela lela la go re moletesekuba e se nako, mola ba tlogetše magadi a mangwe tseleng. Ye ke ye nngwe ya ditsela tša go gwaletša (pateletša/hlalefetša) ba bogwe/bakgonyana tshepedišong ya go nyalelwa.

Mmaditsela o tla ya go begela bakgonyana bale a ba tlogetšego kgorong gore babolekgarebe ba galala dikgomo tša bona. Ke moo ba thomago go boledišana ka go ya go lata tšela ba di tlogetšego kgauswi le moo ga bolekgarebe go tlaleletša tšeo ba di tlišitšego. Mmaditsela o tla boela gape kgorong go bega gore dikgomo di okeditšwe, gomme ge ba feletšwe o tla re go bona 'moletesekuba bakgalabje!' a era gore ba feletšwe bjale ga ba sa na le selo se se šadišitšwego/utilwego morago – magadi a feleletše go ya ka fao ba romilwego ka gona.

Ge ba bolekgarebe ba kgotsofetše ba botša ba bolesogana gore ba amogetše magadi a bona. Eupša ge ba se ba kgotsofala, mola ba kwele la 'moletesekuba', gona ba tla rerišana gore dikgomo go hlaela tše kae, gomme ba kwana gore tšona di tla tla ka morago mola ngwetši e ile bogadi. Ka thokong ye nngwe ba bolekgarebe ba tsebiša mmaditsela gore mokgonyana ga a

fetše go nyala. Ka mantšu a mangwe o swanetše go fela a tlo thuša ba bogwe bja gagwe, le gore mogoga le mogogadi ba tlo ya fao thuding ge nako ya bona e fihla. Go ya thuding go lebane le ge mmagolekgarebe (le ge e ka ba tatagolekgarebe) a fihletšwe ke matšatši a botšofadi ebile a sa kgone go itirela se le sela goba gona go hloka yo a ka mo thušago ka bokgauswi moo lapeng; o ya go dula lapeng la morwedi wa gagwe gore a hwetše tlhokomelo. Mmaditsela yola wa bolesogana o tla boela go magagabo go ba begela seo a se boditšwego kua kgorong.

Go tšwetša pele ditaba tše tša tshepedišo ya magadi, Matlala o di laodiša ka go re yona nakong yeo mmaditsela wa bolekgarebe le yena o tla ema a ya ka lapeng go ya go begela mmagolekgarebe seo se boletšwego kgorong, gore morwedi wa gagwe o nyalwa ka dikgomo tše kae. Ge a kgotsofetše ke gona bakgonyana ba ka go ntšha setseka sa go hlatswa mmagolekgarebe mogolo; ke go re ba ka mo fa se sengwe le se sengwe seo ba se swerego - e ka ba maseka, dipheta, mogoma, kobo, bjalobjalo. Mpho yeo e bitšwa tlhatswamogolo. Dihlatswamogolo di fiwa mmagolekgarebe fela ka gore go thwe ke yena a belegego/peputšego morwediagwe.

Go dikgomo tše tša magadi, e tee e tšwa go malome ka ge le yena a thuša go ya go nyalela motlogolo wa gagwe mosadi. Ge magadi a amogetšwe basadi ba thoma go a hlakelela ka go hlaba le mekgolokwane mola banna bona ba itia kati; ba tshela ka leoto le tee ba fele ba šupa godimo ka mapara go laetša lethabo la go re ba a nyalelwa; kgomo e aga motse; ke go re kgomo ka boyona ke seka sa go kgohlaganya meloko yeo e nyalelanago. Ka Sepedi kgomo ke yona e fago lapa seriti le tlhompho bophelong. Gape ke lona lehumo goba tšhelete ya Bapedi ebile ke sešeba sa setšhaba seo se ka se hlaelego batho ba bantši, gagolo monyanyeng.

Phokwana o gatelela ditaba tše tša tshepedišo ya magadi ka go re ka morago ga tiragalo yeo go bitšwa mosetsana, a tšea lepara la mokgonyana wa go ipega kgorong, a ba eta pele a ba iša ka ngwakong woo ba ba kgethetšego wona, woo o bitšwago ngwako wa bakgonyana. Ka moo ngwakong go tla be go adilwe magogwa gore ba dule go ona. Go iša bakgonyana ka ngwakong, ke sešupo sa go re lesogana (le ba bogwe) le amogetšwe ebile gape le tsebišwa gape le gore le nyala lekgarebe, e sego lethari. Lebaka le lengwe le lebane le gore kgarebe (ngwetši ya bona) ga e tsebe monna; ke ka fao mosetsana yoo a ba laetšago legogwa moo go lego pelego, go ya ka setšo; ke go re legogwa le šupa malao ao lesogana le tlogo robala le lekgarebe gomme ka morago ba belega bana. Gape bakgonyana ba bewa legogweng (alelwa legogwa) go laetša

tlhompho ye kgolo ya kamogelo go ya ka tshepedišo ya Sepedi sa Matlala' Moutse.

Malefo yena o no ema Phokwana nokeng ka go re magogwa ao ga se a swanela go gatogwa; ke go re bakgonyana ba swanetše go dula ka moo thopeng nako ka moka ya ge ba tlile moo ga bolekgarebe. Mokgekolo yo o re se ke sešupo sa go re go se tlo belegwa ngwana yo mongwe yo e sego wa ka lapeng leo; ke go re mosadi yo a se alele monna yo e sego wa gagwe legogwa. Taba yeo e lebane le thutasešane sa basadi, e lego maitshwaro a mmakgonthe a mosadi bogadi.

Ge ba dutše fase bjalo, mosetsana o a tšwa, a ba tlogela gona ka moo ngwakong woo go ya ka fao a tla bego a lailwe ka gona. Ngwako wo o bitšwa thopa. Thopa ke ka moo go dulago bakgonyana goba makgetla ka letšatši la go nyala, e sego nakong ya go išwa ga magadi ke bakgonyana. Thopa (ngwako wa bakgonyana) ke seka sa go re ge ba itsheba ba se ke ba kwewa ke motho; ke ka lebaka leo go thwego ke ka thopeng. Makgetla ke makgarebe (e sego mathari) ao a tlogo felegetša lekgarebe mohla le eya bogadi.

Phahlamohlaka o tšweletša taba ya go re bošegong bjona bjo (bja go goroga ga bakgonyana), bakgonyana ga ba fiwe dijo, go thwe ba loma/phura lebota, e lego go ikilela; lebaka ke gore tšeo ba di jelego ga gabobona di se hlakane le tša ga bolekgarebe, le gore bosasa ge ba fiwa dijo gomme gwa ba le bothata bja go se iketle mebeleng ya bona, go tla tsebja gore ke dijo tša ka moo tšeo di sego tša ba swara gabotse, gomme ba gabolekgarebe ba ka rwešwa molato wa kgononelo, ba lefišwa setseka, e ka ba thipa goba selepe e le sešupo sa go re ba amogela molato. Setseka se se išwa ga bolesogana mohlang ba boelago morago le ngwetši.

Dijo tša bakgonyana ba di fiwa ke mmane (mmangwane) wa lekgarebe ka letšatši le latelago, ka gobane ke yena a tlogo hlokomela gore ba ja eng le gore ga ba je eng. Go kgethwa mmane wa lekgarebe go hlokomela bakgonyana ka gore ke mme yo monnyane wa lekgrebe leo, gape lebaka le lengwe ke gore mmagolekgarebe a ka se itirele go na le yoo a ka mo romago mola e le yo monnyane go yena. Dijo tšeo ba di fiwa ba dutše gona ka moo ngwakong wola ba go išwa ke mosetsana.

Mosadi yo o hlaloša go ya pele gore mohlokamedi yo wa bakgonyana o swanetše go bona gore

o ba fa meetse a go hlapa mosong pele ba ka fiwa tša go ja. Se ke sešupo sa go re lekgarebe le swanetše go hlokomela lesogana la lona ka go bona gore le le fa meetse (a borutho) a go hlapa mosong ge le tsoga gape le a go hlapa diatla pele ga ge le ka ja dijo.

Phahlamohlaka o ruma ka go re tshepedišong ya magadi go tloga go sa nyakege selabi (bošaedi) le gannyane ka gore morero wohle o ka senyega goba ba bangwe ba rwala letswalo la molato bophelong bja bona. O re ke ka fao borangwane ba lekgarebe le lesogana ba bago bommaditsela tshepedišong ya magadi, mola mmame wa lekgarebe e le yena a hlokomelago bakgonyana. O re boraro bjo bo na le maikarabelo a magolo morerong wo wa lenyalo la lesogana le lekgarebe le bokamosong bja bona. Ke ka fao ba swanetšego go bona gore tšohle di sepela gabotse le ka thelelo le gore ditšohle tšeo di thea bokamoso bja go tia bophelong bja bona (lekgarebe le lesogana).

2.2.4 Go hlabišwa ga ngwetši: Letšatši la monyanya

Matlala o no ala leleme phate ka go re mosong wa letšatši le le latelago leo la go ntšha magadi, monna wa kgoro o tla iša bakgonyana ka mafuri a ba laetša bjale bja bona fao, gomme a tšwela pele a ya le bona ka lešakeng la dipudi go ba bontšha pudi yeo ba tlogo e hlaba ka ge e le sešeba sa bakgonyana. Ba tlo e ntšha leseka la tlo išwa ga bolesogana. Leseka ke kgopo ya pudi le letsogo gammogo le hlogo ya pudi yeo ba e hlabilego, gomme lona e no ba taetšo ya gore ba amogetšwe kua ga bolekgarebe.

O iša pele go hlalošwa gore mokgopa wa pudi yeo e hlabilwego ga bolekgarebe le wona ba a o tšea ba fihla ba direla lesogana leo lekgeswa la bokgonyana goba la senna go laetša gore ga e sa le lesogana bjale ke monna. Lekgeswa leo le tšwarelwa ka mafuri gore lesogana le se bonwe ke batho (sephiri) ge le tšwara diaparo tša bonna, ka gore bjale le apola tšela tša bosogana. Gape mokgopa woo ke sešupo sa go re le lona bjale le tšewa go ba ngwana wa ka moo ga bolekgarebe ka ge ba le file le seaparo seo se ka se onalego (hlagalego) bjale, ebile le tla re ge le bona lekgeswa leo la fela le gopola ba bolekgarebe leo la gagwe (mosadi wa gagwe).

Mmotong o tšwela pele ka go re ka morago ga moo ba (bapgonyana) išwa ka lešakeng la dikgomo gore ba hlabe kgomo ya monyanya; eupša mo ba thušwa go bua kgomo yeo ke banna ba bolekgarebe ka lebaka la go re ke bona ba swanetšego go tla go ntšha ditho tšeo di tlogo

abelwa bao di ba lebanego. Kgomo yeo e hlabjago ke yela ya malome, gape e hlabja ke bakgonyana e le seka sa go lokolla lesogana gore bjale le lona ke monna, le gona le swanetše go ba le bana le motse wa lona.

Kgomo ya malome wa ngwana e šupa gore malome o lokolotše pelo ya gagwe ge motlogolo wa gagwe a nyala malapeng a mangwe a sa nyale morwedi wa gagwe ka ge ka setlwaedi goba sona setšo, lesogana leo le be le swanetše go mo nyalela. Ke ka fao go lego bohlokwa gore a ntšhe kgomo go laetša gore o ema le lenyalo leo. Lebaka le lengwe e no ba go tlaleletša magadi a motlogolo wa gagwe ge a nyala go laetša thekgo.

Ge ba tšwetša pele taba ye, Mogajana, Thobejane le Bogopa ba re ge kgomo yeo e hlabilwe, e phakologanywa go ya ka ditho ka go fapana ga tšona: letsogo, dibera, lehlakore, hlogo, mala, mogodu, mohlobolo le nama ye e šetšego. Letsogo le a segwa gomme la ntšhwa dinama tšeo go thwego ke makobela/ditshwarelela ao bahlabi ba kgomo ba yago nao malapeng a bona. Dibera ke marapo ao a šetšego ge ba kobela gomme ona a apewa le hlogo yela ya kgomo ke malome.

Go iša pele ba hlaloša gore go tšewa nama ye nngwe ya išwa ka mošate, gomme yona e bitšwa lehlakore. Lehlakore lona ke dikgopo tše di šupago (tša kgomo) le lehihiro goba kgwele ya kgomo. Dikgopo tša kgomo di na le seo di se bolelago ka mošate: ya pele e re kgoši e laye ngwana, ya bobedi e kgalemele ngwana, ya boraro e sekiše ngwana, ya bone e re kgoši e ahlole ngwana, ya bohano e re kgoši e be e le balele monyadi le monyadiwa bao, mola kgopo ya boselela le ya bošupa di bitšwa diphofa tša tlaka. Tlaka ke lenong le lesa la go ja nama ya diphoofolo gomme le fele le tšea nama yeo le iša sehlageng moo go lego bana (mafotwana) ba lona. Ba hlaloša gore motho yoo a išago lehlakore mošate o bitšwa tlaka gomme o swanetše a boe le dikgopo tšeo bjale di lego diphego (diphofa) tša gagwe gore a tle a kgone go tlo tliša lehlakore goba nama ye nngwe gape ka mošate mohlang go ka ba le lenyalo. Ka fao tlaka ke leina la moromiwa wa go iša le go buša ditaba ka mošate.

Dikgopo tšeo (ya boselela le ya bošupa) gape di na le seka se se rilego. Ya boselela ke ya motho yo a rwelego lehlakore mola ya bošupa yona e le ya wa go rwala sebego (sebego ke bjala bjoo e lego seka sa go ya go bega lenyalo la ngwana ka mošate). Ge e le lehihiro lona le jewa ke bona baromiwa bao, go laetša gore ba fihlišitše ditho ka moka ka potego ka mošate. Lehihiro ke legetla la kgomo leo le se nago mohlodi ge le jewa; ba mošate ba a le beša gomme ba le fa

baromiwa bale gore ba le je, lebaka e le go bona ge le se le tšhelwe mpholo.

Makubjana o tšwela pele ka go re mohola wa lehihiro ke go laetša gore mosadi ga a swarwe ka maatla eupša o a hlekesetšwa ka ge gantši a ka se be ka moo monna a mo nyakago ka gona. Mosadi o dirwa ke monna wa gagwe gore a be ka tsela yeo a mo swarago ka gona. Bjale le ge lehihiro le se na tatso, le ka dirwa gore le be le tatso ka go le apea ka mekgwa yeo e fapanego bjalo ka go le beša, wa le gadika goba gona go le kgabakgabiša. O fetša ka go re godimo ga moo ba bolekgarebe ba tla ntšha le bjala (sebego) bjoo e lego seka sa go ya go bega lenyalo ka mošate.

Phahlamohlaka yena o no tlaletša ka go re malome wa lekgarebe yena o fiwa hlogo yela ya kgomo ka gore ke yena a tlogo mo seka ge a ka ba ka gare ga ditaba goba yona melato ya bogadi, gomme o fa banna setseka sa go ba leboga ge ba mo adimile selepe gore a phaphe hlogo a tle a apoe bogata bja yona, a je le bona. O hlaloša gore setseka seo e ka ba bjala goba nama. Ke ka fao go tšwelelago polelo ya go re malome ke majadihlogo ka gore ke yena a tiišago le go swinelela taba ya lenyalo la motlogolo wa gagwe. Go thwe o tšea mphapha wa ka fase fela, gomme a iša ka gae ya tlo ba sešeba sa lapa la gagwe.

Ka thoko ye nngwe mosadi wa gagwe o hlatswa mala le mogodu wa kgomo yeo. Mala le mogodu ke seka sa bophelo, e lego bokagare bja motho. Ka fao lebaka la mohola wa ditho tšeo tša kgomo le lebane le gore boteng le bothata bja motho bo tsebja ke ba gabo; ka go realo mogatša' malome wa ngwana ke yena a ka mo tsebago kudu go feta ba bangwe.

Makubjana le Malefo ba tšweletša taba ye nngwe ya go re nama ya dirope tše pedi tša kgomo yeo, e thothelwa ka lapeng. Taba yeo e bolela gore go na le kgopolo ya go segwa ga seripa sa nama ya serope. Go sega seripa sa nama, go serope se sengwe le se sengwe (go tše pedi tšeo) sa kgomo yeo, go lebane le taetšo ya go re ke yena (rakgadi) e bego e le mofepi wa ngwana yo a nyalwago lehono. Godimo ga moo gape ke seka sa go re lekgarebe le ga la swanela go boaboa ka gae - go ra gore ke mokgopedi ka gabo bjale.

Bjale, ka morago rakgadi o beša nama, a ja le basadi gore le bona ba hlatsele lenyalo la lekgarebe leo, ebile gape le gore ke bathuši ba gagwe, mola a iša ye nngwe nama ka gae ya ba sešeba sa lapa la gagwe. Taba ye e direlwa gore ngwana wa kgaetšedi ya gagwe a lokelwe ke

tša bogadi bja gagwe.

Balaodiši ba ditragalo tše tša ka godimo ba gatelela gape gore setho se sengwe gape se bohlokwa ka kudu sa kgomo ya go hlabja, ke mohlobolo, (mohlobolo ke mokokotlo le mosela wa kgomo yeo e hlabilwego) woo ngwetši a yago le wona bogadi. Bohlokwa bja gore a ye le wona bogadi ke gore lekgarebe ge le fihla bogadi le hlobolele monna wa lona le robale ka mokokotlo gore ba belege bana gomme ba godiše kgoro yeo ya bogadi.

Mogajana le Phokwana ba akaretša ka go re, ka lona letšatši leo ngwetši e hlabišwago ka lona, go tla meloko ya yona ya hlwa e keteka mmogo letšatši leo. Ba hlaloša gore banna ba kgoro ba apea nama yela e šetšego ge ba ntšha ditho tša kgomo yeo ya go hlabja; le basadi ba apea magobe le ting gore setšhaba se tle se je. Ting ke bogobe bja go dirwa ka mabele ao a setlilwego a inelwa gomme a riteletšwa ka komelo gore a be le bodila bja gore bogobe bjoo bo kwale bo hlarolla dihlaa. Ting e šebja ka mala le mogodu wola wa go hlatswiwa le go apewa ke mosadi wa malome wa lekgarebe leo le nyalwago. Ba anega go ya pele gore banna ba fiwa bjala kgorong gore le bona ba ipshine ka letšatši leo.

Mogajana yena o tšweletša taba ya go re tšhima yela le yona e lewa ke basadi, gomme o hlaloša go ya pele gore basadi ba hlakela pele ba eja tšhima yeo lebaka e le gore ba amogela lekgarebe leo legorong la bona la basadi; ke go re bjale le tlo dira tšeo di dirwago ke basadi ba bangwe. Lebaka le lengwe la go hlakela ke gore ba no ba ba laetša lethabo la ge ngwana wa bona a nyalwa. Ka yona nako yeo ngwetši e tla be e dutše tafoleng selebanong sa bohle le makgetle a gagwe a ageleditšwe ka moriti gomme e ntšhetšwa dimpho tše bjalo ka magogwa, digo, megoma, maswielo, dikobo, bjalobjalo.

Phokwana yena o hlaloša gore gona mosegare woo, basadi ba hlakelela magadi a lekgarebe e le sešupo sa go amogela leruo, mola ka lehlakoreng le lengwe e le go laetša lethabo. Bakgalabje bona ba tla itia kati e le ge le bona ba thabile gape ba amogela leruo leo e lego magadi a go nyala. Basadi le ba bangwe (ka lethabo le) bona ba tla be ba opela, ba bile gape ba bina mmogo le banna 'Mantshegele mosela wa konyana' ka ge koša yeo e opelwago le go binwa ke banna fela ge go thabilwe, gomme ka go le lengwe, basadi bona gape ba bina 'Makgakgasa', koša ya basadi, go fihla mantšiboana ge ngwetši a tlo išwa bogadi.

Tše dingwe tša dikoša tše di opelwago le go binwa letšatšing leo la go hlabišwa ga ngwetši ke tše:

Mmantshegele

Mmantshegele mosela wa konyana,
Setepa sa nku se a ntshwanela,
E re yeng foeyeng Motšhitšhile,
Re yeng go bona ba maragwana a ditotwana.
(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

Mokankanyane

Mokankanyane mokantuludi;
Ge o ntima o ntime,
O tla no bona ge ke tagilwe,
O tla no bona ge ke tagilwe ke feta,
Gomme ke thekesela ke nwele,
Ke nwele bjala bja mmagoMpoye.
(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

Makgakgasa

Kgakgasang ke bošego Makgakgasa,
Mme tšatši le a re šia manamole,
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke morato motho wa ditaba.
Ka re ngwanake se ntelele,
Ke dumeletšwe ke rrago;
Ge o mpona ke apara nyebelese,
Ga ke aparele go dula, ke a tloga.

Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

GaRamoshebo lekgwareng,
Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.
(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

2.2.5 Ngwetši e ya bogadi

Thobejane o hlaloša gore mantšibua a lona letšatši leo ngwetši e hlwelego e hlabišwa ka lona, e dula lapeng le makgetle ale a yona pele ga meloko le setšhaba. Batho ba ba dula go lebana le sefero seo ba tlogo tšwa ka sona ge ba eya ga bolesogana, e lego bogadi. Go dula go lebana le sefero ke sešupo sa go re ke nako ya go re ngwetši e tšwe ka lapeng la batswadi ba gagwe e ye bogadi. Mokgekolo yo o bolela gore ngwetši e dula moo lapeng gore e tle e laiwe pele ga batho ba theeditše. Batho bao ba layago ngwetši e ka ba rakgadi, mmamogolo goba mmane wa ngwetši gammogo le mosadi wa malome wa ngwetši le yena a ka kgatha tema.

Ge e le Nkwane Nkwane yena o oketša ditaba tše tša go laya ngwetši ka go re ka tshwanelo ba leloko ba kgopela mokgekolo yo a nago le maitemogelo a go phela ka kgotlelelo gore a laye ngwetši. O re gantši mokgekolo yo a ka be a na le maitemogelo a go phela ka go kgotlelela bophelo bja go hlakišwa ke mokgalabje wa gagwe ka go mo itia, ka ge a re o hloka thari, le gona go mo hlokiša dijo, goba gape godimo ga moo ngwetši e ka laiwa ke mokgekolo wa mohlaki/tšhuololo goba mohlologadi ka nepo ya go re batho bao ba na le maitemogelo a kgotlelelo. Bjale batho ba hutša go laya lekgarebe leo ka ge e le dikgodu tšeo di tšwago lerotseng. Gantši tiragalo yeo e phethagatšwa ka mošate.

Ge a tšwela pele Nkwane Nkwane o fo re ngwetši ge e laiwa, bao ba mo layago ba fela ba ntšha mantšu a go re (a) mosadi o fogohleletša seropeng le gore (b) lebitla la mosadi ke bogadi. Ka mantšu a mangwe go gatelelwa gore (a) ge mosadi a lebana le bothata, ka kudu bo etla ka

monna wa gagwe, o swanetše a homole a se balabale eupša (b) a kgotlelele ka ge bophelo bo theilwe gape le ka mathata; ke go re (c) bophelo bo bopilwe ka ditlhakoredipedi: mathata le lethabo.

Ge a hlatholla go ya pele kgopolo ya go re lebitla la mosadi ke bogadi, o no re ngwetši e botšwa gore e se ke ya be ya gopola go ya ga gaboyona le ge e ka gahlana le mathata a mabjalo ka malwetši le mathata a mangwe a go se kaakwe selo. O re ngwetši e bolele ditaba le batswadi ba lesogana la yona gomme ke bona ba tlogo di begela bagwegadi (batswadi ba lekgarebe). Gape ge ba e laya ba e botša ge bogadi bo le bose goba bo baba; ke ka fao go felago go tšweletšwa polelo ya go re bogadi ke bogadikathotse moo e lego gore motho (ngwetši) a ka lebana le tlaa goba tšhego; a gapeletšega go gadika dithotse tšeo mohlomongwe a sego a ka a di ja ga gabo. Dithotse ke peu ya magapu, marotse le maraka gomme tšona di a omišwa tša gadikwa tša lewa ka bogobe – ge tšhego e šetše e iphile maatla. Ka go realo ngwetši e hlohleletšwa thutong ya go re le yona (bjalo ka tše dingwe) e dule bogadi tlenkge! le ge e ka gahlana le mathata a mohuta mang kapa mang bogadi.

Ge ba tlaleletša seo se bolelwago ke Nkwane Nkwane, Mogajana le Malefo ba lemoša ngwetši gore e hlokomele bakgotse goba mogofe, gape e se tšewe ke kiti ya dikoša tša bošego (go itiša mekgotheng), ya tloga ya tla ya oba molato ka go se hlokomele monna wa yona. Ba re koša ya bošego e a diba ka gore bao ba e binago gantši ga ba na le maikarabelo a malapa ka ge ba bangwe e ka be e le mafetwa (ba se ba nyalwa) gomme ga ba iše felo ka nako ya go ya le go boa košeng yeo ya bošego. Ba laya ngwetši gore e hlokomele ba bogadi, e bolele le bona bjalo ka ge e le batswadi ba yona ba bafsa gomme yona e le ngwana wa bona. Ge ngwetši e ka gahlana le mathata bogadi; ya ya gae, go ra gore e ka se dule bogadi.

Mogajana le Malefo ba no ruma taba ye ka go re ka setšo (sa Bapedi ba Moutse) tlhalo ke madimabe bophelong; ke ka fao ge go laiwa ngwetši go thwego lebitla la ngwetši ke bogadi. Ka tshwanelo mosadi ga se a swanela go hlala (lebitla la ngwetši ke bogadi) goba go hlalwa (monna o nyatša mosadi wa gagwe ka ge e le wa kgoro, e sego go mo hlala, ntle le ge mosadi yoo a loya), o swanetše go dulela sa ruri bogadi ka gore dikgomo tšeo di mo tšerego di ka se boetšwe morago; ke go re seyamošate ga se boe.

Matlala o tšweletša taba ya letsoku leo le tlotšwago ngwetši pele e eya bogadi, gomme letsoku

leo ke sešupo sa gore ge ngwetši e fihla bogadi e atlege le gore e belegele monna wa yona bana. Letsoku ke lerole la leswika le lehubedu leo le hlakanywago le makhura a kgomo ka ge a kgona go lotega nako ye telele. Letsoku leo e le tlotšwa ke lekgetle le legolo, e lego ngwana wa ramogolo wa yona ka ge e le mogwera wa gagwe yo bohlokwa, gape ba godile mmogo bokgarebeng bja bona. Ge ba feditše tšeo ka moka, e lego go tlotša ngwetši letsoku le go laya, go hlabja mekgolokwane gomme rakgadi wa ngwetši a thoma go mo reta. Se sengwe sa direto seo se retwago ge ngwetši e eya bogadi se re:

Babinaphuti

Babinaphuti wee!

Babinaphuti lu..! luu...!

Yo a sa rego šate

O duma dilo tša batho!

Ke Malau 'a maso a Mmaphoka' Tebele;

Ke Malau masepelakašape,

Batho babommamoketekatsela baeti,

Yo ba rego mosaka a tsogela ga

boTswelane 'a Moepeng.

O tla rengwa ke tlala leeto

A tšame a kgola marekhu tseleng.

Malau wee! Malau wee!

Re batho ba bosolamegopo e ate;

Re Malau 'a Taugatšana di bogale

Ga re šie go ja batho dinkwenyana.

Re Bahlako morwa' Mogobane 'a Lodi,

Lodi maepatšhoga' leswenya,

Ba re ga ba e epele go eja,

Ba e epela go bapadiša.

Bahlako wee! Bahlako wee!

Re batho ba Sepeke Mmamagane 'a noka

Mokgalagadi 'a Mokwena yo ba rego Sepeke
Ge le mo nyaka, le tla mo hwetša semethemetheng,
Moo motho a tšhabago a bitša monnagwe.
Re batho ba boMmaukono 'a Tšhitšadi 'a Ngwato,
A bolaiša basadi ba banna go gadima.

Aela Malau! Aela Malau!
Re boa Tubatse tletlolo ga Ramorongwane
Ga meetse mathata 'a Bokone Marapollantswe,
Ga boSepitsi se rwele nkata ya kgomo se etela Mogodumo.
Re batho ba boDitshetlamathi 'a boDikelebeta,
Dikelebeta 'a boMotuku 'a bosebody se se lonya;
Mmabakweng a re go bona mongtšhemo a lema,
A re mongtšhemo nthoge ke tšhabe,
Ke fetotše madulwana sešego.

Re boa tlase Tubatse mokgwaripeng wo mogolo wa Malau.
Luu! Luu! Aela Bahlako! Aela Malau!...

Ge ba fetša go reta ngwetši, mosadi wa malome o rwala mohlobolo le mokgopa wola wa kgomo ka sekotlelo mola yo mongwe wa bafelegetši a rwala tšhima gomme ba tšwa ka lapeng go ya bogadi bja ngwetši. Ge ba etšwa ka mokgwa woo go ya bogadi, ba opela ye ngwe ya dikoša ya go fegeletša ngwetši yeo e rego:

Ngwana rena o a ya

Ngwana rena o a ya,
Ee o aya!
Diatlanampedi,
Ee o a ya!
Re tšwa go amogwa
Ke ba ba ruilego
Ee o a ya!

Diatlanampedi,

Ee o a ya!

Ke marua kgomo,

Ee o a ya!.

(Methalokošana ye ya ka godimo e boeletšwa mmoeletšwa.)

Ge a tlaletša seo, Bogopa o hlatholla gore ge ba sepela bjalo mmagolekgarebe o mo felegetša go fihla kgorong moo a tlogo bušwa ka tšhelete yeo e ntšhwago ke ba bolesogana gore a lokolle ngwana wa gagwe a sepele. Tšhelete yeo e ntšhwago ga e na seroto, go tšwa go bona gore ba ntšha bokae. Tšhelete yeo e bitšwa letlapakgerere ka gore go thwe e swantšwa le leswika leo le rego ge le ewa la dira modumo wa go re kgerere! Bjale tšhelete yeo e ntšhwa ge (a) ngwetši e eya bogadi, (b) ge ba ka tshela noka/moedi (c) le ge e goroga. Ge ba fihla kgorong ka morago ga ge letlapakgerere le ntšhitšwe, meloko ya bolesogana e opela koša ya go goroga ga ngwetši.

Koša yeo ke ye e rego:

Mme o tlile

Mme o tlile, tlala o *nyele*...

Mme o tlile, tlala o *nyele*...

Re tla ja mathuma, tlala o *nyele*...

Re tla ja mathuma, tlala o *nyele*...

Mathuma ke mme, tlala o *nyele*...

Mathuma ke mme, tlala o *nyele*...

(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho.)

2.2.6. Go amogela ngwetši bogadi

Bogopa o re gona moo kgorong ya bolesogana ge betši ba fihla, ba hwetša setšhaba se tletše kgoro se ba letile, gomme ka lapeng le gona koša e goletše godimo go laetšwa lethabo. Ge ba fihla seferong go ntšhwa letlapakgerere (tšhelete) pele ba ka tsena ka lapeng gomme go ba le mokgekolo wa leloko la bolesogana yoo a amogelago ngwetši ka sereto seo se rego:

Babinatau ba Mogajana

Babinatau ba Mogajana,
Lu!...Luu! Howaa!
Batho ba Mogajana' bodiba,
Ba bopakapaka mohlakoleng,
Pakapaka gara' mahlo a magolo,
Ba re hee lena ba mahlo a magolo le a re sega!
Ga le hlahlahlate hlama lla sebete,
Mahlo a go bona sebete a kae?

Batho ba bo setsupologa mohlotlong
Batho ba bo pelo ya mosadi ya nyama ba re pefokgolo
Go nyamile ya mmagoPalane 'a Rakgokong.
Ke batho ba boMokotedi, ra tšwa a tebateba;
Mogami a tšhaba go nka leraga ka Mokgakane;
Ka moma puduputung, kgomo ditšhaba di go bile matsogo,
Di tšhaba tswetši ya Nkhulana' Ntwene;
Batho ba bonkgo 'a mma segabutle setshela' matšedi,
Setshela batho ka meetse matloutla.

Batho ba boMotšwane 'a masoga le betšana,
Ba boMakgaoganye 'a gaboMapotsane,
Yo ba rego kgaola motho ka selepe le lema.
Batho ba boKgwadi 'a mabala' patake;
Ke batho ba ba boago Seoko Seokodibeng
Se mmameritimebedi mong wa maloba.

Ge mokgekolo a feditše go reta ngwetši, basadi ba tla mo hlatlola ka mekgolokwane le ditlhakelo gomme koša ya tlaleletša mehlakelo yeo go laetša lethabo le go amogela ngwetši yeo. Ye nngwe ya dikoša tšeo ba di opelago ge ba amogela ngwetši ke ye e rego:

Mme o tlile

Mme o tlile, tlala o *nyele*....

Mme o tlile, tlala o *nyele*....

Re tla ja mathuma, tlala o *nyele*...

Re tla ja mathuma, tlala o *nyele*...

Mathuma ke mme, tlala o *nyele*...

Mathuma ke mme, tlala o *nyele*...

Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho. Go na moo ba tla re go fetša go opela ya ba nke ba kwane ka la lehlabula gore ba thumeletše ka yeo e rego:

Tšhilo le lwala re tšere

Tšhilo le lwala re tšere

Le tla šala le eja lewana.

Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tla be o ntšha meši ka dinko, go nkgaga go se go bole.

Ge koša e tšwela pele bjalo betši ba tla be ba tsena lapeng moo ba tlogo dula fase gomme mmagolesogana, e lego mmatswale 'a ngwetši, o ntšha letlapakgerere la go ba rola merwalo yela ba tlilego le yona go tšwa ga bolekgarebe, e lego mohlobolo, tšhima le wona mokgopa. Ge merwalo e beilwe fase e a begwa go tsebiša batho gore ba sepetše bjang ga bolekgarebe mola le bao ba tlišitšego ngwetši le bona ba bega ngwetši ya bona go ba bogadi bja yona. Bakgonyana le bona ba begela setšhaba ka moo ba sepetšego ka gona go ya go nyala ngwetši le go ntšha seo ba se filwego go tšwa ga bolekgarebe. Mokgopa o fiwa mmagolesogana gore a dire ntepa, thetho goba kobo ka wona; eupša go tšwa go yena mong gore a ka dira eng ka wona. Bjalo ka ge e tla be e le bošego tšhima yela e tla tsoga e lewa ke basadi bosasa, ka go e hlakelela bjalo ka kua ga bolekgarebe e le gona go le amogela bogadi le go thabela ge le okeditše kgoro ya bobona. Ge e le mohlobolo wona o tlo oketšwa ka pudi gore sešeba se se ke sa hlaela ge batho ba eja, letšatši leo le latelago.

Ge a akgola Bogopa, Phahlamohlaka yena o re ka letšatši leo le latelago bomakgetle ba tsoga pele ga ge letšatši le ntšha nko ba leba nokeng/sedibeng go ya go ga meetse. Bona ba fiwa magapa a go rwala meetse. Ge ba boa ba fiwa boloko bja kgomo gore ba kgope seripana sa pele ga ngwako. O hlaloša gore taba ye ke seka sa go re ngwetši e swanetše e tsoge e sa le bošego e phethe mešomo ya lapa. O iša pele go bolela gore makgetle a fiwa boloko bja kgomo ka ge e le bjona bo kgonago go tšweletša bokgoni le bothakga bja motho yoo a bo šomišago.

Ka fao, ka go dira bjalo, ba bolesogana ba tlo kgona go bona gore letsogo la ngwetši ya bona, pele e ka dira ye mengwe ya mešomo ya ka gae, ke la mohuta mang: sethakga goba lešaedi. Ge ba fetša go kgopa, le gona moo go ntšhwa setseka goba tšhelete ya go ba leboga. Mokgekolo yo o hlaloša go re ka meriti makgetle le ngwetši a fiwa bogobe ke bakgekolo ka ge e le bona batsebi le bakgoni ba taba ya go amogela ngwetši bogadi, gomme ba laelwa go ya šokeng go ya go rema ngwana (go rema ngwana ke seka sa go re ngwetši ge e fihla bogadi e swanetše go belegwa bana bao ba hlolwago ke monna go ya ka setšo sa Bapedi ba Moutse) ba swere bogobe bjoo. O re kua šokeng ba hwetša bakgalabje ba swere seswantšho sa ngwana wa maitirelo (yoo a betlilwego ka kota) gomme ba ba fa yena (ngwana yoo) gore ba mmepule ba mo iše ka lapeng. Ke ka fao ge ba fihla kua šokeng ba hwetšago bakgalabje ba le komanamadula a bapile ka seo a (makgetle le ngwetši) se tletšego kua lešokeng.

Makgetle ge a tšere ngwana yola wa kota a mo tlotša letsoku go ya ka setšo sa Bapedi ba Moutse. Ke ka fao ge lesea le sa tšo belegwa, le tlotšwago letsoku. Ngwana yoo o belegwa magetleng ke lekgetle le lennyane, ka gore ke lona le tlogo fepela ngwetši yeo bana, la mo apeša legogwana la go mo lekana. Pele ba sepela, ba tloša letsoku diatleng tša bona ka bogobe bjola ba bo filwego ke bakgekolo ka gae. Bogobe bo kgona go tloša letsoku diatleng gabotse ka ntle le go hlapa ka meetse. Go tloga moo ba opela koša ba lebile gae:

O wewe ...

O wewe ... wewe ... wewe...!

O wewe ... wewe ... wewe...!

O wewe ... ngwana... homola...!

Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa; gomme koša e tsefišwa ka moropa. Ba tlo opela

go fihlela ba fihla ka lapeng.

Ge ba fihla ka lapeng ba hlohlola ngwana yola, gomme basadi ba thoma go mo reta ka nepo ya go mo reela leina la phulaša (leina la phulaša ke leina leo ba itlhamelago lona gomme le ka se reelwego motho yo mongwe wa leloko leo). Phahlamohlaka o tšwela pele ka go re ge tiragalo ya go rea ngwana e fihlile pheletšong, bafelegetši ba ngwetši bao ba tšilego le yona go tšwa bogadi, ba boela morago gae; eupša go šala lekgetle le lennyane e lego mofepi wa gagwe.

Matlala yena o re ge ngwetši e le gona moo bogadi, ba bogadi bja gagwe ba letela ge kgwedi e balama pele, gomme ba e (ngwetši) romela gae ga gaboyona le mosetsana, e lego mofelegetši. Makubjana le yena o hlatholla gore gabotse ngwetši e romelwa gae pele kgwedi e balama gore e bone lehlapo (matšatši a mosadi a go bona kgwedi) e le ga gaboyona. O re tabakgolo ke gore mohlang e boa bogadi e tle e ithwale (e be mmeleng) ngwana wa monna wa gagwe e lego ngwana wa kgoro. Mosetsana yo a sepelago naye ke mofelegetši wa gagwe yo a tlogo mo fepela ngwana yoo wa pele ge a belegwe. Ka morago ga kgwedi, e lego nako yeo e beilwego, ngwetši e boetšwa bogadi ke basadi ba bangwe gape ba swere bjala bjo bo bitšwago kgare. Go boetšwa bogadi fao ke bohlatse bja gore batswadi ba kgotsofetše ka ge ngwana wa bona a bontšhitše botshepegi ka go se tshelwe ke kgwedi pele ga go ima ngwana wa pele. Ge ba fihla bogadi ba e iša ka ngwakong wa monna wa yona e le go fa bohlatse bja gore morwedi wa bona ga se a tshelwa ke kgwedi; o bone lehlapo; ka fao a ka belega ngwana wa monna yoo wa gagwe.

Mogajana o feleletša taba ye ka go re ge ngwetši e le mmeleng e tlo ya gae gape ge e na le dikgwedi tše seswai, e yo belegela ga gaboyona. Mosadi yo o hlaloša gore ngwana wa mathomo o belegelwa ga bomosadi gore ge lešoko le le bogale, a šokelwe ke mmagwe, a be a mo thuše ka seo a se kgonago. Ka morago ga kgwedi ge ngwana a wele kalana ba hlaba pudi ya thari ya ngwana gomme basadi ba ba boetša bogadi. Ge ba fihla bogadi batswadi ba lesogana ba reelela ngwana yola leina la yo mongwe wa bona; ge ngwana e le mošemane o tla reelelwa tatagolesogana mola ge e ka ba mosetsana a tla reelelwa mmagolesogana. Ke gona ge kgoro e thoma go godišwa ka bana ka yona tsela yeo.

2.3. KAKARETŠO

Kgaolo ye e arotše kgopolo ya lenyalo ka dikarolo tše pedi, e lego tlhalošo ya lenyalo ka bangwadi ba bangwe, le tlhalošo ya lenyalo ka Bapedi gagolo ba Matlala ba tikologo ya Moutse.

Mabapi le tlhalošo ya lenyalo ka bangwadi ba bangwe bao ba ngwadilego ka lenyalo, go gateletšwe gore ba hlaloša lenyalo ka go akakaretša kgopolo yeo; ke go re ba fo hlatholla lereo leo ka go se tsenelele. Taba yeo e lemogilwego ke ya go re bangwadi bao ba hlaloša magato a lenyalo ka go akaretša, ebile godimo ga moo ga ba bolele selo ka legato la 'go beka', kgopolo yeo le yona e lego bohlokwa tlhalošong ya lenyalo.

Go tšwela pele kgaolo e hlalošitše magato a mane a thulaganyo le tshepedišo ya lenyalo la setšo ka go nepiša lenyalo la go lebana le molao le ditokelo tša bana (fao go gatelelwago go belegela lapa bana), lenyalo la go lebana le mešomo ya lapa (fao go tiišwago modiro wo mogolo wa ngwetši, e lego go fepa lapa la yona), lenyalo la monyanya le magatwana a mangwe (fao go gatelelwago dipoledišano tša dithulaganyo tša magadi (go nyala ngwetši) le lenyalo la go lebana le go thewa ga lapa le lefsa (fao mmatswale wa ngwetši a kgonthišago tumelelo ya ngwetši ya go aga lapa la yona).

Nyakišišo e lemogile gore dikaroganyo tšeo tša borateori ba ba ka godimo ga di rarolle mathata a magato le tshepedišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi, go nepišwa Bakoni ba Matlala ba tikologo ya Moutse. Mohlomongwe, go fihlela tharollo ya maleba malebana le magato le tshepedišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi, gagologolo Bapedi ba Matlala mo tikologong ya Moutse, go bile bohlokwa go hlaloša dikgopolo tše di nyalelanego le lenyalo, e lego (a) magadi le (b) go beka, gore go tle go lemogwe phapano magareng ga tšona.

Ka fao go fapana le borateori bao ba ka godimo, ge lenyalo la Sepedi lona le hlalošwa, go latetšwe lenaneo la (a) tlhalošo ya kgopolo ya lenyalo, (b) go thiba sefero, (c) tshepedišo ya magadi, (d) go hlabišwa ga ngwetši: letšatši la monyanya, (e) ngwetši e ya bogadi le (f) go amogela ngwetši bogadi.

Mo thulaganyong le tshepedišong ya lenyalo leo, go gateletšwe gape gore go fele go topetšwa ka direkto, meduduetšo, ditlhakelo, dikoša ka thušo ya morethetho wa meropa le diletšo, bjalo bjalo go kgabiša tshepedišo ya magadi a lenyalo la setšo sa Sepedi.

KGAOLO YA BORARO

3.1 'GO BEKA'

3.1.1 Matsenyagae

Legato le la 'go beka' e sa le pharela tabeng ya lenyalo ka ge le sa tšwelele gabotse le ka tshwanelo go bangwadi ba bantši bao ba ngwadilego ka lenyalo ge ba hlaloša kgopolo ya lenyalo le magato a lona. Bjale kgaolong ye ya boraro legato le la 'go beka' le tlo tsinkelwa kudu ka go arola tlhalošo ya lona ka dikarolo tše pedi, e lego kgopolo ya 'go beka' ka bangwadi ba bangwe, le tlhalošo ya 'go beka' ka Bapedi gagolo ba Matlala ba tikologo ya Moutse ka ge lengwalonyakišišo le le lebane le selete seo.

3.1.2 Matseno

Kgaolong yeo e fetilego (ya bobedi) go hlalošitšwe gore bangwadi ba bangwe bao ba ngwadilego ka lenyalo, ba hlaloša lenyalo ka go fo akaretša kgopolo ya lona fela. Ka tsela yeo ga se go fiwe tlhalošo ye e tseneletšego ya legato le la lenyalo la go bitšwa 'go beka'. Ge go ka re go hlalošwa kgopolo ya lenyalo, gomme gwa tlogelwa kgopolo ya 'go beka' gona tlhathollo ye bjalo ga se e felelele gagolo magareng ga Bapedi ba Matlala tikologong ya Moutse ga ešita le Bapedi ka kakaretšo. Ka go realo kgaolo ye e tla no thoma ka go hlaloša kgopolo ye ya legato la mohuta wo wa lenyalo ya 'go beka' go ya ka fao bangwadi ba bangwe ba e hlalošago ka gona. Ka morago ga fao go tlo latela Bapedi ba Moutse go ya ka fao le bona ba e bonago ka gona.

3.1.3 Kgopolo ya legato la 'go beka' ka bangwadi ba bangwe

Bangwadi bao ba lekilego go ngwala ka legato la 'go beka', e lego Mayer, Krige, Mayburgh le Mönnig ga se ba le hlaloša ka go tsenelela go ya ka moo go bego go letetšwe ka gona. Bona ge ba hlaloša kgopolo ye ba no e bea mabala a nkwe. Bjale go yo lekolwa ditshwayatshwayo tšeo tša bona ka go di akaretša.

Mayer (1950) o hlaloša gore ka morago ga go ntšha magadi, go ba le dikgomo tše pedi tšeo di

šalelago gomme tša tlo išwa ga bongwetši ka morago ga lebaka leo le beilwego ke malapa a mabedi ao a angwago. O re tšona dikgomo tšeo di išwa ke bomorwarragolesogana gammogo lebagwera ba lona. Lesogana lona le bea letšatši leo dikgomo tšeo di išwago ka lona gomme lona le tlo ya go lata goba go tšea mosadi wa lona ka nama (ka bolona). O hlaloša gore legato le ke la mafelelo la go nyala mosadi a tlišwa bogadi. Ge a tšwela pele o re mokgonyana le bagapi ba dikgomo tšeo tše pedi ba lala ba iketlile ga bolekgarebe, go lewa nama ya kgomo yela ba e tlišitšego gomme bošego bjo bo latelago go keteka meloko e se mekae ya bolekgarebe le lesogana fela ka thekgo le tlhahlo ya moruti le mosadi wa gagwe. Ka letšatši leo le latelago ngwetši e rwešwa leseka (leseka ke motato wo boleta wa go logwa ka bothakga wo o rwalwago ke basadi matsogong le maotong)leotong a be a fiwa leina la go ya bogadi ya ba gona a sepelago le monna wa gagwe go ya bogadi. Mongwadi yo o bolela gore go rwešwa leseka mo ke seka sa go tiišetša go re lesogana le tloga le rereša ge le nyala lekgarebe leo le gore le le tšeela ruri go ya bogadi.

Mayer o ruma tlhalošo ya gagwe ka go re ge mosadi a se a ntšhetšwa dikgomo tšeo tše pedi tša mafelelo ga se a fetša go nyalwa ka gona a ka se ye bogadi. Bjale ge go lekodišišwa tlhalošo yeo ya Mayer go lemogwa gore ga a bolele selo ka go boela morago ga ngwetši, ge e se ge a bolela ka dikgomo tše pedi tšeo di išwago go lokolla lekgarebe go tlela ruri bogadi. Ka go realo yena o no tšweletša ntlha ye ya 'go beka' ka gare ga monyanya, eupša ga se a hlakiša gabotse tatelano ya ditiragalo tša go lebana le kgato ye ya lenyalo.

Krige (1943) yena o hlaloša gore ka morago ga lenyalo go feta dibeke tše tharo goba tše nne ngwetši e boela ga gaboyona ka pudi go thwe e ya go tšholla bongwetši. Ka yona nako ye monna a ka mo latela ga gaboyona goba a ya Makgoweng go šoma ge e ba o a šoma. Ka morago ga nako yeo e kwanetšwego ke malapa a mabedi a, ngwetši e boela bogadi e filwe bjala bja go bulela mmagwe tsela ya go ka mo etela ge a rata. O hlaloša gape gore gona moo ge ngwetši e boela bogadi ba bolesogana ba tla be ba rometše pudi gape ya go mo dumelela goba go mo lokolla gore e tlele ruri bogadi. Ge ngwetši e fihla bogadi e tla hlabelwa ka diemadirile tša bogadi, ya rutwa tša bosadi ke mmatswale, ya ba gona e amogetšwe ke babogadi bja gagwe go ya go ile.

Go lemogwa gore Krige le yena o no bea ditaba mabala' nkwe; ga a ale leleme phate gore ditaba

tšeo tša kgopolo ya 'go beka' di tle di kwešišege gabotse.

Mayburgh (1966), ka thokong ye nngwe, o hlaloša ka boripana ka legato le la 'go beka'. Ge a leka go ala ditaba tše o re 'go beka' ke legato la mafelelo la go iša ngwetši bogadi. O re ka morago ga ge magadi a ntšhitšwe, tatagolesogana o ntšha kgomo ya go ikgetha yeo išwago ga bolekgarebe e lego yona ya 'go beka' ngwetši go e lokolla gore e tlele ruri bogadi. Kgopolo ye ya 'go beka' e hlalošwago ke mongwadi yo, e tiišetšwa le go thekgwa ke Mönnig (1967) ka go re 'go beka' ke legato la mafelelo la lenyalo; ke go re go išwa ngweši bogadi sa ruri ka morago ga ge e boetše ga boyona nako ya go lekana ngwaga goba e belege ngwana wa pele. (Taba yeo ya Mönnig e tlo hlalošwa gape ka mo tlase.) O re tatagolesogana o ntšha kgomo ya go ikgetha ya 'go beka' a e romela tatagongwetši ya gagwe gore a e lokolle e tlele ruri bogadi. Kgomo ye ya go ikgetha ke ya go ruma lona legato la mafelelo la lenyalo, gape le go leboga tatagongwetši ka ge ba phethelane ntle le mathatanyana ao a rilego.

Go lemogwa gore tlhalošo ye ya Mayburgh e fapana le yeo ya boKrige ka godimo. Ke yona taba ye e napago e hlohleletša nyakišišo ye go kgatlampana.

Mönnig o tšwela pele go hlatholla kgopolo ye ka go re nako ye nngwe kgomo yeo ya 'go beka' e ntšhwa gotee le magadi ge tatagolesogana a rata gore ngwetši ya gagwe e tlele ruri bogadi nakong ya monyanya le ge lekgarebe le nyalwa nageng ya kgojana le ya ga bolona, goba ge a se na le kgomo yeo, o tla e romela ka morago ge a e hweditše gore ngwetši e tle bogadi. O re le ge go le bjalo, ngwetši yeo e sa tlo boela morago go yo belegela ngwana wa pele ga gaboyona.

Ge e belege e išwa bogadi sa ruri gomme ge e fihla gona, e a itsebiša gore ke yona mmago mang e šupa ngwana yo e mmelegege. Mongwadi yo o hlaloša gore ge ngwetši e ka išwa bogadi pele e belega ngwana wa pele, go epelwa dikota tše pedi tša rewa maina, la mošemane le la mosetsana. Ge ngwana wa pele a belegwe, o tlo rewa leina leo le mo swanetšego go ao a mabedi gomme e yo itsebiša ka boyona go ba bogadi ge e fihla gona. O re ga go mokete wo o diragalago nakong ya ge ngwetši e itsebiša ka boyona.

Mönnig o ruma taba ye ya 'go beka' ka go re ge ngwetši e išwa bogadi sa ruri, yo mongwe wa meloko o a kgethwa gomme a botša mokgonyana goba lesogana leo ka mokgwa wa setšo go re

ba gabolekgarebe ga se ba lahla ngwana wa bona, eupša ba sa na le maatla a go mo šireletša go dirišweng bošaedi le go tše dingwe tše mpe. Ka mantšu a mangwe hlogo e sa le ya ba bolekgarebe le ge ba mo tšere e le ngwetši ya bona.

Go ya ka ditlhalošo tša ka godimo, go molalaleng gore kgopolo ye ya 'go beka' e sa nyaka tlhathollo ye e tiilego, gagolo ge go lebeletšwe thulano le go se hlophologe gabotse ga ditlhalošo tše tša kgopolo ya 'go beka'. Bjale tlhathollo ye nngwe e yo tsongwa tlhalošong ya bomolomo go tšwa go ditsebi tša kgopolo ya 'go beka' tša Bapedi ba Matlala ka tikologong ya Moutse.

3.2. Tlhalošo ya legato la 'go beka' ka Bapedi ba Matlala ba Moutse

Mmotong o hlaloša gore 'go beka' ke ge lekgarebe le kgopelwa go tla ka ga bolesogana pele ga go ntšhetšwa magadi goba go nyalwa. O re ka nako ye nngwe gantši lekgarebe le kgopelwa ge batswadi ba lesogana ba ntšhitše bonnyane bja magadi ao. Thobejane o tlaleletša seo se bolelwago ke Mmotong ka gore 'go beka' ke go išwa ga dipute (dikobo tša lenyalo) ga bolekgarebe. O re batswadi ba lesogana ba reka maseka, ditheto (thetho ke seaparo sa go dirwa ka mokgopa wa pudi goba kgomo, gomme sona se aparwa ke basadi ka mo pele go tloga mathekeng) le dintepa (ntepa ke seaparo sa go dirwa ka mokgopa sa go aparwa ka morago go tloga mathekeng) tša išwa ga bolekgarebe ya ba ge ba beka ngwetši. O re se se direlwa gore go tsebje ge lekgarebe leo le tlo nyalwa bokete, goba ga semangmang. Lekgarebe le apešwa diaparo tše gomme gwa bewa letšatši la go tlo ntšha magadi. Mosadi yo wa ga Thobejane o hlaloša gape gore mohlang wo wa 'go beka', go tla fela meloko ya kgauswi ya malapa a mabedi a ka ge e se lenyalo, ka ge e no ba ditseka tše di balwago bjalo ka dipute; ka gobane ka lenyalo go tla meloko ka moka le bagwera gammogo le setšhaba gomme ditseka tša gona ke dikgomo tša magadi goba yona tšhelete.

Mokgalabje yo Mmotong o hlaloša gape gore go ba le dipoledišano pele ga ge tatagolesogana a e ya go bekela morwagwe mosadi. O re taba ye e dirwa pele ga lenyalo. Kgomo yeo e yago 'go beka' lekgarebe leo e išwa e tlemilwe ka lebja goba ketane gore e se tšhabe mo tseleng ge e gapša. Kgomo yeo e gapša ke banna bjale ka ge go hlalošitšwe peleng gomme le modiši wa dikgomo o ba gona gore e se tšhabe ka ge dikgomo di šetše di mo tlwaetše. Kgomo yeo ge e se lebelete (lebelete ke kgomo ye bogale goba ya go se ikettle le ge e tlemilwe) e ka gapša e nnoši eupša ge e le lebelete e gapša le tše dingwe gomme tšona di tla boetšwa morago. Ge lefelong

leo la go ya 'go beka' ngwetši e le kgole, bagapi ba kgomo ba tla tšame ba robala metseng le gona metswallo ya bona go fihla moo motseng wa bolekgarebe. O hlaloša go ya pele ka gore ge ba se na metswallo ba tla kgopela marobalo ka mošate wa motse woo. Mmotong o hlaloša gore kgomo yeo ya 'go beka' e a swaiwa ka leswao la moswananoši gore le ge e na le tše dingwe kua gabolekgarebe e tsebje gore ke yeo e bekilego lekgarebe leo ka moo lapeng leo.

Matlala yena ge a hlaloša 'go beka' o re ke ge tatagolesogana le yena a ntšha kgomo goba pudi ya go tlaleletša magadi a morwagwe ge a nyala. O hlaloša gore kgomo goba pudi ye ga e gapeletšwe go ntšhwa, go tšwa go tatagolesogana gore o a e ntšha goba aowa. Ka thokong ye nngwe Bogopa o akgola Matlala ka go re 'go beka' go swana le go thiba sefero ka ge tatagolesogana a iša kgomo ya poo ga bolekgarebe, e lego seka sa go re yo a tlogo nyala ke lesogana. O re tatagolesogana o ntšha kgomo ye pele ga magadi go laetša le go fa bohlatse bja gore morwa wa gagwe o tlo nyala ka moo lapeng leo. O re ke yona kgomo ya go di eta pele (ge go ntšhwa magadi). O re yona ga e balwe le magadi eupša e tlo begwa gape mohlang magadi a išwa. Mokgalabje Bogopa o tšwela pele ka go hlaloša gore ge tiragalo ye e dirwa go fele go selaganya mmolelwana wo o rego mokgalabje mmeke ngwetši selemo masogana a šala a kgangwa ke dipelo. Mmolelo wo o hlalošwa ka mahlakore a mabedi, e lego (a) mokgalabje tatagolesogana o bekile ngwetši ya gagwe, a bekela morwa wa gagwe gore masogana a mangwe a se mo thake pele a mo tšeela lekgarebe ka ge a sa kokotleša magadi a go tlo nyala. Go thwe mokgalabje o dira bjalo ka go tseba goba go bona boroto le bobotse bja diatla tša lekgarebe leo, le gore o tšwa lapeng la mohuta woo a le ratago. Mokgalabje o hutša gore lekgarebe leo le tla hlokiša ngwana wa lona mathata mohlang ba le lapeng la bona. Ka lehlakoreng le lengwe (b) mokgalabje a ka beka goba gona go nyala lekgarebe gore le be mosadi wa gagwe ka ge mohlomongwe mosadi wa gagwe a ile boyo (a hlokofetše) gomme go se yo mongwe wa dithaka tša gagwe yo a ka mo nyalago. Ka go realo o tla be a thakile masogana pele gomme a bolawa ke dipelo ka ge mokgalabje a tšere mogwera wa bona a mo dira mosadi ba sa itebetše. Go thwe tiragalo ye e dira gore masogana a thome go itekola le go itokišeša go nyala ka bjako ka ge bakgalabje ba bangwe ba tla dira mmoletšwa gomme ba (masogana) tla ba hloka bao ba ba nyalago.

Phahlamohlaka yena o hlatholla taba ye ya 'go beka' ka go re ke ge ngwetši e boile bogadi e le ka ga boyona lebakanyana le le rilego gomme e boetšwa morago ka bjala. O re se se dirwa ge tatagolesogana a šetše a išitše kgomo goba pudi ya 'go beka' ngwetši go tlela ruri bogadi.

Mokgekolo yo Phahlamohlaka, o bea taba kgakala ka go hlaloša gape gore kgopolo ya 'go beka' e lebane le legato la mafelelo la go iša ngwetši bogadi. O re ngwetši yona e fegeletšwa ke basadi le monna o tee go mo goroša bogadi. Ba ya le monna o tee ka go re ga e sa le lenyalo o no fo ba fegeletša go fa kgoro bohlatse bja gore morwedi o išitšwe bogadi la mafelelo. Gona moo Malefo le Maila ge ba akgola Phahlamohlaka mabapi le taba ye ba re 'go beka' ke legato leo go lona go ntšhwago kgomo ya mafelelo ya go bontšha gore ngwetši e yele sa ruri bogadi. Ba hlaloša gore kgomo yeo e ntšhwa ke tatagolesogana mohlang go išwa magadi ga bolekgarebe. Ge kgomo ya 'go beka' e se gona, ngwetši e ka lokollwa ka kgomo ya malome go ya bogadi, ka ge malome e le motho yo bohlokwa lenyalong la motlogolo wa gagwe ke ka moo kgomo ya gagwe e nago le maleba a go emela ya 'go beka'. Go thwe yeo ya 'go beka' e swanetše e tlišwe mohlang e hweditšwe gore lenyalo la lekgarebe le felelele goba le phethwe. Ka go realo kgomo ya malome ke ya go jela molato mpeng ga se ya 'go beka' e no ba ya go re ngwetši e dumelelwa go ya bogadi. Ka gona tatagolesogana o tla dula a tseba gore o sa šaletšwe ke molato wa 'go beka' ngwetši ya gagwe.

Phokwana o tlatša seo se bolelwago ke Malefo le Maila ka go re gabotse 'go beka' ke legato la mafelelo la tshepedišo ya lenyalo ka lebaka la gore ka letšatši la lenyalo tatagolesogana o ntšha kgomo goba pudi le ge e ka ba tšhelete pele ba ka tšea ngwetši ya bona. O re tšhelete ya 'go beka' ga e na seroto go tšwa go tatagolesogana go re yena o bona nke a ka beka ka bokae. Kgomo goba pudi yeo le ge e ka ba tšhelete ke ya go lokolla ngwetši gore e tlele sa ruri bogadi. Mokgalabje Phokwana o gatelela gape taba ya go re ge kgomo ya 'go beka' e se gona ka letšatši leo la go ntšha magadi e tla tlišwa mohlang ngwetši e boela bogadi; ke go re e tla be e mo lokollela sa ruri go ya bogadi.

Mogajana o ema Phokwana nokeng ka go re 'go beka' ke legato la mafelelo la ge ngwetši e yela sa ruri bogadi. Ge a tšwetša taba ye pele Mogajana o re go ntšhwa kgomo ya 'go beka' ngwetši pele e tsena ka gae goba ka ngwakong wa monna wa yona letšatšing leo e bowago ka lona ga gaboyona. Mosadi yo Mogajana o re ge ngwetši e tlišitšwe bogadi bao ba e tlišitšego ba e botša gore sa mosadi ke go fogohleletša seropeng e le ge ba e fa tlhohleletšo ya go re e dule bogadi le ge go ka se be bose ka lebaka la mathata. Ke go re e kgotlelele, e se tšhabele maikarabelo le go hlanogela dikano tša yona. Seema se se tlaleletšwa ke seo se hlalošitšwego ke Mokgalabje Nkwana peleng ge go hlalošwa go laiwa ga ngwetši sa go re lebitla la mosadi ke bogadi. Ke go re mahlokong le bodiiding ngweši e se hlanoge ya boela morago ga gaboyona. Ka thokong ye

nngwe ba tla e botša go re e se kgaotše go ya madibeng e le gona ge ba e lemoša gore e belege ka ge e tllile go godiša kgoro yeo lehono e tllilego go yona. Ka go realo e swanetše go belegela monna yoo bana. Ka nako ye nngwe ba e laela gore e tswale ba ate ka ge monapelo a sa tsebje; ba šupa gore ngwetši yeo e belege bana bao ba lebanego ka ge go sa tsebje ngwana yoo a tlogo hlompha goba gona go theeletša batswadi ge a šetše a godile e le lekgarebe goba lesogana. Gona moo o tlo hwetša ba tlaleletša ka la go re leihlo le tee le bekilwe ke selabi, e le ge ba šupa go re bana e be ba ba ntši ka ge o tee a ka no welwa ke mathata. Ge e le lesogana lona le tla botšwa gore bobedi ga bo lwe bo ronana dinta, e le ga ge ba tla be ba leka go le lemoša gore ka ge ba le tlišeditše mosadi sa ruri ba swanetše go phela mmogo ba sa lwe eupša ba thekgane dilong ka moka tša bophelo bja bona.

Maila yena o no hlaloša gore kgopolo ya 'go beka' ke legato leo go lona tatagolesogana a ntšhago kgomo ya go lokolla ngwetši gore e tle bogadi. O re kgomo ye e ka tla le magadi gotee goba ka morago ga lenyalo. Makubjana o thekga Maila ka go re ka letšatši la go ntšha magadi tatagolesogana le yena o ntšha kgomo goba pudi ya go re bjale ngwetši e tlele sa ruri bogadi e se hlwe e boela ga gaboyona. O re ka dinako tše dingwe ngwetši e ka ya bogadi e se e bekwe gomme ya tla ya bušetšwa ga gaboyona lebaka leo e ka bago kgwedi goba go ya ka moo malapa ao a kwanago ka gona. Ka morago ga lebaka leo tatagolesogana o iša kgomo goba pudi, le ge e ka ba tšhelete (ga e na seroto) ga bolekgarebe gore e tlele sa ruri bogadi. Yena Makubjana o hlaloša gore setseka seo sa 'go beka' se fiwa malome wa lekgarebe leo, kudu ka ge go thwe malome o kgatha tema ye bohlokwa lenyalong la motlogolo wa gagwe. Ge a tšwela pele Makubjana o re ngwetši yeo e išwa bogadi ke basadi ba leloko gomme ge ba fihla ba e tlogelela polelo ya go swana le ya go re e tsebe gore ga go poopedi šakeng; ba e ra go re ka lapeng hlogo ke motho o tee gomme motho yoo ke monna yoo a swanetšwego ke hlompšha. Taba ye nngwe yeo ba e botšago ngwetši letšatšing leo ke gore e se tšewe ke kiti (mogofe) goba gona go theeletša melodi ya makaba. Dika tše ka bobedi bja tšona di hlaloša kgopolo e tee, e lego ya go re ngwetši e se theeletše dinonyana ya wetšwa goba ya lahletšwa ke batho ba bangwe ka ge ba ka e senyetša lenyalo goba lona lapa. Ngwetši e swanetše go itlhopha, e lote le go hlompha melao ya bogadi, ka kudu monna wa yona. O re ba fetša le ka leo le rego lebitla la mosadi ke bogadi. Mo go sa gatelelwa go kgotlelela bophelo bja bogadi le gore ngwetši e se belege batswadi ba yona mathata a mangwe le a mangwe ao e kopanago le ona bogadi. E se boele gae ya re e a hlaka eupša e tšee ba bogadi bjalo ka batswadi ba yona. Bokaone ke ge e

ka ba begela ka seo se sa e swarego gabotse mabapi le monna wa lapa.

Makubjana o tšwela pele ka go hlaloša gore bafelegetši ba bongwetši ba fela ba botša lesogana go re mokgonyana phalla tša bogwe di a ya, le go re mokgonyana ga a fetše go nyala. Dipolelo tše di hlaloša gore le ge ba mo neetše morwedi wa bona, mokgonyana o swanetše gore a fele a thuša ba bogweng bja gagwe ge ba le mathateng goba go na le seo se nyakago thušo ya gagwe. Ge a tšwela pele o re ge ngwetši e boetšwa bogadi go thwe e ya go tšholla bongwetši. Go tšholla bongwetši ke ge mmatswale wa yona e mo ruta maitshwaro le mešongwana ya bogadi le gore lapeng leo go phelwa bjang. Ke ka fao a tlogo kwa le go amogela seo a se boditšwego sa go re ge e hwetša ba bogadi ba tsoga bošego e tsoge, ge ba loya e loye, bjalobjalo. Mokgalabje Makubjana o re ge mmatswale a feditše go mo ruta ke gona a ka mmegago dipitšeng tša basadi ba kgoro gomme ge e bonwe bokgoni moo (dipitšeng), ke gona e ka hlohleletšwago go nyaka lebalana goba lefelo leo e ka ikagelago lapa le monna wa yona ge yena (monna) e se wa mafelelo lapeng leo. O re tiragalo ye ya go tšwa lapeng la mmatswale e direga gantši ge monnagolesogana a nyaka go nyala mosadi, eupša ge go se bjalo ga ba gapeletšege go tšwa ka lapeng la mmatswale. Ka yona nako yeo e dulago le mmatswale wa yona e tlogo be e lemoga le yona polelwana ya go re mosadi ke tšhwene o lewa mabogo, ka gore e tla be ka mehla e apea, e swiela, e ya kgonyeng, nokeng le go dira mešongwana ye mengwe bjalo ka go hlatswa le go bopa mebotwana ya lapa.

Ka thokong ye nngwe Maila o tšweletša taba ya gore ge tatagolesogana a se a kgona 'go beka' semetseng; ke gore a šitilwe 'go beka' ka letšatši la magadi, o swanetše go tliša kgomo goba pudi ka morago ga nako yeo ba kago e kwanela. O hlaloša gore ka tshwanelo kgomo ya 'go beka' ga se ya swanela go ba setudi, (setudi ke kgomo yeo e sa tšwego maswi) gape e se ke ya ba kgomo ya sekolo (kgomo ya go hloka dinaka). Mokgekolo yo o hlaloša gore e be le dinaka ka gobane ge e le sekolo e laetša bogole mola gape kgomo e tlengwa ka dinaka ge e gangwa. Ka fao ge kgomo e se setudi e tla ba fa maswi le gona go tla kgonega go e kgoka ka dinaka ge e gangwa.

Bogopa o thekga polelo ya Maila ka gore kgomo yeo ya 'go beka' ngwetši e se ke ya ba moradu, (moradu ke kgomo yeo e feditšego go tswala gape e tšofetšego), eupša e be ya lerojana yeo e šetšego e kile ya itiwa ke poo (e nametšwe ke poo). Se ke sešupu sa gore e tla tswala ya katološa lešaka le go fepa babolekgarebe ka maswi. Mo ke moo kgamelo yela e tšwago

gabolesogana e tlogo šoma ge go gangwa dikgomo tšela tša magadi le yona ye ya 'go beka'. Mokgalabje Bogopa o hlaloša go ya pele gore kgomo yeo e ka tlišwa pele ga lenyalo goba morago ga lenyalo ge ngwetši e tlo boela ga gabolesogana. Kgomo yeo e sepetšwa go swana le tša magadi gomme e gapša go tlišwa bogadi ke rangwane le malome fela.

Ge kgomo e se gona, go išwa pudi le yona e be ya tshadi go etša kgomo yela, le yona e se be sekolo eupša ya go ba le manaka gore e tle e swarwe ka ona ge e gangwa. O hlaloša gore ge kgomo le pudi di se gona, go ka tlišwa tšhelete yeo e ka lekanago kgomo goba go dumelelwa ye nngwe le ye nngwe yeo e ka tlišwago.

Ge a tšwela pele mokgalabje yo Makubjana o re le ge ngwetši e ka bekwa ya ya bogadi sa ruri, ngwana wa mathomo e swanetše go mmelegela gae ga boyona go ya ka setšo sa Bapedi ba Matlala tikologong ya Moutse. O re ngwetši e boela ga gaboyona ge matšatši a go belega a batametše gomme ge e belege e fetša kgwedi pele e boela bogadi bja yona le mphepi (mofepi) wa go yo fepa ngwana. Ge a tšwela pele o re ba gabolekgarebe ga ba lebale go botša ba gabolesogana gore hlogo ya ngwetši ya bona e sa le ya batswadi ba yona. Se se šupa gore ba sa na le seabe go ngwana wa bona; ke ka fao ge a hlokofetše ba tsebišago ba gabolekgarebe pele.

Makubjana o tšwetša pele ditaba tše ka go re ge ngwetši e se ya bekwa, ga se e fetše go nyalwa; ke go re lenyalo ga se la felela goba ga se la phethega. O re gape ge ngwetši e se e bekwe mohlang go ntšhwa magadi, e swanetše go bekwa ka nako yeo e tlogo le ge go ka feta nako ye telele ka ge e se e fete legatong la mafelelo la lenyalo, e lego legato le bohlokwa. Godimo ga moo o gatelela gore ge motho a se a ke a bekwa mohlang a nyalwa le ge a ka hlwa a godile gakakang o sa hlaelwa go bekwa ka gore mogogadi wa gagwe ga se a mo lokolla gore a tlele sa ruri bogadi. Bogopa o tlaleletša Mokgalabje Makubjana ka go re ke ka moo go felago go dirwa menyanya ya batšofadi ka ge ba bangwe ba se ba fetša go nyalwa ka go se bekwe. O re ba bangwe ba direlwa medirwana ye ba šetše ba ile go ya boyo (ba hlokofetše) e le gona go phetha setšo sa Bapedi (ba Matlala ba Moutse).

Bogopa le Makubjana ba gatelela gore go ya ka Bapedi ba Matlala tikologong ya Moutse, 'go beka' ke legato le bohlokwa go feta magato ka moka a lenyalo ka gore ge le se la phethwa, lenyalo ga la felelela - e ba pharelabanneng bophelong. Ba tšwela pele ka go re ga ntši go ba le tumelo ya gore badimo ba gabolekgarebe ga ba le robalele le ba gabolesogana ga ba amogele

ngwetši yeo ka diatla tše pedi. Ba re ke ka lebaka leo 'go beka' go swanetšego go dirwa gotee le magadi goba ka morago ga nako ye kopana ge lenyalo le fetile. Bakgalabje bao, Bogopa le Makubjana, ba hlaloša gore ge tatagolesogana a ka hlokafala pele ga ge a ka ntšha kgomo goba setseka sa 'go beka' ngwetši ya gagwe, rangwane wa lesogana ke yena di mo itiago hlogo gomme phareleng yeo o kgopela rakgadi wa lesogana go thušana le yena. Go thwe pele ga ge ba ka iša setseka seo, ba ya go begela tatagolesogana kua dirapeng gore le yena a robalele ngwetši ya gagwe.

Ge ba tšwela pele ka thumo ya bona mabapi le 'go beka', Bogopa le Makubjana ba re ge ngwetši e ka hlokafala pele ga ge e ntšhetšwa setseka sa go e beka, tatagolesogana o gapeletšega go phetha seo ('go beka') gore ngwetši ya gagwe e robale ka khutšo, le bana bao e ba belegego ba se be le madimabe ka ge mmagobona a tla be a bekilwe. Ba re katlego le mahlogonolo a bophelo bja monyadi le monyadiwa gammogo le bana ba bona, tšohle di letše go kgato ye ya 'go beka' go ya ka setšo sa Bapedi (ba Matlala tikologong ya selete sa Moutse). Bakgalabje ba ba re ge go ka direga gore monyadi le monyadiwa ba hlalane, kgomo ya 'go beka' goba sona setseka ke seyamošate ga se boe le ge magadi a ka nyakwa ka moka ke ba gabolesogana. Go thwe setseka se sa 'go beka' ga se boe ka lebaka la gore ke sona se kgomaganyago badimo ba malapa a a mabedi, a gabolesogana le a gabolekgarebe go fetela baneng le ditlogolong tša bona.

Bogopa le Makubjana ba thumeletša taba ye ya 'go beka' ka go re ge lesogana leo le nyetšego le ka hlokofala pele lekgarebe la lona le bekwa, ba gabolekgarebe ba tsoša lepheko la go re lekgarebe leo le ka se tsene ntlong (go dulela mohu) ka ge ba se ba fetša go phethelana. Ka go realo ba gabolesogana leo ba tlamega go lokiša taba yeo ('go beka') pele ga poloko gore lekgarebe le kgone go tsena ntlong go fihla ka letšatši la poloko. Lebaka le lengwe gape ke gore le kgone go roulela (go ilela) lesogana leo la lona le gore moratho wa lesogana goba rangwane wa bana ba lona (lekgarebe) a kgone go tlo godiša lapa leo la mogolwagwe. Go bjalo le ge go ka hlokofala lekgarebe leo pele ga ge le bekwa. Batswadi ba gabolona ba tsoša lepheko la go re le ka se bolokelwe bogadi ka ge e se ba ntšha setseka sa 'go beka'. Go thwe ge go hlokošetše ngwana wa bona bao ba babedi (lekgarebe le lesogana), go ya ka setšo sa Bapedi ba Matlala tikologong ya Moutse, ga go lepheko leo le ka tsošwago ka lebaka la gore ngwana ke wa monna le gona o reetšwe sefane sa gabomonna go tloga mathomomg. Ge go ka hlokofala ngwana yoo lesogana le hweditšego lekgarebe leo a na le yena, taba ya lepheko ga e gona ka ge a (ngwana)

rekollotšwe sefaneng sa gabo pele goba ka letšatši la lenyalo.

Go thwe mmolelwana wa go re lebitla la mosadi ke bogadi, o theilwe godimo ga 'go beka' ka gore le ge ba gabolesogana ba ka nyala ka dikgomo tše makgolokgolo goba diketekete tša diranta eupša ba se šupe e tee ya tšona gore ke ya 'go beka' ga se ba fetša ka gona lekgarebe le ka se ye le bogadi sa ruri. Le ge lekgarebe le ka kgopelwa la dula bogadi mengwagangwaga ba gabolekgarebe bona ba dula ba beile mokganya phatleng e le ge ba letetše ba gabolesogana go goroša setseka sa 'go beka'. Gape le ge ba gabolesogana ba ka itebatša goba ba lebala setseka seo sa 'go beka', bomalome le borangwane ba lekgarebe ba dula taba yeo e le pharelabanneng bophelong bja bona go fihlela e phethagatšwa. Ge setseka seo sa 'go beka' se tšwele goba se phethagadišwe metswalle e bontšhana la mohlagare ge ba begelana ditaba dife kapa dife gomme ga go na lepheko le ka le tee leo le ka tsošwago ke lehlakore le lengwe. Ge go dirilwe bjalo (setseka se tšwele) ke gona mmolelwana wa lebitla la mosadi ke bogadi o bago le maatla le gona o phethagalago. Ba gabolekgarebe le ba gabolesogana ba phela ba se na letswalo la molato ge setseka se sa 'go beka' se gorošitšwe, gomme pharelabanneng e feta le muši wa dikwekwele gwa šala šebešebe phedišanong ya metswalle ya gabolekgarebe le ya gabolesogana.

Bogopa le Makubjana ba gatelela kudu gore legato le la 'go beka' le kgatha tema ye kgolo go setšo sa Bapedi ba Matlala tikologong ya Moutse. Ba re dikgoro di a gola metswalle ya phela lethabong badimo ba ba robalela ka ge legato le bohlokwa la 'go beka' le phethilwe. Go thwe legato le la 'go beka' ke lona le begelago badimo ba gabolesogana le ba gabolekgarebe gore ngwana'mokete o gorogile lapeng la bokete gomme ditshwanelo ka moka di phethilwe. Ba fetša ka go re phure ga e hlokege dikgobeng, ba šupa gore ba bangwe ba gona setšhabeng sa Bapedi ba Matlala bao ba ithibago ditsebe ge go bolelwa ka legato le la 'go beka' gomme dikgoro tša bona ke mojanano ka lebaka la go se phethagatše setšo sa bona. Ba ra gore go na le dikgoro goba malapa ao a hlokomologilego legato le la 'go beka' ba no fetša ka go ntšha magadi fela ya ba ge ba nyalelana molato wa tšwa ka kgoro.

3.3 KAKARETŠO

Mo kgaolong ye, tlhalošo ya 'go beka' e arotšwe ka dikarolo tše pedi, e lego ya bangwadi ba bangwe le tlhalošo ka badudi ba Moutse. Ka lehlakoreng la go hlalošwa ga legato la 'go beka' ka bangwadi ba bangwe go hweditšwe gore ga se ba bantši bao ba le hlalošitšego ka botlalo; ke gore ba akareditše ditaba le go tlogela tše dingwe, mola badudi ba tikologo ya Moutse, bao go boledišanwego le bona ba lekile go hlaloša ditaba ka botlalo.

Ditaba tšeo di gateletšwego ke badudi ba Moutse malebana le 'go beka' di akaretša gore ke legato le bohlokwa la mafelelo la lenyalo. Ba bolela gore morero wo mogolo wa 'go beka' o lebane le go goroša ngwetši sa ruri bogadi. Tshepedišo ya morero woo e phethwa ka kgomo. Godimo ga moo go tšweleditšwe le taba ya gore ka 'go beka' go sa na le ditseka tše di ngwe tšeo di ka ntšhwago ge go bekwa go se na kgomo. Ditseka tšeo ke pudi goba tšhelete yeo e se nago seroto. Ba hlaloša gore setseka seo sa 'go beka' se ka ntšhwa le magadi gotee goba tša tlišwa ka morago ga lenyalo.

Seo se lemogilwego fa ke gore ka legato le la 'go beka' go gatelelwa mafelelo a tshepedišo ya lenyalo, le gore ge motho a se a ka a bekwa go thwe ga se a fetša go nyalwa. Ke ka fao batho ba bekwago le ge ba šetše ba godile, goba ba bangwe ba bekwa ba ithobaletše boroko bjo bogolo ka ge e le legato le bohlokwa lenyalong. Ge ba tšwela pele ba hlaloša gore rangwane le rakgadi wa lesogana ba rwala maikarabelo a 'go beka' ge tatagolesogana a ka hlokofala pele a se a beka ngwetši ya gagwe.

Go hlalošitšwe gape gore legato le, ge le ka se dirwe semetseng, le sa tlo sepetšwa ka lenaneo bjalo ka magadi ka gore go ba le bao ba swanetšego go sepetša le go iša kgomo yeo ya 'go beka'. Seo se fapanego fela ke gore 'go beka' ga go direlwe moletlo goba gwa laletšwa setšhaba morerong wa mohuta woo. Legato le ga le sepetšwe ka mošito wa go swana le wa lenyalo. Go no kgopelwa rangwane le malome wa lesogana go phethagatša setšo sa Bapedi ba Moutse ka go ya 'go beka' ngwetši gore e tlele ruri bogadi.

KGAOLO YA BONE

4 THULAGANYO YA POLELO YA NGWETŠI BOGADI

4.1 MATSENO

Mo kgaolong ya bone go yo lebeledišišwa thulaganyo ya polelo ye e dirišwago ge go hlagišwa ngwetši bogadi le ge ngwetši e eya bogadi. Kgaolo ye e yo nepiša thulaganyo ya polelo yeo ka go kgetha koša e tee yeo e dirišwago go bonagatša bohlokwa bja thulaganyo ya polelo yeo. Koša ye e tlogo hlaolwa go tšweletša thulaganyo ya polelo yeo ke ya 'Makgakgasa' ye e lebanego le go hlagišwa ga ngwetši bogadi. Godimo ga moo mo kgaolong ye go yo sekasekwa koša yeo ya 'Makgakgasa' go hlokometšwe sebopego sa sengwalo (koša), e lego mahlakore a mabedi: diteng le thulaganyo (ge e le mongwalelo wona o tlo lekolwa mo kgaolong ya bohloano).

Ka ge kgopolo ya koša e le bohlokwa e tlo no napa e lebanywa le tlhalošo ya yona fa, fela ye kopana ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye. Koša, le ge e le sereto (ga di fapane wo kaalo), ke mohuta wa bokgabo gomme gantši ga go bonolo go hwetša tlhalošo yeo e tšweletšago ka botlalo seo modiro wa bokgabo o lego sona. Gantši go bonolo go ka bolela ka ga seo koša/theto e se dirago mo bathong go feta go leka go hlaloša gore koša/theto ke eng. Mošomo wa ditlhalošo ke go leka go hlahla mmadi. Koša/Theto ke polelo ya pelo gomme e tswalane le maikutlo. Ke ka yona moopedi/moreti a kgonago go tšweletša maikutlo ao a tebilego.

Go ya ka Webster's New World Dictionary (1976:740) koša/sereto ke:

An arrangement of words written or spoken having rhythm and, often, rhyme, usually in language that shows more imagination and deep feeling than ordinary speech: some poems are in meter, some in free verse.

Kgopolo ye ya ka godimo e kwana gabotse le yeo e hlagišwago ke Cohen mabapi le seo koša/theto e lego sona. Yena o re:

Poetry (Song) of all the genres stimulates the greatest sensitivity to words, images and syntactical problems ... (Cohen, 1973:38).

Ditlhalošo tša borateori ba di gatelela bohlokwa bja peakanyo ya mantšu ao a nago le mošito ebile a ama maikutlo go feta a polelo ya ka mehla. Kgopolo ye e tlišwa le ka go *The Concise Oxford Dictionary* (1990:937), yona e re theto/koša ke:

... the elevated expression of elevated thought or feeling in metrical form.

Kgopolo ya Cope (1968:38) e tšwetša pele kgopolo ya koša/theto ka go hlagiša dintlha tšeo di dirago gore koša e fapane le prosa. Phapano ye e lebišitšwe gagolo godimo ga tirišo ya mantšu ao a tšweletšago maikutlo a go fapana. O re:

Poetry (Song) has a greater richness and a greater concentration; it is more evocative, more emotive, and more memorable. These qualities are achieved by the use of imagery reinforced by repetition in various guises: metre, rhyme, alliteration, assonance, parallelism ...

Serudu (1990:8) o bolela go ya pele gore go na le mehuta ya dikoša bjalo ka tša manyalo, tša mošomo, tša politiki, bjalobjalo. O gatelela gape gore, go ya ka fao go boletšwego ka godimo, thulaganyo ya koša, le ge e le sereto, ke mohuta wa bokgabo gomme e tšweletša seo modiro wa bokgabo e lego sona. Gantši go bonolo go hlaloša seo koša le ge e le theto e se dirago mo setšhabeng go feta go leka go hlaloša gore koša/theto ke eng. Ka go realo ge, mošomo wa ditlhalošo tše tša ka mo godimo ke go leka go hlahla mmadi fela. Koša/Theto ke polelo ya pelo gomme e tswalane le moya (atmesfere). Ke ka yona moopedi/moreti a kgonago go bonagatša khuduego ye e nago le botebo bjo bo subeletšego/iphihlilego.

Go ka fo akaretšwa ditaba tše tša tlhalošo ya koša ka go re kgopolo ye (ya koša) e lebane le tshotshomo ye e tebilego ya thulaganyo ya polelo ya morethetho, poeletšo le tlhabeletšo. Dikokwane tšeo di bohlokwa ge go bolelwa ka koša.

Bjale ge, pele ga go tšwela pele ka go hlaloša thulaganyo ya polelo ya koša le go sekaseka koša ya 'Makgakgasa' go tlo thongwa ka go hlaloša kgopolo ya sebopego sa sengwalo.

4.1.1 Sebopego sa sengwalo

Tihalošo ya kgopolo ye ya ka godimo e ya go latela, ka boripana, teori ya naratholotši mabapi le tshekatsheko ya sebopego sa koša ge e le sengwalo. Naratholotši e bolela ka ga sebopego sa sengwalo. Harris (1992:256) o šetše a hlalošitše kgopolo ye gore e lebane le mokgwa wo go tsitsinkelwago sebopego sa sengwalo ka wona. Marggraff (1996:1) ge a tšwetša taba ye pele o re ka ngwagakgololesomesenyane, basekaseki ba thomile tsela ye mpsha ye bohlokwa ya go nyakišiša sengwalo. Bohlokwa bja yona bo godišwa ke gore ge ba nyakišiša sengwalo, ba be ba nepiša tshekatsheko ya bona le bophelo bja mongwadi. Ke ka mo Ryan le ba bangwe (1982:16) ba rego:

The formalists insisted that how a work is constructed - that is, what literary techniques and conventions it employed - was of far greater significance than what is said, and accordingly should be the central if not exclusive concern of literary studies.

Taba ye e gatelela gore mongwadi ga a bohlokwa ge sengwalo se sekasekwa. Gape polelo e laetša bohlokwa bja sengwalo gore bo tšweletšwa ka dithekniki tša go fapana tša polelo tšeo di ka sekasekwago e sego mongwadi. Mojalefa (1995:82) o thekga taba ye ka go re go swanetše gwa nyakišišwa sengwalo e sego mongwadi ka lebaka la gore go sekasekwa seo se lego ka sengwalong fela, ka gobane ditaba tša mongwadi di ka se thuše mosekaseki ka selo. Ke ka fao a rego:

Go bona ('*Russian formalists*') tšeo di ngwadilwego di a kwešišega; ka fao mongwadi ga a bohlokwa.

Ka fao, borateori ba '*Russian Formalism*' gammogo le balatedi ba bona ba Matšheše le Mapoleše ba namile ba hlokomedišiša taba ye ya sebopego sa sengwalo. Ke ka tsela yeo Van Gorp (Swanepoel, 1990:10) a rego bafatišiši ba Marašia ba bea šedi ya bona go sengwalo gore ke modiro wa bokgabo, e sego bophelo le boitshwaro bja mongwadi. Go realo go ra gore ge go nyakišišwa sengwalo, go swanetše gore go hlokomelwe fela seo se lego ka gare ga sengwalo. Lebaka ke gore ditaba tšeo di ngwadilwego sengwalong di a kwešišega. Go swanetše go

tlogelwe bophelo bja mongwadi ka gobane bjona ga bo na mohola go mosekaseki.

Ka mokgwa woo go tlo lemogwa gore, go ya ka *Wikipedia, the free encyclopedia* (en.wikipedia.org/wiki/Russian_formalism) '*Russian Formalists*', ke bopulamadibogo mabapi le tshekatsheko ya sengwalo ka mokgwa wa go fapana le wa bogologolo. Phetogo ye ya tsitsinkelo ya sengwalo ke '*Russian Formalists*' e bonagetše gabotse mathomong a ngwagakgolo wa 20.

Go thoma ka ngwaga wa 1910 go fihla ka ngwaga wa 1930. '*Russian Formalists*' ba bopilwe ka dihlopha tše pedi. Sehlopha sa mathomo ke sa kua Moscow seo se bego se etilwe pele ke Roman Jakobson gomme se bitšwa '*The Moscow linguistic Circle*'. Sona se theilwe ka ngwaga wa 1914. Sehlopha sa bobedi ke sa kua St Petersburg seo se bego se etilwe pele ke Viktor Shklovsky, Boris Eichenbaun and Yury Tynyanov. Sona se bitšwa '*OPOJAZ*' ye e emelago '*Obshchestvo Izucheniia Poeticheskogo Yazyka*' ka Serašia. Phetolelo ya leina le ka Seisimane ke '*Society for the Study of Poetic Language*'. '*OPOJAZ*', e lego Mokgatlo wa Nyakišišo ya Polelotheto(-koša) ka Serašia, e thomile ka ngwaga wa 1916.

Borateori bao ba gatelela gore, go ya ka '*Russian Formalists*', se se bohlokwa ge go sekasekwa sengwalo ke tsenelelo ya seo se lego ka gare ga sengwalo, e sego mongwadi. Tlhalošo ye bjalo e tlo thuša ka morago ge go lekolwa thulaganyo ya polelo ya ngwetši bogadi.

Borateori ba '*Russian Formalism*' le balatedi ba bona ke bona ba thomilego go nepiša polelo ya sengwalo ge ba se sekaseka. Ba ile ba nepiša dikarolo tše pedi tša sengwalo, e lego diteng le thulaganyo. Borateori ba '*Russian Formalists*', go ya ka *Wikipedia, the free encyclopedia* (en.wikipedia.org/wiki/Russian_formalism), ba bitša diteng gore ke '*fabula*' gomme thulaganyo yona ba re ke '*syuzhet*'. Diphapantšho tše ba di tšweletšago di laetša kamano gare ga diteng tša sengwalo le thulaganyo ya sona. Go ya ka Marggraff (1994:67) mahlakore a mabedi a, '*fabula*' le '*syuzhet*' a sepelelana le mareo ao a filwego ke Forster (1927:116) mo a bolelago ka '*story*' le '*plot*'.

Ge a oketša ntlha yeo, Strachan (1988:3) o bolela gore ka setšo/(Se-'*Russian Formalism*') sengwalo se na le mahlakore a mabedi ao a ka farologanywago mo go dingwalo tša kanegelo, e lego ao a a bitšago '*fabel*' le '*sujet*', mola Chatman (1960:17) yena a a bitša gore ke '*story*' le '*discourse*'. Strachan (*ibid*) o re letlalo la go bitšwa '*fabel*' le ka lekanywa le letlalo la mathomo la sebopego sa sengwalo, mola ka lehlakoreng le lengwe '*sujet*' yona e ka swantšhwa, ka motheo,

le letlalo la bobedi le la boraro (letlalo la boraro le tlo bolelwa ka botlalo ge go hlalošwa naratholotši ye e fetošitšwego mo nyakišišong, ye e bitšwago taetšonyakišišo ya sebopego sa sengwalo.

Wellek le Warren (1973:141) bona ba hlaloša sebopego sa sengwalo mabapi le '*fabel*' (diteng) le '*sujet*' (thulaganyo) ka go re:

Structure is a concept including both content and form so far as they are organised for aesthetic purpose. The work of art is then considered as a whole system of signs, or structure of signs serving a specific aesthetic purpose.

Tlhalošo ya bona e gatelela gore '*structure*' (sebopego) se bolela dilo tše pedi, e lego '*content*' (diteng/histori) le '*form*' (popego). Lebaka la gagwe le lebane le gore bobedi diteng le popego di rulagantšwe go nepiša morero/maikemišetšo o tee, e lego wa bokgabo; ke go re di ngwalelwa bokgabo.

Polelong ya gagwe ya ka godimo, Strachan (*ibid*), o bolela gore '*sujet*', ka motheo, e ka swantšhwa le letlalo la bobedi le la boraro. O re:

Sujet vervat in beginsel beide die tweede en derde vlakke.

Polelo ye e hlola kgakanegogo ya go re '*sujet*' yeo a bolelago ka yona e fetoga bjang mahlakore a mabedi ao. Ge a leka go rarolla mathata ao, o no re:

Soos spesifiek Bal hierdie begrippe gebruik, hou die tweede vlak verband met die visie waaruit daar na die eerste vlak gekyk word, in die derde vlak hierdie visie onder woorde gebring (vertel).

Tlhalošo yeo ya gagwe ga e kgotsofatše ka ge e sa rarolle mathata a tlhathollo ya letlalo la boraro la sebopego sa sengwalo leo le ikemetšego ka bolona. Tlhalošo ya '*visie*' (se e lego tebelelo ka Sepedi), yeo ya gagwe e letše godimo ga,

... in die derde vlak hierdie visie onder woorde gebring.'

Ke go re mo letlalong la boraro, 'visie' (tebelelo) e ka hlathollwa ge e lebane le thulaganyo ya polelo; ke go re ka go diriša polelo go tšwetšwa pele moko wa ditaba/morero. Ge e ba 'visie' yeo e hlalošwa ka tsela yeo, gona ga se letlalo (la boraro) la sengwalo ka gobane tlhalošo yeo e lebane le thekniki ya thulaganyo (ya ditaba ye e dirišwago go letlalo la bobedi la sebopego sa sengwalo, e lego 'sujet' (thulaganyo)). Ka go realo tebelelo ('visie') ga se letlalo ('vlak'/'stratum/layer') la boraro la sebopego sa sengwalo, eupša thekniki ya thulaganyo ya sengwalo.

Tlhalošo ye bjalo ya letlalo la boraro la sebopego sa sengwalo e ka se amogelwe mo nyakišišong ye ka gobane ga e rarolle mathata a a lebanego le sebopego sa mmakgonthe sa sengwalo. Ke ka fao go tlogo tsomega tlhalošo ye nngwe ya go tlo thuša nyakišišong ya thulaganyo ya polelo ya ngwetši bogadi ka ge koša le yona e le bjalo ka thulaganyo ya sebopego sa sengwalo.

Borateori ba sebjalebjae bao ba tšweletšego ka morago ga 'Russian Formalists' ke ba go swana le Genette (1980:40), Bal (1980:60) le Strachan (1988:3). Borateori ba, ba fapana le borateori ba 'Russian Formalists' ka tshekatsheko ya sengwalo ka gore bona ba re sengwalo se na le matlalo a mararo. Letlalo la boraro ga le bolelwe thwi. Bal (1980:13) o bolela gore sengwalo se na le 'teks', 'verhaal' le 'geskiedenis', mola Genette (1980:27) a bolela ka 'narrating', 'narrative' le 'story'. Rimmon-Kenan (1983:3) yena o bitša matlalo ao go re ke, 'narration', 'text' le 'story'. Strachan (1988:3) yena o bitša letlalo la boraro gore ke 'visie' yeo Kgatla (2000:20) a e bitšago tebelelo (kgopolo ye go šetše go boletšwe ka yona ka godimo). Go bohlokwa go lemoga seo Mojalefa (1995:83) a se bolelago mabapi le 'visie' ya Strachan ka gona. O re:

... mongwalelo ke kgopolo ye e hlalošago 'visie' (pono) yeo Strachan a bolelago ka ga yona.

Borateori ba ba sebjalebjae, Strachan le bao ba bangwe, ba fapana le Kgoro ya Maleme a Babaso ya Yunibesithi ya Pretoria. Kgoro e kwana le kgopolo ya go re sengwalo se na le matlalo a mararo, eupša e fapana le borateori ba ka go re letlalo leo la boraro le lebane le thuto ya mongwalelo, ka gobane gabotse mongwalelo ke kgopolo ye e hlalošago 'visie' (pono/tebelelo) yeo Strachan a bolelago ka yona (Mojalefa, 1995:83). Ka fao kgoro e bolela ka matlalo a mararo a sengwalo. Letlalo la boraro ke lona la mongwalelo.

Go lemogwa gape gore phapano gare ga Kgoro ya Maleme a Babaso ya Yunibesithi ya Pretoria le borateori boStrachan, go ya ka Kgatla (2000:21), e bonala ka dintlha tše di latelago tšeo ba sa di elego hloko, e lego bohlokwa bja sererwa ge go hlalošwa letlalo la diteng le bohlokwa bja moko wa ditaba ge go ahlaahlwa thulaganyo, gammogo le bohlokwa bja khuduego ge go tsinkelwa mongwalelo. Dikgopolo tše di bolelwago ke Kgatla di tlo hlalošwa ka morago ge go hlathollwa matlalo ao a sebopego sa sengwalo ka go latelana.

Ka tsela yeo ge, nyakišišo ye, e tlo latela tsela ya naratholotši ya go bitšwa '*adapted narratological model*'; ke go re naratholotši ye e fetošitšwego yeo mo nyakišišong ye e tlogo bitšwa taetšonyakišišo bjalo ka ge e dirišwa ke Kgoro ya Maleme a Babaso ya Yunibesithi ya Pretoria, ge go sekasekwa sebopego sa sengwalo. Kgoro, bjalo ka ge go boletšwe, e hlaloša sebopego sa sengwalo go ya ka matlalo a mararo (e sego a mabedi goba le leo la go bitšwa '*visie*') e lego la diteng, la thulaganyo le la mongwalelo.

Nyakišišo ye e tla ithekga godimo ga taetšonyakišišo ye e hlalošago matlalo a mararo a sebopego sa sengwalo, ge go nyankurelwa koša ya Sepedi. Teori ye e bohlokwa ka kudu le go tshekatsheko ya koša e sego fela go mehutangwalo ya padi, kanegelokopana le terama ka gobane ka go koša le gona go na le diteng le thulaganyo ebile gape go na le mongwalelo. Ka go hlaloša matlalo a go tla kgona go nepišwa kgopolo ya peakanyo ya polelo ya ngwetši bogadi.

Banyakišiši ba ba tšweletšego ka morago ga '*Russian Formalists*', ba go swana le Genette (1980:27), Bal (1980:60) le Strachan (1988:2), bona ba bolela gore sengwalo se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego '*story/geskiedenis*, '*narrative/verhaal*' le '*narration/teks*'. Groenewald (1992:1) le Mojalefa (1992:1) ba kwana le kgopolo ya boStrachan mabapi le sebopego sa sengwalo, gomme bona ba re matlalo ao a mararo ke diteng, thulaganyo le mongwalelo.

Le ge boStrachan le boGroenewald ba swana ka tlhopho ya matlalo a sengwalo gore ke a mararo, ba fapana ka tlhalošo ya letlalo la boraro ka gobane boStrachan ga ba le hlagiše thwi. Phapano yeo e godišwa ke go re boStrachan ba re letlalo la boraro ke '*teks*', ge ba hlaloša ba re le lebane le tebelelo '*visie*' ya mongwadi. Ke go re, ge ba šomiša teori ya bona e sa wela ka lehlakoreng la letlalo la bobedi, e lego '*narrative/verhaal*'. BoGroenewald ba re letlalo leo la tebelelo ya mongwadi le nyakišišwa ka go tšweletša mongwalelo wa mongwadi. Ke ka fao Mojalefa (1995:83) a rego letlalo leo la boraro, le nepiša thuto ya mongwalelo.

Go ya ka tlhalošo ya sebopego sa sengwalo ye e bontšhitšwego ka godimo, go ka rungwa ka go re taetšonyakišišo ye e utolotše gore sengwalo se bopilwe ka matlalo/mahlakore a mararo, e lego la (a) diteng, (b) thulaganyo le (c) mongwalelo.

Bjale go yo hlalošwa matlalo ao a sebopego sa sengwalo ka botlalo. Tlhalošo ya gona e yo thewa godimo ga tlhathollo ya Groenewald (1993:4) le Mojalefa (1995:83) ka ge ba gatelela gore sebopego sa sengwalo se na le matlalo a mararo ao e lego:

- diteng goba la histori
- thulaganyo le
- mongwalelo goba setaele.

4.2 SEBOPEGO SA DITENG

Mo tshepetšong ya go bala/opela, mmadi/moopedi o tlo ba a swaragane le histori/diteng. Thutadingwalo(-koša) e ba gona fela ge moopedi/mmadi a ipopela histori/diteng ka boyena ka tsela ya go di bapetša le go di anega (Jooste, 1983:2). Yona taba ye e bohlokwahlokwa nyakišišong ye ka gobane go yo lekolwa dingwalobomolomo (košabomolomo: koša ya 'Makgagasa' le ge e ngwadilwe ke ya bomolomo) ge go yo nyakišišwa ka ga polelo (ka tsela ya koša) ye e dirišwago ge go hlagišwa ngwetši bogadi le ge ngwetši e eya bogadi.

Ka go realo kgopolo ya diteng e bohlokwa; ke ka fao e yogo hlalošwa, fela ka go akaretšwa ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye. Ge a hlaloša kgopolo ya diteng Mojalefa (1995:14) o thoma ka go bea taba kgakala ka go re diteng ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona pele ga ge mongwadi a ka gopola go di ngwala le go di rulaganya ka tsela ya gagwe. Ka mantšu a mangwe mongwadimoopedi o hweditše ditaba tšeo di le gona gomme a gopola go ngwala/opela sengwalo/koša ka tšona. Ge a tšwetša pele tlhalošo ya diteng, Groenewald (1993:4) yena o re ke ditaba ge di lemogwa ka botšona pele mongwadi a ka ngwala/opela ka tšona. Rateori yo o hlatholla gore mongwadi ga a itlhamele ditaba tšeo; ke go re ke tšeo a di bonego, a di kwelego gape a phetšego gare ga tšona gomme a di ngwala.

Magapa (2006:14) yena o fo akaretša ka go re go ya ka sebopego sa sengwalo diteng ke letlalo la ka garegare la sengwalo. Chatman (1978:19-20) o oketša seo se bolelwago ke borateori ba ka godimo ka go re:

The 'fable' (fabula) or basic story stuff, is the sum total of events to be related in the narrative... Fable is the set of events tied together that are communicated to us in the course of the work.

Chatman o gatelela kgopolo ya go re diteng di amana le ditaba goba ditiragalo tšeo di lemogwago mo sengwalong gomme di swanetše go swaragantšhwa (ke sererwa: kgopolo ye e tlo hlalošwa ka morago) gore e be taba e tee. Ge a kgonthiša seo Strachan (1988:5) o re:

Die geskiedenis is die laag wat deur die formaliste beskou is as 'n ketting motiewe in hul chronologies volgorde."

Seo se tiišetšwago mo ke gore diteng di bopilwe ka ditiragalo tšeo di fapafapanego tša go latelana gomme tša bopa taba yeo e rilego. Ge a tiiša taba ye ya tatelano ya ditiragalo Groenewald (1993:18) o hlaloša gore ditaba tšeo ga se tša beakanywa ke mongwadi ka gona tatelano yeo e laolwa ke melao ya setšo yeo motho a e tlwaetšago, gape ke tatelano yeo e kwalago. Go tšwela pele o re mongwadi a ka ikgethela mo a thomago ditaba le mo a di feleletšago gona, gomme ditaba tšeo di laolwa ke sererwa seo.

Van Luxemburg (1981:48) o gatelela seo se bolelwago ke Groenewald ka godimo ka go re diteng ke letlalo leo '*Formalists*' ba le hlalošago gore ke ditiragalo tšeo di kgokaganago go bopa tatelano ye e rilego ya ditiragalo. Ge e le Heese le Lawton (1993:104) bona ba šitlela taba yeo ka go re ditiragalo tšeo tša diteng di ipopa molokoloko le gore di rulagantšwe ka mokgwa wa tšona wo o rilego. Ke ka fao Rimmon-Kenan, (1983:43) a fogo re:

Story designates the narrated events, abstracted from their disposition in the text and reconstructed in their chronological order, together with the participants in these events.

Rimmon-Kenan o iša pele go hlatholla gape le bohlokwa bja ditiragalo ka gare ga sengwalo ka ge e le tšona di gorošago molaetša goba tabagolo go babadi ba sengwalo seo. Ke ka fao kgokaganano le tatelano ya ditiragalo tša sengwalo e lego bohlokwa.

Ke ka fao ge, go ka nogo akaretšwa ka go re kgopolo ya ditiragalo ke ye nngwe ya dilemente tša

diteng ye bohlokwa. Ka fao le yona karolwana ye e nyaka tlhalošokakaretšo mo nyakišišong ye, ka ge ge go fetlekwa polelokoša ya ge ngwetši e eya bogadi, go šetšwa gape le tema ye e kgathwago ke ditiragalo tša koša (sengwalo).

4.2.1 Ditiragalo

Grobler (1989:246) o hlaloša ditiragalo gore ke tšohle tšeo di diragalelago baanegwa le mabakeng ao ba ikhwetšago ba le go ona. Strachan (1988:7) o katološa tlhalošo ye ka go re ditiragalo di hlopšha ka tatelano ya tšona go tloga ka tiragalo ya mathomo go fihla ka ya mafelelo. Marggraff (1994:62) o no ruma kgopolo ye ka go re:

An event can be defined as a manifestation of something taking place, the length of which can differ, having a beginning and an end, and ranging from concrete physical actions to abstract thought, feeling or speculation.

Ka go akaretša go ka thwe letlalo la diteng le lebane le ditaba tša go se ngwalwe. Ditaba tšeo di na le tatelano ye e itšego ya tlhago ya tšona.

Bjale go yo hlokomelwa ditiragalo tša koša yeo ya 'Makgakgasa'. E re:

Kgakgasang ke bošego Makgakgasa,
Mme tšatši le a re šia manamole,
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.
Ka re ngwanake se ntelele,
Ke dumeletšwe ke rrago;
Ge o mpona ke apara nyebelese,
Ga ke aparele go dula, ke a tloga.
Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

GaRamoshebo lekgwareng,

Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

Ge koša yeo e badišišwa gabotse go tlo lemogwa gore ditiragalokgolo tša diteng tša yona di hlamilwe ka go amanywa le:

- Letšatši le a sobela bošego bo a batamela.
- Ngwetši e dumeletšwe go tsena le ge e le bošego.
- Ngwetši e dumeletšwe ke moratiwa wa yona go goroga bošego.
- Ngwana wa ngwetši a se lle le ge e le bošego,
- Ka gobane ngwetši e dumeletšwe le ke rragongwana.
- Ge ngwetši e apara nyebelese e aparela go tloga.
- Ngwetši e sepela tsela ya boradia.
- Tsela ya go e boetša morago go swana le mola e tloga gaboyona,
- Ngwetši e rato boela ga gaboyona gaRamoshebo.
- Ngwetši ga se e tšhabe ga gaboyona e laetše.
- E laetše tatagoyona Morwaswi ka gae.

Ka tsela yeo go ka thwe koša ye e theilwe ka ditragalokgolo tše lesometee go ya ka fao di tšweleditšwego ka gona ka godimo. Ge go lekolwa peakanyo ya ditiragalo tšeo ga se ya tatelano ye e tlwaelegilego, Mohlomongwe moreti a ka be a thomile go beakanya ditiragalo tšeo ka tše pedi tša mafelelo gore tatelano ye e tlwaelegilego e tle e bonale gabotse:

- Ngwetši ga se e tšhabe ga gaboyona e laetše.
- E laetše tatagoyona Morwaswi ka gae.

Bjale go yo lekolwa kgokaganyo ya ditiragalo tšeo ge e lebanywa le sererwa sa tšona. Taba yeo e bolela gore kgopolo ya sererwa e hlalošwe gore go tle go lemogwe kgokagano le tatelano ya ditiragalo tšeo.

4.2.2 Sererwa

Mathibe (2001:1) le Serudu (1989:43) ba re sererwa ke ditaba tšeo mongwadi a ngwalago ka tšona; ke go re modu wa sengwalo. Se se hlatha gore sererwa ke motheo wa kakaretšo ya diteng tša sengwalo. Ke go re, sererwa ke kgopolokgolo ya mafelelofelelo yeo e fihleletšwego ke mmadi sengwalong. Ka tsela yeo, mmadi a ka se sa kgona go akaretša go iša pele ditaba tšeo a ratago go di akaretša (Marggraff, 1994:61).

Lebaka (2006:17) o iša pele ka go re sererwa ke thutwana ye nnyane ye bohlokwa yeo e nyalantšhago ditaba tša diteng. Bohlokwa bjoo bo kgonthišišwa ke Marggraff (1994:62) ka go re sererwa se laola dielemente ka moka tša sengwalo, e lego ditiragalo, baanegwa, nako le lefelo. Mojalefa (1995:20) o ruma taba ye ya bohlokwa bja sererwa ka go re se lemoša mmadi ditiragalokgolo le moanegwakgolo.

Ditlhalošo tše tša ka godimo di laetša gore diteng tša sengwalo di kgokaganywa ke taba e tee, ye bohlokwa, yeo e lego sererwa. Mojalefa (1995:3) ge a ruma bohlokwa bja sererwa seo mo dingwalong o hlagiša dintlha tše di latelago:

- sererwa se kgokagantšha ditiragalo,
- se laola ditiragalo,
- se laola tikologo, nako le lefelo,
- mongwadi o phetha moo ditaba di thomago gona le moo di felelago gona,
- sephetho seo se laolwa ke sererwa,
- sererwa se lemoša mmadi ditiragalokgolo le moanegwagolo.

Sererwa sa koša ya 'Makgagasa' ke go iša ngwetši bogadi. Gomme ditiragalo tšeo di loganganywago le go laolwa ke sererwa, e lego go iša ngwetši bogadi, gore e be ngatana e tee, ke tšeo di bontšhitšwego ka godimo mo karolong ya ditiragalo tša koša yeo ya 'Makgagasa'.

Bjale ge, ge go lekolwa koša ya 'Makgagasa' ya go lebana le filosofi go feta tumišo, go

lemogwa gore ga e na baanegwa (bao ba tlwaelegilego) , go ya ka baanegwa ba kanegelo. Ka go realo nyakišišo ga e yo tsitsinkela karolwana ye ya diteng tša koša ya 'Makgakgasa' go hlokomelwa tema ye e kgathwago ke baanegwa ba letlalo la diteng tša sengwalo.

Ditiragalo tšona di lebane le baanegwa (baanegwa ba dira (diragelelwa ke) ditiragalo). Ke go re baanegwa ke mothopo wa ditiragalo. Ditiragalo di lebane le ge ditaba di fetoga. Ge ditiragalo di fetoga bjalo di a latelana. Mongwadi, le ge e le mmadi, o bona ditiragalo tšeo ge di hlatlamana ka tsela yeo. Tlhatlamano yeo e laolwa ke se sengwe se se bitšwago sererwa. Ke ka lebaka leo diponagalo tša tiragalo e lego lebaka le pheletšo. Lebaka le pheletšo di kgethologanya ditiragalogo le ditiragalonyane (kgopolo ye e ka se hlalošwe mo ka botlalo). Gomme ditiragalogo di bonala ka gobane phetogo ya ditaba e a lemogega. Phetogo yeo e lebane le tše di diragalelago baanegwagolo le sererwa (mo košeng ye go nepišwa sererwa, e sego baanegwagolo). Ka lehlakoreng le lengwe ditiragalonyane tšona di kgokaganya ditiragalogo; ke go re di lebane le pheletšo le lebaka (Mojalefa, 1993:56).

Bjale ge go yo ahlaahlwa ditiragalo tša koša ya 'Makgakgasa' ge di lebane le letlalo la diteng tša sengwalo, go yo hlokomelwa:

Tiragalo yeo e hlolago kgohlano:

Mo go koša ya 'Makgakgasa' tiragalo yeo e lebane le go nyatša, e lego kgopolo ya go tšweletšwa ke mothalokoša wa:

Ka re ngwanake se ntelele,

Kgohlano:

Kgohlano goba thulano yeo košeng ye, e lebanego le go hloka tlhompho le maitshwaro a mabotse a ngwetši bogadi:

Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,

Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,

Pheletšo ya kgohlano ke kgakanego, e lego go boetšwa morago ga ngwetši ka lebaka la maitshwaro a mabe gore e yo laiwa ka tshwanelo:

Pheletšo ya thulano e tšweletšwa ke thumo ya koša ye ge moopedi a re:

Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

GaRamoshebo lekgwareng,

Polelo ye e lebane le go hloka tlhomphe le boikgantšho bja ngwetši bogadi, yona taba yeo e bopago kgakanego ka gobane go letetšwe gore ngwetši e lailwe/rutilwe mekgwa ye mebotse ge e eya bogadi.

Godimo ga moo ge go ka tsinkelwa koša ye ya 'Makgakgasa' ke leihlo le bogale, go tlo lemogwa gore e na le lefetla la khuetšo ya sebjalebjae ya go lebane le ditokelo tša basadi, ge go lebeletšwe peakanyo ya ditiragalo tšeo tša yona.

Ditiragalo di na le mehuta ye e itšego. Mo kgaolong ye go yo arolwa ditiragalo ka magoro a mabedi, e lego (a) legaro le legolo (la ditiralogolo) le (b) legoro le lennyane (la ditiragalonyane).

Legoro le legolo la ditiralogolo

Mojalefa (1993:8) o re legoro le le nepiša ditiragalotshwanelo. Ditiragalotshwanelo ke ditiragalo tšeo di swanetšego go ba gona seretong/kanegelong, ke go re sereto/kanegelo se sengwe le se sengwe se theilwe ka mohuta wo wa ditiragalo. Ke ditiragalo tše sengwalo (koša) se theilwego godimo ga tšona. Gantši sengwalo se ba le ditiragalo tša mohuta wo tše tharo, e lego:

- Tiragalotshwanelo ya mathomo
- Tiragalotshwanelo ya gare
- Tiragalotshwanelo ya mafelelo

Ke tšona ditiragalo tše di bopago koša/kanegelo. Eupša go swanetše go lemogwe gore ditiragalo tše tharo tšeo di laolwa ke sererwa; ke go re maatla a sererwa mo ke a magolo (boraro bja ditiragalo tšeo bo laolwa ke sona sererwa).

Bjale go yo lekolwa ditiragalo tšeo mo košeng ya 'Makgakgasa'. Go tlo lemogwa gore koša ye e na le ditiragalotshwanelo tše tharo, e lego ya mathomo, ya gare le ya mafelelo.

Tiragalotshwanelo ya mathomo: (Go hlaganela mošomo)

Ka 'Kgakgasang ke bošego Makgakgasa', moopedi o gatelela lebaka leo mošomo o swanetšego go phakišwa ka lona. Ka fao tiragalo yeo ya go phakiša e lebane le matseno a ditaba ao a ka bitšwago gore ke tiragalotshwanelo ya mathomo/matseno.

Tiragalotshwanelo ya gare: Boitshwaro (bjo e sego bjo bobotse) bja ngwetši bogadi

Tiragalotshwanelo ye yona e tšweletšwa ke ditiragalonyana tše lesometee tše di bopago tiralogolo ye, tše di latelago, e lego:

- 1 Mme tšatši le a re šia manamole,
- 2 Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
- 3 Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.
- 4 Ka re ngwanake se ntelele,
- 5 Ke dumeletšwe ke rrago;
- 6 Ge o mpona ke apara nyebelese,
- 7 Ga ke aparele go dula, ke a tloga.
- 8 Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
- 9 Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
- 10 Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
- 11 Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,

Tiragalotshwanelo ya mafelelo: Boiphemelo bošaeding bja maitshwaro a mabe a ngwetši

Tiragalotshwanelo ya mafelelo ya go lebane le kgopolo yeo ya tiragalotshwanelo ya mafelelo ke:

Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.
gore diphošo/maboaeadi tšeo ngwetši e di dirago e di dirišwa ke ge e dumeletšwe ke batswadi (Tate Morwaswi) ba yona.

Legoro le lennyane (la ditiragalotshwanelo)

Legorwana le lona le bopilwe ka mehuta ye mebedi ya ditiragalo, e lego:

- Ditiragalotebanyo
- Ditiragalotlaleletšo

Ka boripana go tlo hlalošwa mehuta yeo ya ditiragalo tša legorwana le.

Ditiragalotebanyo

Mohuta wo wa ditiragalo ke wo o lebanego le ditiragalo tše nnyane tša go bopa ditiragalotshwanelo. Ke go re ditiragalotshwanelo di theilwe ka tšona. Ditiragalo tše tšona di laolwa ke sererwa gammogo le dielemente tša diteng, baanegwa le tikologo. Taolo ya sererwa fa, ga e na maatla go swana le ya legoro le legolo la ditiragalo (ditiragalotshwanelo).

Bjale go yo lekolwa ditiragalotebanyo tša 'Makgkgas'a'. Go yo tsopolwa mohlala wa go bopa tiragalotshwanelo ya mathomo: Go hlaganela/phakiša ga ngwetši. Tiragalo yeo yona e bopilwe ka tiragalotebanyo e tee fela, e lego:

Kgakgasang (ke bošego Makgakgasa)

le tiragalotlaleletšo (kgopolo ye e tlo hlalošwa ka mo tlase) yeo e tlogetšwego, e lego:

Sa ngwetši bogadi ke go phakiša ka tsela ya boradia.

Bjale go yo lekolwa ditiragalotebanyo tša go bopa tiragalotshwanelo ya gare ya koša ye ya 'Makgakgasa', e lego bošoro le go hloka kwelobohloko ga lehu bophelong.

- 1 ... le a re šia...
- 2 Le ge nka *kena* ... ke dumeletšwe,
- 3 Ke dumeletšwe...
- 4 ... se ntelele,
- 5 Ke dumeletšwe...

- 6 ... o mpona ke apara ...
- 7 Ga ke aparele go dula ke a tloga.
- 8 ... *ropane* ...
- 9 ... mpoetše ... o etše mola o ntšea
- 10 ... mpoetše ...
- 11 ... ga ka tšhaba ke laetše,

Ka fao go tlo lemogwa gore ditiragalotebanyo tšeo ke tše di šupago. Gomme ge, ge go ka tsinkelwa ka leihlo le bogale go tšwela pele, go tlo hlokomelwa gore go sa na le mohutana wo mongwe wa ditiragalo woo o lebanego le go tlaleletša ditiragalotebanyo, woo mo nyakišišong ye o tlogo bitšwa tiragalotlaleletšo ka gobane mošomo wa wona wo mogolo ke go tlaleletša ditiragalotebanyo.

Bjale go tlo latelwa ditiragalotlaleletšo. Tiragalotlaleletšo ke tiragalo yeo e lebanego le go oketša tiragalotebanyo; ke go re ke ditiragalo tšeo di tlaleletšago kanegelo ya koša. Ke tša go tlaleletša; le ge di ka tlošwa ga di na mohola wo mokaalo ka gore molaetša wa koša o ka se timele.

Go yo hlokomelwa ditiragalotlaleletšo tšeo tša tiragalotshwanelo ya gare, e lego boitshwaro (bjo e sego bjo bobotse) bja ngwetši bogadi ya go thewa godimo ga ditiragalotebanyo:

- 1 ... Le ge nka *kena* ...
- 2 ... se ntelele.
- 3 Ga ke aparele go dula...
- 4 ... o etše mola o ntšea.
- 5 ... ga ka tšhaba

Mohola wa mohuta wo wa ditiragalonyana, e lego ditiragalotlaleletšo, ke go godiša le go tiiša tlhalošo ya ditiragalotebanyo. Ka go realo go ka akaretšwa ka go re ditiragalotshwanelo ke dikokwane tša koša/kanegelo; ke go re koša ke sengwalo se se feleletšego ge go le ditiragalotshwanelo, gomme di theilwe ka ditiragalotebanyo tšeo di ka bonwago bjalo ka dinokana tšeo di tšhelago meetse a tšona go tšona. Mola ditiragalotebanyo tšona di bopilwe ka ditiragalotlaleletšo tša go oketša le go kgonthiša tlhalošo ya koša gore e kwagale e feleletše.

Mohuta wo wa ditiragalotlaletšo wona o laolwa ke dielemente tša diteng, e lego tikologo. Seo se ra gore tikologo e na le maatla taolong ya tšona. Ge go fetoga nako goba lefelo, tiragalo le yona e a fetoga.

Ge go akaretšwa go ka thwee mohola wa ditiragalotlaletšo ke go laola dielemente tša diteng, e lego tikologo (le baanegwa). Phetogo ya tiragalo mo e lebane le tikologo fela. Seo se ra gore tikologo e na le maatla taolong ya ditiragalo. Ge go fetoga nako goba lefelo, tiragalo le yona e a fetoga.

Pele tikologo e hlalošwa go tla hlathollwa kokwane ya baanegwa.

4.2.3 Baanegwa

Ye nngwe elemente ye bohlokwa ya diteng ke baanegwa/baopelwa. Kgopolo ye le yona e tlo fo hlalošwa ka go no e bea mabalankwe fela (koša bjalo ka sereto ga e na baanegwa ba go tia go swana le kanegelo) ka gobane le yona e bohlokwa nyakišišong ye. Groenewald (1993:14) le Mojalefa (1995:23) ba hlaloša gore baanegwa ke batho (ba sengwalo) goba dilo. Ge ba tšwela pele ba re baanegwa ba diteng ba lemogwa ka bobona. Ka go realo ge go sekasekwa kgopolo ya boanegwa go swanetše go nepišwa kgopolo yeo ya diteng; ke go re ke boanegwa bja diteng.

Go tlo gatelelwa gore baanegwa ba diteng tša koša, le ge e le sereto ga ba swane le ba kanegelo ka gobane ba koša/sereto ga ba hlalošwe ka botlalo go swana le ba kanegelo, go ya ka fao go ukamilwego ka gona ka godimo. Mo košeng ya 'Makgakgasa' moanegwa ke moanegi goba moopedi le ge e ka ba moreti.

Ge go lekolwa koša ye, go lemogwa ka fao moopedi a dirišitšego moanegi/molaodiši ka gona thulaganyong ya ditaba tše tša polelo ya ngwetši bogadi.

Taba yeo e bolela gore ditiragalo tše di hlalošwa ke mongwadi yo mongwe, yo e sego mongwadi, e lego molaodiši. Ke ka fao Groenewald (1993:49) e rego molaodiši wa Matsepe ke motho yo a se nago le leina, eupša o lemogwa ge mmadi a bala; ka nako ye nngwe (a) o bolela le mmadi mola gape (b) a bolela le batheeletši. Bjale ge, polelo ye ya ka godimo e nepiša bobedi dintlha tše pedi tše. Kokwane ye nngwe ye bohlokwa ka molaodiši ke go re moopedi o hlaloša semelo sa molaodiši (ngwetši ke motho wa go hloka maitshwaro a mabotse) ka mo go loketšego

tebanyo ya gagwe, e lego morero. Taba yeo e bohlokwa ka gobane e lebane le ge molaodiši a bega ditiragalo tše o ka rego le yena o di tseba go swana le beng ba tšona: mongwadi le baanegwa.

Se sengwe gape se bohlokwa ke go re moopedi yoo wa koša ya 'Makgakgasa', e lego ngwetši o boledišana le moretiwa wa yona (monna wa gagwe) gammogo le mogogadi wa yona. Poledišano yeo e tšweletša semelo/maitshwaro a ngwetši.

Go tloga mo go yo lekolwa kgopolo ya tikologo ya koša ya setšo, e lego 'Makgakgasa'.

4.2.4 Tikologo

4.2.4.1 Nako

Mojalefa (1993:64) ge a hlaloša kgopolo ye o re:

Nako ke lebaka leo ditiragalo di diregago go lona, ka go letelana go tloga nakong ya go feta, go fetela nako ya bjalo, go tsenela nakong ye e tlogo.

Modiro wo mogolo wa nako ke go ela mabaka: motsotso, diiri, dibeke, dikgwedi, mengwaga, bjalobjalo. Nako e thuša go lemošwa ga tatelano ya ditiragalo.

Gore go tle go kwešišwe kgopolo ya nako ka botlalo, go tlo swanelwa ke go e lekola ge go na le:

- Nako ya kanegelo ('*story time*')
- Nako ya diteng ('*narratological time*')

Bjale go yo aroganywa nako ka dikarolwana tše pedi:

- Nako ye e itšego
- Nako ya ditiragalo

Nako ye e itšego/ nako ya go se elege

Nako ye e itšego ke nako ya go se be le mathomo le mafelelo. Ke nako ya go swana le; bošego, mosegare, marega, selemo, bjaloobjalo. Go thwe ke nako ye e itšego ka gore ga go tsebje gore mosegare, goba bošego, selemo goba marego di thoma ka iri efe gomme ge e le marega, a thoma ka letšatši lefe (Mojalefa, 1993:64).

Mo košeng ya 'Makgagasa', go na le nako ya mohuta wo, wa go se tsebe nako ya ditiragalo: ke nako ye e itšego ya ditiragalo. Moopedi ga a bolele nako thwii yeo a hlalošago ditiragalo. Ke ka fao go thwego ke nako ye e itšego.

Nako ya ditiragalo/nako ya go elega

Ye yona ke nako ya go ba le mathomo le mafelelo, bjalo ka iri, letšatši, beke, kgwedi, ngwaga, bjaloobjalo. Go tsebja gore iri e thoma ka motsotso ofe ya fihla ka motsotso ofe, bjaloobjalo (Mojalefa, 1993:64). Mo košeng ye ya 'Makgagasa' ga go na dinako tša mohuta woo.

4.2.4.2 Lefelo

Lefelo le bolela mafelo ao baanegwa ba phelago go ona le moo ditiragalo tša sengwalo di diregago gona. Ke mafelo ao a laetšago histori. Go yo lekolwa mafelo ao a lebanego le koša ye: mafelo ao ke bogadi, Mmashadi le gaRamoshebo. Ka go realo koša ye e lebane le mafelo a ditiragalo fela.

Ka fao go yo hlalošwa kgopolo yeo fela nyakišong ye.

Mafelo a ditiragalo/a go se akanywe

Mo gona go bolelwa ka mafelo ao moanegi/moopedi a bolelago maina a ona, goba go ka thwe ke mafelo ao a lego gona mo košeng ao a bolelwago ke moopedi, e lego ao a bletšwego ka godimo (bogadi, Mmashadi le gaRamoshebo). Ngwetši e swanetše go itshwara gabotse kua bogadi.

Go ka no akaretšwa ka go re sa mathomo ditiragalo di bohlokwa peakanyong ya diteng tša

sengwalo. Ge ditiragalo di ahlaahlwa, sa mathomo, go hlokomelwa mehuta ya tšona: ditiragalologo le ditiragalonyane. Sa bobedi, nako e kgethologanya dilo tše pedi, e lego nako ye e itšego, bjalo ka mosegare, bošego, bjalobjalo, le nako ya lebaka bokairi, kgwedi, ngwaga, bjalobjalo. Sa boraro lefelo le hlalošwa ke moo tiragalo e diregago gona, bjalo ka ka bogadi, Mmashadi le gaRamoshebo, bjalobjalo.

Go ka akaretšwa taba ye ya diteng tša sengwalo, ka go re tšona ke ditaba tšeo di bego di ntše di le gona ge mongwadi a ngwala sengwalo sa gagwe. Sererwa se kgatha tema ye kgolo ka gore ke sona se kgokaganyago ditaba tša sengwalo sa di bopa ngatana e tee.

Go rungwa ka go re letlalo la diteng le bopilwe ka ditaba tša go fapana tšeo mongwadi a hweditšego di sa beakanywa. Tšona ditaba tšeo, di logaganywa ke sererwa gore di bope taba e tee ya go tia. Ditaba tšeo tša diteng di tlo lemogwa ge go tsinkelwa bongwadi bja bogologolo le bja sebjalebja mo nyakišišong ye.

Mohlala wo wa ka godimo o lebane le mafelo; mohlala, 'Mmashadi le gaRamoshebo.

Phapano gare ga koša le kanegelo

Go ka rungwa ka go hlaloša ka fao koša e fapanago le kanegelo ka gona.

Mo go koša moanegwa goba moemedi wa gagwe (moanegi) ke o tee. Semelo ga se hlalošwe ka botlalo gomme gantši ga a na le leina. Diphapantšho gantši ga dihlatlagane. Di a ikemela.

Moanegwa ke o tee le tiragalo ke e tee. Ga go na thulano gare ga baanegwa. Thulano yeo e ka bonwago mo go sonete ke yeo e tšweletšwago ke seswantšho le tirišo.

Ge go na le ditiragalo seo se lemogwago ke gore gantši ga go na kamano gare ga tšona. Kamano e a hlokega. Ditiragalo tša gona di a ikemela ka fao ga go be le tiragalo ya thulano gare ga tšona. Tiragalo yeo e lego gona ya go ikemela ga e hlalošwe ka botlalo, o ka re e a bitšwa. Ditiragalo tšeo ga di tšweletše thulano, ga di godiše maatlakgogedi.

Mo go koša gantši nako ga e bolelwe. Baopedi gantši ba tšweletša nako ye e itšego bjalo ka mosegare, selemo, marega, ka meriti, bjalobjalo. Nako ya gona ga se ya go ela; ke go re ya go

tšweletša mathomo le bofelo.

Moopedi wa koša a ka nepiša felo gongwe ge go hlalošwa se sengwe. Lefelo mo go koša le kgona go ikemela. Felo leo, bogadi, moopedi a le šomišago le swanetše go ba le mohola. Mabapi le mohola wa felo Groenewald (1993:20) o re felo go ka šomišetšwa go hlola atmosfere goba moya; goba seswantšho.

Ka lehlakoreng le lengwe mo go kanegelo go na le baanegwa e sego moanegwa o tee. Semelo sa yo mongwe le yo mongwe se hlalošwa mabapi le moko wa ditaba. O tlaletša tlhalošo ya semelo sa moanegwa yo mongwe le yo mongwe le go ba bitša ka maina go godiša thulano. Baanegwa le ditiragalo di a amana; ke go re baanegwa ba dira goba ba baka se sengwe. Ditiragalo di wela baanegwa.

Baanegwa ba a thulana gomme thulano ye ke tiragalo. Thulano e na le mohola ka ge e le mo go yona fao maatlakgogedi a thomago e bile e kgomagantšha ditiragalo.

Ditiragalo tša kanegelo di kgokagantšhwa ke sererwa goba tiragalokgolo. Di dirwa goba di bakwa ke baanegwa. Di godiša maatlakgogedi ao a hlolwago ke thulano yeo e lego gona gare ga baanegwa. (Groenewald: 1993:10) o tlaletša bohlokwa bja ditiragalo ka go re:

Ditiragalo di tlo ngwalwa ka mo di latelanago ka gona. Ka lebaka la gore mongwadi o sa tlo šomiša tatelano yeo ya ditiragalo go tšwetša maikemišetšo goba tebanyo ya gagwe pele.

Mo go kanegelo nako e sepelelana le ditiragalo. O ka re ke mothalo wo o nago le dintlha tše pedi e lego mathomo le bofelo, tšeo di tšwetšwago nyanyeng ke tatelano ya ditiragalo.

Mongwadi o šomiša felo go hlagiša bokamorago bja kanegelo. Felo, nako, baanegwa, ditiragalo, ga di aroganywe. Moanegwa o phela mo gongwe. Selo se sengwe se diragala mo gongwe, bjalo bjalo.

Go ka rungwa ka go re koša e bjalo ka seswantšho seo ge se lebeletšwe go se nago tshepelo mo go sona, mola mo go kanegelo e le bjalo ka filimi ya paesekopo goba *video*. Go yona go na

le ditiragalo tša tatelano tšeo di dirwago ke baanegwa ka nako ye itšeng felo go itšeng.

4.3 SEBOPEGO SA THULAGANYO

Muir (1957:16) o re kgopolo ya thulaganyo e lebane le mokgwa wa go tlemaganya molokoloko wa ditiragalo tša diteng. Ge ditiragalo tšeo di tlemagantšwe, di rulaganywa ka lenaneo. Ke ka lebaka leo Maxwell-Mahon (1979:30) le Walder (1992:107) ge ba thekga taba ye ya peakanyo, ba rego thulaganyo ke mokgwa wo ditiragalo di rulaganywago ka wona. Serudu (1989: 49) o tiiša seo ka go re thulaganyo ke freimi/motheo wo mongwadi a hlamago ditaba tša gagwe go wona. Polelo ya Serudu e oketšwa ke Shole (1991:109) le Thokoane (1994:13) ka go re thulaganyo e theilwe ka peakanyo ya ditiragalo tša diteng. Ka go realo go ka thwe thulaganyo ya sengwalo ga se kanego ya taba fela. Mongwadi o beakanya ditaba tša go fapana go bopa tlhamego ye e itšego.

Gore mongwadi a kgone go tšwetša pele moko wa ditaba o swanetše go lebantšha ditaba tše a di ngwalago le tebanyo ya gagwe, gomme ka di lebantšha bjalo, o a di rulaganya. Mongwadi yo mongwe le yo mongwe o na le tsela yeo a e dirišago go rulaganya ditaba tša gagwe. Borateori ba go swana le Altenbernd le Lewis (1966:16), Cohen (1973:68), Forster (1975:93), Heese le Lawton (1979:105) ke ba ntšu la lehlabula ge go etla go seo thulaganyo ye, e lego sona. Ka moka ba kwana le kgopolo ya gore thulaganyo ke kanego ya ditiragalo gomme mo go tšona tabakgolo ke gore ke eng seo se di hloago. Ge a kgonthiša seo Forster (1975:93) o re:

Plot is a unified and purposeful sequence of events which meaningfully relates events and detail, emphasizing causality.

Go gatelelwa gore thulaganyo e lebane le peakanyo ya tatelano ya ditiragalo go tšweletša lebaka le pheletšo. Taba yeo e laetša gore mo tswakatswakanong ya baanegwa go ya ka go fapana ga bona, go fela go bontšha gore go na le phapano ('*conflict*'). Karolo ye ya tlholego ('*causality*') le tswakatswakanyo ya ditiro tša baanegwa ke yona e tšweletšago thulaganyo ya sengwalo. Ka lehlakoreng le lengwe Boulton (1960:64) o gatelela bohlokwa bja moko wa ditaba mo thulaganyong ya ditaba ka go re:

Obviously every play has a 'source' in that the plot must have come from somewhere; plots do not happen by accident. ... The modern dramatist generally tries to take a plot from his own head or from some not very well-known episode in history; or, as an alternative, he may show his originality by taking a very old well-known plot, such as a Greek myth or a well-known historical episode and so handling it as to throw a new light upon it.

Groenewald (1993:14) o tšweletša kgopolo ya go re thulaganyo ke peakanyo ya ditabataba le ditiragalo tšeo mongwadi a ikgethelago go di šomiša ge a ngwala. Peakanyo ye ya ditaba ke mokgwa wo mongwadi a šomišago ditaba tše tša diteng gore tebanyo ya gagwe yeo e lego moko wa ditaba e tšwele pele.

4.3.1 Moko wa ditaba

Groenewald (1993:4) o hlaloša morero/moko wa ditaba ka go re mongwadi o šomiša ditaba tša diteng gore tebanyo ya gagwe ye e rilego e tšwele pele. Tebanyo yeo e bitšwa moko wa ditaba (molaetša). Ke ka fao Peck le Coyle (1984:141) le Heese le Lawton (1988:135) ge ba hlaloša moko wa ditaba, ba rego ke kgwekgwe goba kgopolokgolo ya sengwalo yeo e tšweletšwago ke mongwadi go mmadi. Kgopolokgolo yeo e swaraganya ditiragalo ka moka tša sengwalo. Groenewald (1991:135) o tšwela pele go hlaloša gore moko wa ditaba ke tebelelo ya mongwadi yeo e sego ya mehleng yeo e kgethilwego malebana le ditaba goba ditiragalo tšeo a di lemogilego bophelong.

Culler (1972:224) le Groenewald (1993:3-4) ba re mohola wa moko wa ditaba ke go logagantšha ditaba tša thulaganyo gore e be taba e tee, gape o kgokaganya dithekniki tša thulaganyo gore di lebane. Malebana le letlalo la bobedi la thulaganyo, boStrachan ba re le lebane le kanegelo 'verhaal'. Ka fao go rungwa ka go re phapano ye e bonagalago gare ga boStrachan le baGroenewald ke ya go re boGroenewald ba tšweletša kgopolo ya moko wa ditaba, gore ke wona wo o laolago thulaganyo ya sengwalo. Ke go re, moko wa ditaba o laola modiro wa dielemente tša sengwalo, mola boStrachan bona ba sa bolele selo ka moko wa ditaba.

Go ka akaretšwa ditaba tše ka go re thulaganyo ke peakanyo ya ditaba tša diteng. Ditaba tšeo di

kgokaganywa ke moko wa ditaba gore di bope taba ya go tia ya go lebane le thuto ya mongwadi go babadi. Ke ka fao go yogo lekolwa merero yeo bangwadi ba bagologolo ba ngwadilego ka yona, le ka fao e ka bago e hueditše bongwadi bja lehono ka gona.

Groenewald (*ibid*) o ruma kgopolo ya diteng le thulaganyo ka go re go bohlokwa go tseba gore go na le phapano gareng ga moko wa ditaba le sererwa. Mošomo wa sererwa ke go tlemaganya ditaba tša diteng gore di be kgopana mola moko wa ditaba wona o laola go rulaganywa ga ditaba tša diteng tše mongwadi a ikgethetšego tšona. Gape Groenewald o re morero o tlemaganya dithekniki gore di lebane, gomme ka go dira bjalo thulaganyo e ba gona. Dithekniki tša thulaganyo ke tše di ntši, gomme di fapana go ya ka bangwadi. Dithekniki le lenaneo la thulaganyo ya ditaba di tla otlohlwa ge go sekasekwa thulaganyo ya koša ya 'Makgakgasa'. Ka tsela yeo nyakišišo e gatelela gore moko wa ditaba/morero goba ona maikemišetšo o na le mohola wo bohlokwa ge go ahlaahlwa sengwalo (koša).

Mohola wa moko wa ditaba

Moko wa ditaba o na le mohola wa go kgokaganya ditiragalo tša thulaganyo gore e be selo se tee. Gore moko wa ditaba o tšwetšwe pele mongwadi o swanetše go lebantšha tše a di ngwalago le tebanyo ya gagwe. Groenewald (1993:4) o re ge mongwadi a di lebantšha ka mokgwa woo ke gona ge a di rulaganya. Go na le ditsela tšeo mongwadi a di dirišago go rulaganya ditaba. Mekgwa ye ya go rulaganya ditaba gore moko wa ditaba o tšwele pele Groenewald (1993:17) o e bitša dithekniki. O hlatholla gore thulaganyo ya sengwalo ke tlhopho ya dithekniki ge di amana seng sa tšona; ge ye nngwe le ye nngwe e lebane le moko wa ditaba. O tšwela pele ka go neela mehola ye mebedi ya dithekniki. Thekniki e:

- gatelela, e godiša, e tiiša kgopolo ye e itšego,
- lebantšha kgopolo yeo le moko wa ditaba. Ka tsela yeo mongwadi o bapetša dithekniki ka yona.

Go ka no akaretšwa ka go go re moko wa ditaba o tšwetšwa pele ke thulaganyo ya tšhomišo ya polelo. Godimo ga moo ditaba tše di lebanego le thulaganyo ke tše di latelago:

- a) Moopedi (mongwadi o dirišitše tebelelo yeo e lego polelo ya mmoledi/moanegi.

- b) Thekniki yeo moopedi o e dirišitše ka lebaka la gore polelo ya motsebaditaba goba motsebatšohle, e lego mmoledi/moanegi ka nama, e na le therešo ya go feta ya mongwadi. Go ka thwe bobedi moopedi le motheeletši/moledi ba a tsebana, fao go ka thwego ba ntšhana sa inong – ke bagwera ba mmakgonthe.
- b) Go tsebiša ba bogadi ka ga modiro wa ngwetši ya sebjaalebja (ditokelo), ga go bolelwe ge e le mabarebare, eupša ditaba tšeo di tšwelela ka tsebitsebi thwi ya mmakgonthe a kgodi a kgokgo ka molomo wa moopedi (ngwetši).
- c) Ditaba tšeo tša go lebane le bohlokwa bja bophelo bja ngwatsi ya matšatši a, se go ka thwego ke wona molaetša wa moopedi, di adilwe ka bokgwari ka tsela ya matseno, tšwetšopele le sephetho: dikokwanekgolo tša thulaganyo ya koša.
- d) Matseno a koša a lebane le boitsebišo bja ngwetši.
- e) Tšwetšopele ya koša e lebane le: bja ngwetšogadi.
- f) Sephetho sa koša se lebane le kgakanego ya ngwetši bogadi.
- g) Ka fao mongwadi o rulaganya ditiragalo tša koša ye ka foreimi ya thulaganyo ya koša yeo e fapanago le ya kanegelo: padi, padinyana, kanegelokopana le ge e le tiragatšo ka dithekniki tša thulaganyo tše di itšego go swana le tebelelo-ke.

Kakaretšo ya ditiragalo tša diteng le thulaganyo di bohlokwa ka gobane di tlo thuša kahlaahlong ya sebopego sa letlalo la boraro la sengwalo, e lego mongwalelo.

Bjale go latela dithekniki tše moopedi wa koša a di dirišago ge a opela.

4.3.2 Thulaganyo ya dithekniki tša koša

Kgopolo ya thekniki e tlo hlalošitšwa mo kgaolong ya bohlano. Groenewald (1993: 17) o bolela gore go na le dithekniki tša thulaganyo le tša mongwalelo. Bjale dithekniki tšeo tša thulaganyo di yo lekolwa mo košeng ya 'Makgakgasa' gore go lemogwe morero wa moopedi (e sego maikutlo a mmadi/moopedi).

- 1 Kgakgasang ke bošego Makgakgasa,
- 2 Mme tšatši le a re šia manamole,
- 3 Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
- 4 Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.

5 Ka re ngwanake se ntelele,
6 Ke dumeletšwe ke rrago;
7 Ge o mpona ke apara nyebelese,
8 Ga ke aparele go dula, ke a tloga.

9 Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
10 Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
11 Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
12 Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
13 Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

14 GaRamoshebo lekgwareng,
15 Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

4.3.2.1 Thaetlele ya koša ye

Ge go badišišwa thaetlele (leina) ya koša ye ya 'Makgakgasa', go lemogwa gore moopedi o e dirišitše bjalo ka thekniki. Ke ka mokgwa woo, go kwešiša ka tshwanelo ka moo moopedi a hlalošago morero wa koša ye ya 'Makgakgasa' ka gona, go hlohleletšago gore go lekodišišwe hlogo (thaetlele) ya yona pele. Go tlo thongwa ka go hlaloša kgopolo ye ya thaetlele le mohola wa yona košeng ye.

Mojalefa (1995:97) o hlaloša thaetlele ka go re ke leina la puku goba kgoboketšo ya direto. Go ka thwe, thaetlele ke kgopolo ye e šupago leina la sengwalo (koša) se se rilego, gape e bohlokwa. Simpson le Weiner (1989:155) ba bolela gore mohola wa thaetlele ke go hlaloša sererwa ('go bina koša ya Makgakgasa') le diteng tša koša (ditiragalo tša koša yeo). Lazarus le Smith (1971:293) ba akaretša ka go fa mehola ya thaetlele ka tsela ye, e lego go hlola kgogedi, (go bona ge ngwetši e tla atlega maikemišetšong a yona a go thulana le melao ya setšo ya boitshwaro bja ngwetši bogadi) go tšweletša sererwa mo košeng, go laetša moko wa ditaba (morero) (Maitshwaro a ngwetši bogadi), bjalobjalo.

Ka tsela yeo moko wa ditaba (morero) wa koša ye ya 'Makgagasa' o tšweletšwa ke thaetlele ye ya ya yona, 'Makgagasa'. Ka thaetlele ye moopedi o gatelela thuto ye e rilego – go hlompha melao ya bogadi.

4.3.2.2 Tebelelo

Koša ye e beakantšwe ka thulaganyo ya thekniki ya **tebelelo**. Kgopolo ye e tlo bolelwa gape mo go kgaolo ya boselela ka ge e godiša gape maikutlo a moopedi. Bjale ge, go bohlokwa go hlaloša kgopolo ye gore e tle e kwešišege gabonolo thulaganyong ya nyakišišo ye. Serudu (1989:44) o bolela gore tebelelo:

Ke tsela ye taba e laodišwago ka gona. Maemo a mongwadi a go tšweletša baanegwa, ditiro, tikologo le ditiragalo tšeo di bopago modiro.

Serudu (*ibid*) o hlaloša go ya pele gore tebelelo ke ge mongwadi, moanegi goba moanegwa a tšwelela e le motsebatšohle. Ka tsela yeo go ka thwe go gatelelwa gore tebelelo e lebane le ge ditaba di hlalošwa ka leihlo la mongwadi, molaodiši le ge e le moanegwa/baanegwa. Bjale ge go lekolwa polelo ya 'Makgagasa' ya ka godimo go lemogwa gore ditiragalo di hlalošwa ka tebelelo ya moopedi.

Bohlokwa bja polelo ye ya ka godimo bo ithekgile ka tebanyo ya yena moopedi. Moopedi o dira gore polelo yeo ya gagwe e tlogelelwe batheeletši taba ye bohlokwa ya go lebana le boitshwaro bja ngwetši bogadi ka tsela ya bogologolo. Ke mo bohlokwa bja tebanyo ya 'Makgagasa' bo bonagalago gabotse. Groenewald (1991:22) o hlaloša tebanyo ya mongwadi/moopedi ka go e lebanya le moko wa ditaba (molaetša) ka gore o re e amana le morero, e lego, go ya ka polelong ya ka godimo, bohlokwa bja maitshwaro a mabotse a ngwetši ge a thulanywa le a go se be botse bogadi. Polelo ye ya Groenewald e tlatšwa ke Mojalefa (1995:81) ge a re, molaetša o lebane le tebanyo; ke tebanyo ya mongwadi. O na le se a se lebantšego ge a tlo ngwala sengwalwa (koša), e lego, go ya ka koša ya ka godimo, bohlokwa bja go hlompha melao ya boitshwaro bja nhgwetši ka setšo.

Moopedi o diriša thekniki ye ya tebanyo (ya moopedi) go godiša thulano ye kgolo (ya go hlohleletša ntwaga magareng ga ngwetši le ba bogadi go betlela mmadi phišegelo (maatlakgogedi) ya go rato tseba pheletšo ya ditaba gore a kgone go itemogela gabonolo bohlokwa bja morero wa koša yeo ya 'Makgakgasa' wa go lebana le tlhomphelele le maitshwaro a mabotse.

4.3.2.3 Mothofatšo

Ge a hlaloša mothofatšo Preminger (1965:14) o re:

"... a figure of speech which consists in addressing a dead or absent person, animal, a thing, or an abstract quality idea as if it were alive, present, or capable of understanding..."

Seo se gatelelwago mo ke gore mo go mothofatšwa dilo gore di boleele, goba di fiwa dika tša batho. Ke go re selo seo se sa phelego se a phedišwa sa be sa fiwa dika tša motho bjalo ka go phetha mešomo yeo e rilego goba tša boledišwa. Nokaneng (1978:212) yena o bolela gore ka sekapolelo se, dilo tšeo di sa phelego di bolelwa tše nkego di a phela, di na le dikwi tša batho. Bjale mo košeng ye ya 'Makgakgasa' go tla tsopolwa methalokoša yeo e nago le sekapolelo se sa mothofatšo, e lego:

- 2 **Mme tšatši le a re šia** manamole;
- 10 **Tsela mpoetše** morago o etše mola o ntšea;

Go tla lemogwa gore mothalokošeng wa mathomo moopedi o bolela le mmagwe ka ga letšatši leo le ba šiago; ke go re le a ba tlogela ka gona ba tlo šalela morago. Tabakgolo yeo e lego gona ke go re ba itlhaganele go mo iša bogadi. Moopedi o mothofaditše '**letšatši**' moo o ka rego ba tlo ya le lona moo le yago ntshe.

Go tšwela pele mothalokošeng wa bobedi moopedi bjale o bolela thwi le '**tsela**' mo o ka rego o bolela le motho. O laela tsela gore e mmoetše ga gabogabo go etša mola e mo tšea e mo tliša bogadi.

Taba ya go makatša ke gore mmoledi o bolela le selo (tsela) seo se sa mo kwego ebile se ka se mo fetole goba sa dira ka moo a se laelago ka gona. Tsela ga e na le ditsebe le molomo go phethagatša taelo ya moopedi/mmoledi; ka fao a ka se hwetše phetolo. Ge go ka hlokomelwa poledišano ye, go tla lemogwa gore e lebane le poledišo ka gore mmoledi o bolela le tsela eupša ka lehlakoreng le lengwe tsela ga e mo fetole.

Go ka akaretšwa ka go re tirišong ya mothofatšo, le ge mmoledi a ka bolela le selo/mmoledišwa ga se gwa letelwa phetolo. Mo košeng ye ya 'Makgakgasa' poledišano e ka tsela ya kopelo yeo go ka se bego le mofetodi. Ka tsela yeo mothofatšo e dirišitšwe bjalo ka thekniki go goroša molaetša goba kgopolo yeo e rilego go mmadi. Gape go se lebalwe gore bohlokwa bja mešomo ya thekniki yeo, ke go gatelela, go tiiša kgopolo le go lebantšha kgopolo yeo le moko wa ditaba (Groenewald 1993:17).

4.3.2.4 Poeletšokgokari

Ge ba hlaloša mohuta wo wa patrone ya poeletšo ya go gokara, Groenewald (1993b:25), Moloti le Legodi (1995:33), Mampuru (1991:73) le Mashilo le ba bangwe (1998:32) ba re mohuta wo wa patrone ya poeletšo ya kwano, ka tsela ya go gokarela, o hwetšagala ge mothalokoša/-theto wa mathomo o swana le wa bone mo temanakošeng/-thetong. Mohlala o tšwa go košeng ya 'Makgakgasa' šo:

- 3 Ke **dumeletšwe** ke moratwa motho wa ditaba.
- 4 Ka re ngwanake se ntelele,
- 5 Ke **dumeletšwe** ke rrago;

Koša ye go yona, go tsopotšwe methalokoša yeo ya ka godimo go bonagatša tlhalošo ya kgopolo ye. Methalokoša yeo ya boraro le bohlano ka godimo, e kwantšhwa ke lentšu (lediri) la **dumeletšwe** ka mokgwa wa go boeletšwa. Kwantšho ye bjalo e na le maatla ka gobane e kgonthiša le go tiiša botee bja dikgopolo tšeo gore di lemogege e le selo se tee sa go tia.

4.3.2.5 Poeletšo

Go yo lekolwa ka fao poeletšo, ge e le thekniki, e ka lepanywago le thulaganyo ya ditaba ka gona. Preminger (1965:998) o hlaloša thekniki ya poeletšo ka go bolela gore ke:

The repeating of words, syllables, sounds, phrases, a line/lines, stanza and events in all poetry.

Ge a tšwela pele Wales (1989:403) o bolela gore poeletšo e dirišwa go gatelela go tšweletša morero le maatlakgogedi. Ka go realo go ka thwe poeletšo e na le mešomo ye mebedi, e lego (a) go tšwetša pele moko wa ditaba (morero) le (b) go bonagatša maatlakgogedi/phišegelo gore mmadi/moopedi a rate go balela sengwalo (koša) pele le pele.

Moopedi wa 'Makgakgasa' o no boeletša mantšu a a latelago ao a kotofaditšwego ka mo tlase:

- 3 Le ge nka *kena* bošego ke **dumeletšwe**,
- 4 Ke **dumeletšwe** ke moratwa motho wa ditaba.
- 5 Ka re ngwanake se ntelele,
- 6 Ke **dumeletšwe** ke rrago;

Le

- 9 Tsela **mpoetše** morago o etše mola o ntšea,
- 10 Ka re **mpoetše** gaRamoshebo lekgwareng,

Le

- 13 Ka re mpoetše **gaRamoshebo lekgwareng**,
- 14 **GaRamoshebo lekgwareng**,

Ka go realo poeletšo yeo e dirišetšwa go gatelela go tšweletša (a) morero wa koša, e lego gore go hloka botshwaro bja ngwetši ke bohlola le gore (b) moopedi a fišegele go opelela koša yeo pele le pele ka ge poeletšo yeo e tsošološa maikutlo a bosodi, le gore na ngwetši e tla atlega maitekelong a yona a go fetošā melao ya setšo gore e be ya sebjalebjale (tokologo ya mosadi/ngwetši bogadi).

4.3.2.6 Tlhabeletšo

Moopedi o šomiša thekniki ya thulaganyo ya polelo ka tsela ya tlhabeletšo. O re, mo metlalokošeng ye:

- 14 GaRamoshebo lekgwareng,
- 15 Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

Thulaganyo ye bjalo ke tlhabeletšo ka gobane ka molomo wa gagwe wa go ja bogobe o re, ge go tsopolwa lefoko leo a le dirišitšego mo mafelelong a koša go gatelela tiragalo yeo e boeletšwago ka mokgwa wa go opelwa ka tlhabeletšo:

(Methalokošana ye ya ka godimo (wa 14 le 15) e a boeletšwa...).

Gomme o tlaleletša ka go bolela gore:

(Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho.)

Bjale taba yeo ya go dirišwa ga moropa yona e lebane le morethetho wa koša. Ka go realo go ka thwe moopedi o dirišitše gape le thekniki ya mošito.

4.3.2.7 Mošito (le lebelo)

Mošito o ka tšweletšwa gabedi sengwalong/košeng: ge o lebane le thulaganyo le ge o nepiša mongwalelo. Mo o yo hlalošwa ka go lebanywa le kgopolo ya thulaganyo (o tlo hlalošwa gape ge o nepiša kgopolo ya mongwalelo mo kgaolong ya bohlano).

Bjale ge, mo karolong ye, go ya ka fao go boletšwego ka godimo, go yo hlathollwa kgopolo ya mošito ge o lebane le thulaganyo, (kgopolo ye tlo hlalošwa gape mo kgaolong ye e latelago ya mongwalelo). Ge a hlaloša mošito ka ge o sepedišana tsela le lebelo, De Groot (1946:19) o fo re:

Hier uit kan men eigenlijk afleiden wat dan wel het meest wezenlyke van

rhythme in psychologische en esthetische zin is een afstand van een bepaalde lengte tussen twee kernen van intensiteit, die afstand is ongeveer drie-kwart seconde.

Se De Groot a se hlathollago ke gore mošito o ka swantšhwa le maphoto a lewatle. O hlaloša gore bokgole gare ga dihloa tša maphoto ao bo ka ba tharonneng ya motsotswana. Ge go bolelwa ka mošito woo o nepišago mantšu a mafoko mo polelong ya Sepedi, gona o tla bontšhwa ka mokgwa wo o latelago go tšwa mothalokošeng wa 8 wa košeng ya 'Makgakgasa':

1 2

Ga ke apare:le go du:la, (dinoko tše senyane) dihloa mošito tše pedi
Ke a tlo:ga. (dinoko tše nne) sehloa sa mošito se tee
(Sehloa sa mošito se bontšhitšwe ka leswao la (:))

Bokgole bjo bo lego gare ga sehloa sa 1 le sa 2 ka godimo, bo tlo lebana le motsotswana wa go kaaka tharonneng. Lebelo lona leo le no nepiša palo ya dinoko tše di bolelwago; ke go re, e lego ya gare ga dihloa tše pedi tše tša mošito. Ke ka lebaka le, go ya ka Mojalefa (1993:149), lebelo e le ponagalo goba pharologantšho ya go hlaloša bokopana bja methalokoša, le ge e le lefoko.

Bjale go yo lekolwa ka fao lebelo le ka phethagatšwago mantšung. Taba yeo e bolela gore lebelo le laolwa ke botelele bja lentšu, go swana le ge go ka no tšewa mohlala wa mohuta woo mantšung (mading) a go thewa godimo ga mothalokoša wa 8 wa koša ya 'Makgakgasa' a a latelago, e lego:

aparele (dinoko tše nne)
dula (dinoko tše pedi)
tloga (dinoko tše pedi)

Mohlala, **aparele** e na le dinoko tše nne, mola **dula** yona e na le dinoko tše pedi. Ke ka tsela yeo go bapetšwago lebelo la mantšu ao a go se lekane ka dinoko ka gona. Fela mantšu ao a ka bitšwa mantšu ao a lekanago ka dihloa tša mošito, ka lebaka la gore, go ya ka lebelo, a lekana ka nako go ya ka kgopolo ya De Groot ya ka godimo. Ka gobane **dula** e na le dinoko tše pedi,

lebelo la yona le a nanya ge le bapetšwa le la **aparele**, ya go ba le dinoko tše nne, yeo yona e nago le lebelo la go phakiša. Ka tsela yeo, dinoko di laola lebelo; ke go re ge dinoko e le tše ntši, lebelo le a phakiša, mola ge dinoko di se nene, lebelo le nanya.

Moopedi o šomišitše mošito (lebelo) go nepiša le go gatelela bohlokwa bja boikgantšho bja ngwetši bogadi: 'Ga ke aparele go dula, ke a tloga' bjoo bo tlogo e hlolela kgakanego ka morago.

4.3.2.8 Boipoeletšo

Moopedi o fo re:

- 9 Tsela **mpoetše** morago o etše mola o ntšea,
10 Ka re **mpoetše** gaRamoshebo lekgwareng,

Ge polelo ye ya moopedi e ka lekodišišwa ka tsenelelo go tlo lemogwa gore o dirišitše thekniki ya boipoeletšo. Groenewald (1993:23) o bolela gore thekniki ya boipoeletšo ('*frequency*') ke ye nngwe ya dithekniki tše bohlokwa tša thulaganyo. O re mohuta wo wa thekniki o ka dirišwa ge moreti (moopedi) 'a sa ala ditaba, a sa tšwetša ditaba pele'. Thekniki ye e lebane le go boeletšwa ga ditiragalo. Ka fao ge moreti a rata go gatelela tiragalo ye nngwe go tše a opelago ka tšona, tiragalo yeo e tlo boeletšwa nako ye nngwe le ye nngwe. Ka fao ge, kgopolo yeo e boeletšwago fa, ke ya go boela morago (bonyatši); ke go re methalokoša yeo e theilwe godimo

ga kgopolo e tee yeo ya go boetšwa morago ya lenyatšo la ngwetši: 'ge le sa rate lena ba bogadi ga gešo le a go tseba'. Ka go realo polelo yeo ya ngwetši e bogale ka gobane e lebane le bonyatši, e sego tlhompho.

4.3.2.9 Nepišo

Nepišo ke ge taba goba tiragalo e hlalošwa thwi ke mongwadi (moopedi), baanegwa goba molaodiši/mmolediši. Taba yeo e bolela gore moopedi/mongwadi le bao ba bangwe ba hlaloša ditiragalo tšeo di ba diragaletšego ka ge ba di tseba go feta ba bangwe. Ka fao di na le kgonthe ye e tiilego (Groenewald, 1993:23).

Ditaba tše di bolelwago mo košeng ya 'Makgakgasa' di hlalošwa ke moopedi. Ke go re di hlathollwa ka leihlo goba tebelelo ya gagwe, moopedi. Ka fao go ka thwe, ditiragalo tše ke tša filosofi ya go lebana le boitshwarahlphi bja ngwetši bogadi. Moopedi o nepiša taba, gomme a e hlaloša gabotse. Moopedi o nepiša ngwetši ya go hloka boitshwaro ge e le bogadi (ditaba tša bogologolo) ka tsela ya go di thulanya le tokologo ya mosadi (sebjalebja):

- 12 Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
- 13 Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

Moopedi o kgona go nepiša taba ka go diriša ngwetši bjalo ka molaodiši/moanegi. Go ka thwe moopedi o nepiša ka go fetola tebelelo. Moopedi wa 'Makgakgasa' o šomiša molaodiši/moanegi go nepiša kgopolo ya maitshwaro a go se be botse a ngwetši bogadi.

4.3.2.10 Thekniki ya go oketša ditaba

Ge koša ya 'Makgakgasa' e tsinkelwa ka šedi ye kgolo go lemogwa gore moopedi o okeditše koša ye ka (a) ditiragalotlaleletšo le (b) ditaba tša methaladi ye meraro ya thumo.

- 13 Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.
- 14 GaRamoshebo lekgwareng,
- 15 Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

Gomme o oketša ditiragalo tše tša methalokoša yeo ka go re:

(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho.)

Kgopolo ya ditiragalotlaleletšo e hlalošitšwe ka godimo ge go sekasekwa diteng tša koša. Ke ditiragalo tše di oketšago tiragalotebanyo. Ka gona ditiragalo tše nnyane tše di godišago ditiragalotebanyo ya tiragalotshwanelo ya thumo ya go lebana le maitshwaro mabe a ngwetši bogadi, ke tše di latelago:

- 9 Tsela ... *ropane* tselalekgwara,
- 10 Tsela mpoetše morago ... o etše mola o ntšea,

- 11 ... mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
- 12 ... ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
- 13 Ke laetše Tate Morwaswi ...

Bohlokwa bja ditiragalonyana tše ke go tlaeletša mafoko goba methalokoša ao gore mmadi/motheeletši a tle a kgone go lemoga maitshwaro a mabe a ngwetši bogadi gabonolo, le gore pheletšo ya gagwe e tlo ba ya kgakanego.

Mabapi le ditaba tša methaladi ye meraro ya mafelelo, gona go tlo hlokomelwa ge methalokoša yeo e theilwe godimo ga tshwantšho le tirišo. Tshwantšho ya koša ye e lebane le bošaedi bja ngwetši bogadi, e lego maitshwaro a mabe le go hloka tlhompheo ga ngwetši bogadi. Ka lehlakoreng le lengwe tirišo e lebane le maikutlo a manyami le kgakanego Ditaba tšeo di tlo bolelwa ka botlalo mo kgaolong ya bohlanano.

Ge go lekolwa temanakoša ya bobedi:

- 9 Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
- 10 Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
- 11 Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
- 12 Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
- 13 Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.

Go lemogwa gore e rulagantšwe ka botelele bja methalokoša ya go nyako swana goba go lekana, ka ntle ga mothalokoša wa 12 fela, woo o lego wo mokopana go feta yeo ye mengwe. Taba yeo e no bolela fela gore methaladi yeo ya tshwantšho e a lekana ka botelele. Ka lebaka leo, lebelo la tshwantšho le a lekana/kwana.

Go ka fo akaretšwa ka go bolela gore moopedi o rulaganya ditaba tša tshwantšho le tirišo ka go fapana go ya ka methalokoša ya koša. Le ge go le bjalo tsenelano ya tshwantšho le tirišo, go ka thwe, bobedi di bolela ka ga selo se tee, e lego boitshwaro bja go se loke bja ngwetši bogadi. Ka go rulaganya ditaba bjalo, di tšwelela ka mokgwa wa kwešišego go mmadi/motheeletši ka gobane di lebantšhitšwe le morero wa koša.

4.3.2.11 Thulano

Ge a hlaloša kgopolo ye ya thulano, Holman (1972:118) o re ke:

The struggle which grows out of the interplay of the two opposing forces in a plot.

Mosekaseki yo o bolela gore thulano e na le mahlakore a mabedi a go fapana a go thulantšhwa. Dietrich le ba bangwe (1975:117) ba oketša ka go re mahlakore ao a mabedi a lebane le merero ya bophelo ka tsela ya:

... a physical, normal, psychological, intellectual, or spiritual contest between antagonistic forces, between man and society, between man and environment, between man and nature, between man and God or the universe and any of these may be an externalized projection of an inner conflict between man and himself.

Ka mokgwa woo go ka akaretšwa tlhalošo ya kgopolo ya thulano ka go re mongwadi o e tšweletša ka ditsela tše pedi tše kgolo sengwalong/košeng, e lego thulanontle le thulanogare. Ge Serudu (1989:49) a hlaloša thulanontle o re ke:

Phapano yeo e lego gare ga baanegwa.

E ka ba go gebelana ka matswele, go rogana goba go hlabana ka marumo.

Letlakaleng leo Serudu o re thulanogare ke:

Thulano yeo moanegwa a lwago le dikgopolo tša gagwe mabapi le taba ye e itšego.

Ka fao, thulano ke karolo ye bohlokwa ya sengwalo/koša ka lebaka la gore sengwalo/koša se

theilwe godimo ga yona. Serudu le ba bangwe (1991:153) ba iša pele tlhalošo ya kgopolo ye ka go re thulano ke mokokotlo wa sengwalo/koša. Holman (1972:118) o tlaleletša ka gore thulano e bohlokwa sengwalong bjalo ka ge a re:

It is conflict which provides the element of interest and suspense in any form of fiction.

Holman o gatelela gore mošomo wo mogolo wa thulano ke go hlola maatlakgogedi. Ke ka fao Marggraff (1994:21) a dio rego '*Conflict is a prerequisite for tension*'. Stern (1991:237.) o ruma tlhalošo ya kgopolo ye ka go bolela gore '*...when tension and immediacy combine, the story begins*'.

Ge go lekolwa ka fao moopedi wa koša ya setšo ya 'Makgakgasa' a rulagantšego ditiragalo tša thulano ka gona, go lemogwa gore o dirišitše thulanontle (ngwetši le ba bogadi) go feta thulanogare. Ka fao ge, go yo hlokomelwa bohlokwa bja thekniki yeo ya thulaganyo ya ditiragalo tša koša ye ya ka godimo.

Moopedi o fo thulanya ngwetši le ba bogadi (moratiwa le mogogadi) ka tsela ye e hlalago kgakanego (ga se go letelwe gore melao ya bogadi e tshelwe ke ngwetši) ya go lebana le manyami a go nepiša maitshwaro a mabe. Ke thulano ye maatla ka gobane moopedi o thulanya yo go ka thwego ke molwantšhwa wa moanegi (ngwetši) le balwantšhi (moratiwa wa yona gammogo le mogogadi wa yona). Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo moopedi o hlola kgahlego (maatlakgogedi) ye kgolo go motheeletši. Ke go re motheeletši o fišegelwa go iponela

mafelelo a ditaba tšeo tša thulano ya go lebana le kgakanego. Ke ka fao go ka thwego thulanontle ye e lebane le phego – moopedi o fega motheeletši ka mokgwa wa go mo gegea/kodutla (go rulaganya maitshwaro a go se loke a ngwetši (motho wa ka ntle) le maitshwaro a go loka a ba bogadi bja yona, e lego baanegwa/batho ba ka ntle).

4.3.2.12 Phapantšho

Ge a hlaloša phapantšho Cuddon (1998) o re:

The juxtaposition of disparate images, ideas, or both to heighten or clarify a scene, theme or episode (letl. 191).

Le

Contrast is the juxtaposition of opposite details, concepts or people (letl. 182).

Ditsopolo tše pedi tše di gatelela go fapana ga dikgopolo tše di sa swanego go sedimoša morero wo o rilego. Ke ka fao Serudu (1989:39) a tiišago tlhalošo ye ka go re:

Phapantšho ke mokgwa wa go bapetša batho goba diswantšho goba dikgopolo tše pedi goba go feta tše di sa swanego ka nepo ya go hlaloša taba goba tiragalo ka tsela ya maatlakgogedi.

Yena o oketša ditaba tšeo ka go bolela gore papetšo yeo ga se ya batho/dilo ba babedi fela, eupša ba ka feta palo yeo. Ka tsela yeo ka phapantšho go gatelelwa go bapetša/kwantšha dilo tše di rilego ka nepo ya go bonagatša bohlokwa bja se se rilego mo thulaganyong ya ditaba.

Thekniki ye e bonalago gabotse poledišanong ya ngwetši le ba bogadi (moratwa le rrago). Se bohlokwa mabapi le phapantšho ke go fapantšha dilo tša go se swane / kwane go gatelela bohlokwa bja se sengwe sa dilo tšeo.

Polelo ya ngwetši e fapantšha bohlokwa bja maitshwaro a mabe a ngwetši ge a bapetšwa le maitshwaro a mabotse a ba bogadi.

4.4 KAKARETŠO

Kgaolong ye ya bone go hlalošitšwe thulaganyo ya polelo ya ngwetši ka botlalo. Go lebeletšwe dikgopolokgolo tše bohlokwa, e lego sebopego sa sengwalo, sebopego sa diteng, le sebopego sa thulaganyo. Go hlalošitšwe ge kgaolo ye e nepišitšwe thulaganyo ya polelo ka go kgetha koša e

tee 'Makgakgasa' go tšeo di lego gona. Koša ye e ahlaahlilwe ka mahlakore a mabedi, e lego diteng le thulaganyo ya yona. Go hlalošitšwe gore koša ke polelo ya pelo; ka fao e tswalana le maikutlo a moopedi goba moreti.

Ge go hlalošwa ka sebopego sa sengwalo, go boletšwe gore go sekasekwa seo se lego ka sengwalong e sego mongwadi ka boyena. Ke go re go sekasekwa diteng, thulaganyo le mongwalelo wa sengwalo. Mo kgaolong ye, go boletšwe ge go yo hlalošwa sengwalo ge se hlamilwe ka matlalo a mabedi fela, e lego diteng le thulaganyo.

Ka thokong ya sebopego sa diteng, go boletšwe ka ga go lekolwa ga košamolomo yeo e opelwago ge go išwa ngwetši bogadi. Ka tlhalošo ya diteng go thwe ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona pele di ka ngwalwa. Diteng di bopilwe ka ditiragalo tša go fapana, tša bopa taba e tee yeo mongwadi a e ngwalago ka tsela yeo a e ratago.

Go hlalošitšwe bohlokwa bja ditiragalo tša sengwalo ka go re di fihliša molaetša go mmadi. Go laeditšwe tatelano ya ditiragalo mo košeng ya 'Makgakgasa' go tloga mathomong go fihla mafelelong. Gona mo košeng go hlatholotšwe ditiragalokgolo tše lesometee tšeo di beakantšwego ka tshwanelo.

Mabapi le sererwa gona, go hlatholotšwe gore ke modu wa sengwalo gomme se laola dielemente tša sengwalo ka moka. Serewa se bohlokwa kudu ka go re se kgokaganya ditiragalo, se laola ditiragalo, sa laola tikologo, sa be sa lemoša mmadi ditiragalokgolo le moanegwagolo. Mo košeng ya 'Makgakgasa' sererwa ke ge go išwa ngwetši bogadi. Go lemogilwe gore ditiragalo tšeo di logagantšwe le go laolwa ke serewa gore e be ngatana e tee.

Ditiragalo tša koša ya 'Makgakgasa' di ahlaahlilwe, gwa utollwa tiragalo ya go hlola kgohlano yeo e lebanego le lenyatšo la ngwetši, go hloka maitshwaro a mabotse bogadi. Ka fao ngwetši e swanetšwe ke go boetšwa morago go ya go laiwa ka tshwanelo gore e tsebe gore lebitla la mosadi ke bogadi.

Godimo ga moo go sekasekilwe mehuta ya ditiragalo, e lego ditiragalotshwanelo tšeo sengwalo se ithekgilego godimo ga tšona. Tšona ditiragalo tšeo ka moka di sa laolwa ke serewa.

Ditiragalotebanyo tšeo di laolwago ke serewa le tšona di hlalošitšwe ka botlalo le gore di bopa ditiragalotshwanelo. Mohuta wo wa tiragalo o sa tlaleletšwa ke ditiragalo tše dingwe tšeo di bitšwago ditiragalotlaleletšo. Ditiragalo tše ga di na le khuetšo goba mohola wo kaalo sengwalong ka gore le ge di se gona molaetša wa koša ga o timelele. Ka fao koša ye ya 'Makgakgasa' e bopilwe ka mehuta ye mebedi ye megolo ya ditiragalo.

Ka thokong ya baanegwa, go beilwe fela mabalankwe ka ge baanegwa ba koša ba sa swane le ba kanegelo. Moanegwa wa koša e ka ba moopedi goba moanegi yo a se nago le leina, eupša a lemogwa ke mmadi ge a bala. Mo go koša ya 'Makgakgasa' moopedi o boledišana le motheeletši ka ga maitshwaro a gagwe ge a le bogadi.

Tikologo ya koša ya setšo ya 'Makgakgasa' e lekotšwe ka botlalo. Tikologo e lebane le nako gammogo le lefelo leo ditiragalo tša sengwalo di diregago go lona. Go na le nako yeo e itšego le nako ya ditiragalo. Nako yeo e itšego ga e elege ka ge go sa tsebje gore e thoma neng le gore e felela neng. Go ka thwe ga e na le mathomo le mafelelo. Ka nako ya ditiragalo go hlalošitšwe gore yona e na le mathomo le mafelelo go swana le iri, letšatši, beke, kgwedi le tše dingwe. Go lemogilwe gore mo go 'Makgakgasa' ga go na le nako yeo ya ditiragalo.

Lefelo lona go boletšwe ge e le moo baanegwa ba phelago go lona gomme gwa ba le ditiragalo tšeo di diregago go lona. Go laeditšwe mafelo ao go bolelwago ka ona mo košeng ya 'Makgakgasa'. Mafelo ao ga a akanywe ka gore a gona gape go bolelwa maina a ona moo ditiragalo di diragalago go tšona.

Go ka thwe tikologo e na le mafapha a mabedi, e lego nako le lefelo gomme mafapha ao a sa arogantšwe ka dikarolwana tše bjalo ka nako yeo e itšego le ya ditiragalo. Lefelo le lona le arogantšwe ka lefelo la go laetša histori le leo le itšego gomme lona ga se la hlalošwa mo košeng ka ge le se gona.

Go hlalošitšwe gape le ka moo koša e fapanago le kanegelo ka gona. Go koša ye moanegwa ke o tee gomme semelo sa gagwe ga se hlalošwe ka botlalo mola a se na le leina. Go kanegelo go hwetšwa baanegwa ba go feta o tee gomme dimelo tša bona di hlalošwa mabapi le moko wa ditaba. Baanegwa ba kanegelo ba a thulana gomme gwa tšwelela maatlakgogedi. Ditiragalo tša kanegelo di kgokagantšwe ke serewa go godiša maatlakgogedi.

Thulaganyo yona e hlalošitšwe ge e le mokgwa woo mongwadi a beakanyago ditiragalo tša sengwalo sa gagwe ka tatelano. Mongwadi o ikgethela ditaba goba ditiragalo gomme a di ngwala ka go di beakanya ka lenaneo leo le tlogo ntšha moko wa ditaba. Moko wa ditaba wona ke tebanyo yeo mongwadi a e tšweletšago, gomme o swaraganya ditiragalo ka moka tša sengwalo. Ke go re mohola wa moko wa ditaba ke go logagantšha ditaba tša thulaganyo gore e be taba e tee. Go tšweleditšwe gore go na le phapano gareng ga moko wa ditba le serewa. Serewa se tlemaganya ditaba tša diteng gore di be kgopana e tee, ge e le moko wa ditaba wona o laola thulaganyo ya ditaba tša diteng.

Dithekniki tša koša ya 'Makgagasa' di hlalošitšwe ka go re ke tša thulaganyo eupša e sego tša mongwalelo. Koša e opelwa leboelela go hlagiša molaetša wa yona, gomme yona nakong yeo ba bangwe ba letša moropa go tšweletša mošito wa koša yeo.

Leina la koša ye ya 'Makgagasa' le dirišitšwe bjalo ka thekniki. Mohola wa thaetlele (leina la koša) ke go hlola kgogedi, go tšweletša serewa mo košeng, go laetša moko wa ditaba le go bonagatša maitshwaro a ngwetši bogadi. Tebelelo le yona ke thekniki yeo go laodišwago maemo a mongwadi, baanegwa, ditiro le ditiragalo ka yona. Go hlalošitšwe gape gore tebanyo ya moopedi e lebane le moko wa ditaba. Molaetša wona o lebane le tebanyo ya mongwadi. Go lemogilwe gore bohlokwa bja morero wa koša ye ya 'Makgagasa' o lebane le go hloka tlhompho le maitshwaro a mabotse a ngwetši.

Go ya pele nyakišišo ye e hlalošitše sekapolelo sa mothofatšo bjalo ka thekniki yeo e dirišitšwego go aga maatlakgogedi a koša le gore mmadi a tsebe ditaba goba ditiragalo ka botlalo. Poeletšokgokari yona e hlalošitšwe ka botlalo gore ke patrone ya poeletšo ya kwano ya mantšu mo košeng goba seretong. Ge go hlalošwa poeletšo ya mantšu mo košeng go lemogilwe gore ka yona moopedi goba moreti o e diriša go tšweletša morero le maatlakgogedi go mmadi gore a bale sengwalo goba koša le ge e ka ba sereto go ya pele.

Dithekniki tše bjalo ka tlhabeletšo le mošito di hlalošitšwe gore di gatelela tiragalo yeo e boeletšwago mo košeng, mola lebelo le hlaloša bokopana bja methalokoša. Go hlalošitšwe gape gore boipoeletšo ke ge ditiragalo di boeletšwa go gatelela tiragalo ye nngwe go tšweletša kgopolo yeo e rilego. Nyakišišo ye e hlalošitše go ya pele gore nepišo ke taba yeo e hlalošwago

ke moopedi, mongwadi goba baanegwa ka ge ba tseba ditiragalo tšeo di ba diragaletšego. Ka go realo go ka thwe ke bona ba tsebago ditaba go feta ba bangwe. Bjale mo nyakišišong ye moopedi ke yena a nepišago ditaba tša ngwetši gomme a di hlaloša gabotse.

Go tšwela pele go hlalošitšwe ka thulano yeo go thwego e na le mehuta ye mebedi, e lego thulanontle le thulanogare. Thekniki ye e diršitšwe mo košeng ya 'Makgakgasa' lebaka e le go hlola maatlakgogedi. Go bonala thulanontle moo ngwetši e thulanago le ba bogadi, gomme thulano ye e godiša kgahlego go mmadi goba motheeletši. Phapantšho le yona e hlalošitšwe ka botlalo gore e bapetša dilo tšeo di sa swanego nepo e le go hlaloša taba goba tiragalo yeo e rilego. Go lemogilwe gore polelo le go hloka maitshwaro a ngwetši a fapana le maitshwaro a mabotse a bogadi bja yona.

KGAOLO YA BOHLANO

5.1 MONGWALELO

5.2 MATSENO

Mongwalelo ke karolo ye nngwe ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo. Ka go realo kgopolo ye e tlo hlalošwa ka morago gona mo kgaolong ye. Ka gona mo go yo thongwa ka go lekola koša ya 'Makgakgasa' ge e lebane le sonete.

Ge koša ye ya 'Makgakgasa' e ka hlokomedišišwa ka tshwanelo, go tlo lemogwa gore, le ge e se e rulaganywe ka tsela ya sonete (metlaladi ye 14), eupša e na le lefetla la thulaganyo ya sonete ka gobane e na le tshwantšho le tirišo. Ka fao ge, ge go sekasekwa thulaganyo ya mongwalelo wa koša ye, kgopolo yeo ya sonete le yona e tlo šalwa morago, fela ka mokgwa wa go akaretša ditaba ka gobane sonete ke mohutatheto, e sego mongwalelo. Ge a hlaloša kgopolo ya sonete, Groenewald (1993:64) o no re sonete ke mohutatheto wa Setareana le wa Seisiname. Mehuta yeo ye mebedi e na le methalotheto ye 14. Moreti/Moopedi o rulaganya ditiragalo/ditaba gore sonete e be le dikarolo tše pedi: tshwantšho (go hlaloša ditaba tše di lebanego le sererwa) le tirišo (go tšweletša maikutlo a moreti/moopedi mabapi le merero ya tshwantšho).

Ge mmadi a lebantšha kakaretšo ya diteng tša koša yeo ya 'Makgakgasa' le tše di opelwago/ngwadilwego, o lemoga, ka magetla, diphapantšho tša mongwalelo tša tshwantšho le tirišo tše di latelago ka mo tlase:

- Medirišo ye e fapanego ye e lebanego le kanegelo (ya koša):
Modirišokanegelo: Mme tšatši le a re šia manamole.
Modirišopeelano: Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe, bjalobjalo.
Modirišotaelo: Ka re ngwanake se ntelele.
Modirišotlwaelo: Ga ke aparele go dula, ke a tloga, bjalobjalo.
- Madiri a go fapafapana:

kgakgasang

šia

kena

dumeletšwe, bjalobjalo.

5.2.1 Tshwantšho

Tshwantšho ke tlhalošo ya ditiragalo/ditaba le ge e ka ba kanegelo (ya koša). Le ge mmoledi/moopedi a sa bolediše/opediše mmadi/motheeletši, polelo ya gagwe e nepiša/nepile mmadi/motheeletši. Ke polelo ya go ntšha sa inong, gape taba ye nngwe le ye nngwe e a kwešišega (Groenewald, 1993:7). Ke go re mmadi/motheeletši se a se lemogago ke bolokologi bja go feteletšwa bja ngwetši ge e le bogadi:

Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.

5.2.2 Tirišo

Tirišo e fapana ka kudu le tshwantšho. Ditiragalo/Ditaba mo karolwaneng ye ga di kwešišege ka moka. Godimo ga moo, mo karolwaneng ye ditaba/ditiragalo di a begwa. Ke go re mmoledi/moopedi ga a ipolele/ikopelele; ebile ditaba/ditiragalo tšeo di bolelwa ka go široga (Groenewald, 1993:7). Ka go realo go ka thwe mongwadi/moopedi o šomiša retšistara goba diretšistara tše di rilego.

Ge koša yeo ya 'Makgakgasa' e lekodišišwa ka tshwanelo, go lemogwa gore moopedi o dirišitše diretšistara tše pedi tša mongwalelo, e lego (a) tebanyo ya moopedi, e lego ngwetši le (b) pheteletšo ya polelo yeo a e dirišitšego; ke go re ka fao polelo yeo e amago mmoledišwa, e lego moratiwa wa ngwetši, e lego monna wa yona.

Ka fao go bohlokwa go hlaloša mareo ao, mmoledi le mmoledišwa gore go tle go kwešišwe tlhalošo ye ya ka mo godimo ka tshwanelo.

5.2.2.1 Mmoledi/Moopedi

Mmoledi/Moopedi o opela/bolela/ngwala koša/sebolelwa/sengwalo. Ge a tšwetša pele taba ye, Meyer (1990:113) o re mmoledi/moopedi o ngwalela/opelela batho/batheeletši ka gore o opela/ngwala sebolelwa/koša ya batho (setšhaba); ka fao o swanetše go ngwala/opela ka potego, le ge a sa hlaloše kgopolo yeo ya potego, o swanetše go ngwala/opela ka nepo. Ke ka tsela yeo Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982:138) ba rego mmoledi/moopedi o rata go fihlelela se sengwe, e lego moaletša/morero wa koša/sengwalo ka go ngwala/opela sengwalo/koša seo.

5.2.2.2 Mmoledišwa/Moopelwa

Motho yo a amogelago seo mmoledi/moopedi a se romelago go yena (opelelago) a ka bitšwa mmoledišwa/ moopelwa. Ke go re mmoledišwa/ moopelwa ke moamogedi wa selaodišwa, e lego, go ya ka nyakišišo ye, koša. Van Luxemburg, Bal le Westeteijn (1982: 112) ba tlaleletša taba ye ka go re ka fao mmoledišwa/ moopelwa ke mohlatholodi (mofetoledi) wa sengwalo/koša. Ka mehla o katanela tlhathollo ya maleba ya go kgodiša, yeo e kwagalago. Ka tsela yeo tlhathollo yeo e swanetše (a) go ba tlhalošothi (*'primaire directe betekenis'*), (b) go utolla tlhalošoširela (*'impliciete betekenis'*), (c) go kgetha moko wa ditaba/morero (*'thema'*), le (d) go hlaola tlhalošoširela (*'secundaire of symbolische betekenis'*).

Van Luxemburg le ba bangwe (*ibid*:138-139) ba fo tšweletša ka go gatelela nepo, ka gobane mmoledišwa/moopelwa o swanetše go ba le maikemišetšo ge a lebane le sebolelwa/kopelo ka mahlo gore sengwalo/koša se tle se kwagale gabotse. Borateori ba (*ibid*:174) ba tiišetša taba yela ya kgokagano (ya go bolelwa ka godimo) ka go re ke seo se lebanego thwi le mmoledi/moopedi, se sa lebane gape thwi le mmoledišwa/moopelwa ka lebaka la kamano yeo ya go tiišwa ke mmolelwa/moopelwa, e lego diteng tšeo koša se bontšhwago ka tšona.

5.2.2.3 Retšistara

Go na le retšistara ya mongwalelo wa tshwantšho le wa tirišo.

Retšistara ya mongwalelo wa tshwantšho

Ge koša ye ya 'Makgakgasa' e lekodišišwa gabotse go lemogwa retšistara ya mongwalelo wa tshwantšho tše pedi tše di latelago ka mo tlase, e lego:

- (a) Tebanyo ya mmoledi, e lego yena moopedi. Moopedi o laodiša ditiragalo (tša boitshwaro bja ge ngwetši e le bogadi).
- (b) Go bonagala pheletšo ya polelo ya moopedi. Pheletšo ya polelo yeo ke go kgonthiša polelokgwerano (ya boitshwaro bjo bobee) magareng ga mmoledi/moopedi, e lego ngwetši le mmoledišwa, e lego monna wa ngwetši. O ka re mmoledišwa, e lego monna wa ngwetši, o be a dutše a tseba mmoledi/ngwetši le ba gaboleloko la yona. Ke go re ngwetši bogadi e ba karolo ya leloko la gabobolesogana; ga e sa le karolo ya gaboleloko la gaboyopna.

Retšistara ya mongwalelo wa tirišo

Ka lehlakoreng le lengwe ge go tsitsinkelwa retšistara ya mongwalelo wa tirišo go tlo hlokomelwa gore le gona go na le diretšistara tše pedi, e lego:

- (a) Tebanyo ya moopedi (mongwadi):
Mo karolwaneng ye, moopedi o ikemišeditše go begela batheeletši ditiragalo/ditaba (tša ge ngwetši e le bogadi).
- (b) Pheletšo ya polelo ya moopedi:
Ka lehlakoreng le lengwe mo karolwaneng ye gona moopedi o fetša polelo ya gagwe ka go kgonthiša gore o gopola taba yeo (e boletšwego mo go tshwantšho) ka go bolela a nnoši. O ka re bjale mmoledi (ngwetši) le mmoledišwa (monna wa ngwetši) ga ba tsebane. O ka re bjale ga go sa le kgwerano. O ka re polelo e fetogile moriti wa dikgopolo. Taba yeo e hlolwa ka lebaka la gore ke batheeletši/babadi ba koša yeo (ya 'Makgakgasa'). Ka fao bohlokwa bja pheletšo ya poeletšo (methalokoša ya mafelelo ya 'Makgakgasa' e a boeletšwa, go ya ka moopedi) ya polelo yeo ke bjo bogolo ka kudu.

Ge go ka bapetšwa tshwantšho le tirišo go ya ka mongwalelo, go tlo lemogwa gore tlhokomologo ya moopedi/mmoledi (ngwetši), ge a anega ditiragalo/ditaba tša go ya ga gagwe bogadi, ga a na nnete ka gobane ka boyena (moopedi/ngwetši) o bolela a nnoši; ebile o bolela ditaba tše di sa

kwešišegego go ya ka setšo (go nyatša ba bogadi), go bontšha gore go na le se se gakantšhago; ke go re ngwetši e ka se tsoge e laetše tatagoyona go yo dira dilo tša bošilo bogadi – go nyatša ba bogadi bja yona. Ge ditaba di ka lebantšhwa le tša tshwantšho, polelo ye bjalo e tletše boikgantšho/boitaolo (ngwetši e ikgapa e ikgoroša bogadi, e lego ona maitshwaro a lenyatšo/go hloka tlhomphe go ba bogadi bja yona). Ge ngwetši e eya bogadi e a laiwa – dilo tše bjalo e bolelago ka tšona ga di amane le maitshwaro a ngwetši bogadi le gateetee.

Tsinkelo yeo ya mongwalelo e kgonthiša taba ya go re dikgopolo tšeo tša go ya ga ngwetši bogadi ga se dikai; di šomišwa go hlaloša kgakanego ya moopedi ge a fihlile bogadi.

5.3 THULAGANYO YA MONGWALELO WA KOŠA

Mo go karolo ye go tlo fetlekwa mongwalelo wa koša ya, 'Makgakgasa' go hlokometšwe dikoša tša setšo (go ya ka fao di hlalošitšwego ka gona mo tlhalošong ya dikgopolo (teori) tša ngwetši bogadi) bjalo ka ge di na le thulaganyo ya direto/dikoša tša sebjalebjae ka go nepiša (a) molao wa kwano le (b) molao wa kgaogano wa koša ya 'Makgakgasa'.

Go tlo lemogwa gore bahlami ba dikoša/direto tša setšo ga ba na khuetšo ya dikoša/direto tša Bodikela. Se sengwe gape se bohlokwahlokwa ke temogo ya gore dikoša/direto tšeo tša bogologolo di sa le di hlangwa bogologolo, gomme ka go realo bahlami ba tšona ga ba tsebje.

Le ge Groenewald (1993:33) a bolela gore go kgatha tema ga bangwadi ba baruti ba Kereke ya Lutere dingwalong tša Sepedi go hlotše khuetšo ye kgolo kgolong ya theto ya Sepedi, ga a nepiše gore direto ka moka tša setšo di angwa ke khuetšo ye bjalo. Le ge go le bjalo go tlo gatelelwa gore mothopomogolo wa khuetšo ya sebjalebjae dingwalong (le dikošeng) ke mediro ya kereke ya mathomothomo, moragonyana mothopo woo o akareditše le thuto ya barutwana ya ka sekolong: go bala direto le dikoša tše di ngwadilwego ka maleme a mangwe ka kudukudu

Seisimane (ga ešita le Seafrikaanse). Ka mokgwa woo mothopo woo wa sebjalebjae o goletše pele. Go gola goo ga theto/koša go lemogwa ka:

- (a) Go ngwalwa ga mohutatheto(-koša) wo mofsa bjalo ka sonete le balade.
- (b) Mongwalelo goba tebelelo goba yona tebanyo ya moreti o fapana le wa theto/koša ya

bogologolo, bjalo ka ge moreti/moopedi a tšwetša dikgopolo le maikutlo a gagwe pele.

Go yo lekolwa khuetšo ye ya sebjalebjae (bjalo ka morumokwano) ka go sekaseka koša ya setšo bjalo ka ge e le karolo ya theto/koša ya sebjalebjae.

5.3.1 Morumokwano

Mampuru (1991:71) o re morumokwano ke leadingwa mo diretong tša Sepedi ka ge o tšile le bareti ba Bodikela. Ke ka tsela yeo Mashilo le ba bangwe (1988:23) ba thekgago tlhalošo ye ka go re baromiwa ge ba ngwala difela tša kereke ba dirišitše morumokwano ka lebaka la ge ba be ba sa tsebe gore polelong ya Sepedi ga go na le morumokwano. Tlhalošo ye e tšwetšwa pele ke Groenewald (1993:22) ge a re:

Morumokwano ke phapantšho ya theto ya sebjalebjae. O tšile le baruti ba dikereke. Ge ba ngwala difela tša kereke ba be ba sa tsebe gore morumokwano ga o hwetšagale thetong ya Sesotho sa Leboa. Ke ka lebaka leo mehuta ka moka ya morumokwano e hwetšagala difeleng tša kereke.

O gatelela gore morumokwano ke setlabelo sa thulaganyo ya theto/koša ya sehono. Ge ba hlaloša morumokwano go ya pele, Mamabolo (1995:21) le Skelton (1971:151) ba re ke kgopolo ye e nepišago medumo ye e swanago, e hlatlolanago ka ge e latelana. Ba bolela gore ga se kgapeletšo gore mantšu a morumokwano a be mathomong goba mafelelong a methalotheto(-koša), eupša a laolwa ke ka fao moreti/moopedi a ratago go a diriša. Gape ba bontšha bohlokwa bja medumo tirišong ya morumokwano, e sego mopeleto wa mantšu ka ge mantšu a a rilego a ka peletwa go swana, eupša a fapana ka medumo.

Shiple (1970:274) le Chauke (2001:23) le Moloti le Legodi (1995:27) bona ba re morumokwano o lebane le melokoloko ya medumo ya go ba le sebopego sa go kwana ge e rulagantšwe ka tatelano methalothetong(-košeng). Ba tiiša gore morumokwano o ka tswalanywa le phethagatšo ya medumo ya go swana mathomong, gare goba mafelelong a methalotheto. Ke ka tsela yeo Boulton (1982:7) o hlalošago gore ka morumokwano, go šetšwa kudu peakanyo ya ditumanoši goba ditumammogo, tša go rulaganywa mathomong, gare goba mafelelong a methalotheto

(-koša). O re ka kgatelelo ye ya medumo ya go swana, moreti/moopedi o tliša kgahlego go mmadi/motheeletši, gomme poeletšo yeo ya medumo ya go swana e tanya kgopolo ya mmadi/motheetši wa sereto, a be a ela šedi ya seo a se balago/opelago goba a se theeditšego.

Cuddon (1980:466) o tšwetša pele kgopolo ya morumokwano ka go re ke tlhopho ya medumo ya kwano, ye e swantšhago dikarolometara goba methalotheto(-koša). O bolela go ya pele gore botelele bja morumokwano bo lekana le senoko se tee goba tše pedi le ge e ka ba tše tharo.

Stageberg le Anderson (1952:167) bona ba re mmadi goba motheeletši ge a tla ipshina ka bose bja sereto (koša), ke ge go selaganya morumokwano ka gare ga sona. Ba laetša gore ge medumo e boeletšwa mmadi goba motheeletši o lemoga se sengwe se bohlokwa ka medumo yeo, gomme seo sa tanya šedi le go mo tsikinya maikutlo a gagwe.

Ka go le lengwe Livingstone (1993:45) o hlaloša gore morumokwano gantši o sepelelana le tlhago ya polelo. Go tšwetša pele ditaba tše o bontšha gore go na le mehuta ye mebedi ya morumokwano yeo e ka se dirišwego ka tekano go dipolelo tše di fapanego. O re mehuta yeo ke morumokwanonna le morumokwanosadi. Dikgopolo tše pedi tše di ka se hlalošwe mo thutong ye ka gobane di se na le nepo ya yona.

Go ka akaretšwa ka go re ge baruti ba Kereke ya Lutere ba thoma go ngwala difela tša kereke ba be ba sa tsebe gore morumokwano ga o gona mo thetong/košeng ya Sepedi. Gomme ke ka wona mokgwa woo mohuta wo wa sengwalo (koša) o tšweletšego ka gona mo difeleng/dikošeng tša kereke/setšo. Gomme godimo ga moo go tlo lemogwa gape gore mediro ya morumokwano e lebane le go:

- kwantšha/swantšha dikarolo tša mothalotheo(-koša) tše nyakišišo e tlogo di bitša dikarolometara, methalotheto(koša) le ditemanatheto(-koša), le go
- ruma mothalotheo(-koša) le temanatheto(-koša).

Ge go hlokomelwa temanakoša ya mathomo ya koša ye ya 'Makgakgasa' go lemogwa khuetšo ye bjalo ya go lebane le morumokwano (morumokwano ga se pharologantšho ya theto/koša ya bogologolo ya Sepedi), yeo go ka thwego e na le lefetla la khuetšo ya sebjalebja, go ya ka fao go šetšego go boletšwe ka godimo:

Kgakgasang ke bošego Makgakgasa,
Mme tšatši le a re šia manamole,
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.

Temanakošeng ye ya ka godimo go dirišitšwe mohuta wa mohumokwano wa go bitšwa morumokwanokgokari.

Morumokwanokgokari

Ge ba hlaloša mohuta wo wa patrone, Groenewald (1993:25), Mampuru (1991:73), Moloti le Legodi (1995:33) le Mashilo le ba bangwe (1998:32) ba re mohuta wo wa patrone ya kwano o hwetšagala ge mothalotheo(-koša) wa mathomo o swana le wa bone mo temanathetong(-košeng). Ba re o laetšwa ka patrone ya **a b b a**. Ka gona thumo ya methalotheo(-koša) ye e bontšha patrone ya kwano ya medumo ya **a b b a** methalotheo(-košeng) ya sereto/koša ka moka.

Ge morumokwano woo o lebeledišišwa ka tshwanelo, go lemogwa gore moopedi o dirišitše morumokwanokgokari ka gobane go na le medumo ya **-a** (mothalokoša wa mathomo le wa mafelelo) le **-e** (mothalokoša wa bobedi le wa boraro) ya go kwana mo mafelelong a methalokoša.

Košeng ye ya 'Makgakgasa' bahlami ba bogologolo ba koša ye, ba dirišitše thulaganyo ya morumokwano go feta dipharologantšho tše dingwe tša theto/koša. Ka go ngwala/opela ka tsela yeo, napile morumokwano e bile thekniki ye mpsha ya metara wa Sepedi. Ke ka lebaka leo, lehono ge go bolelwa ka theto/koša ya sebjalebja mo polelong ya Sepedi, go bolelwago ka kokwane ya morumokwano. Ka tsela yeo go ka thwe morumokwano ke pulamadibogo ya theto (-koša) ya sebjalebja ya Sepedi.

Bjale pele go nepišwa modiro/koša woo wa 'Makgakgasa' ka letlalo la mafelelo la sebopego sa sengwalo, e lego mongwalelo, go tla ba bohlokwa go tsinkela dikarolo tše dingwe tša thulaganyo ya mongwalelo go ya ka fao go boletšwego ka godimo. Ye nngwe ya karolo ye bohlokwa ya koša, ke ya metara (kgopolo ye e tla bolelwa ka mo tlase).

Tlhalošo ya kgopolo ya metara

Metara o lebane le thulaganyo ya medumo, mošito le mahlalošetšagotee (Groenewald, 1993:13). Heese le Lawton (1979:13) ba gata ka mošito o tee le Groenewald ka go re:

Metre may be defined as a repetitive and symmetrical pattern of stressed and unstressed syllables on which a poem may be based.

Ba tšwela pele gore metara wa sereto/koša o ka laetšwa ka go swaya dinoko tšeo di gatelelwago ka leswao la (´) le tšeo di sa gatelelwago ka leswao la (˘). Ka lebaka la gore theto ya bogologolo e be e nyalelana le dikoša tša setšo le mmimo go naganwa gore dipatrone tša metara wa theto, e lego kgatelelo ya dinoko le dinoko tša go se gatelelwe di swantšhwa le go kiba fase ka leoto (gatelelwa) le go emiša leoto (go se gatelelwe) (Heese le Lawton, 1979:13).

Metara ke karolo ye bohlokwa ya theto/koša ka gobane e thuša babadi go kwešiša mošito ('rhythm') ka ge o nyalelana le mantšu le methalotheto/-koša. Gape o thuša bangwadi go hlama theto/koša yeo e nago le sebopego le segalo se se tiilego. Metara o bohlokwa ka kudu ge sereto/koša se balelwa/opelelwa godimo ka gobane o thuša mo go segalo sa lentšu. Tucker (education.seattle.com/significance-meter-poems-4975.html) o tšweletša ntlha ya ka godimo ka go re:

Without consistent meter, it is difficult to maintain a smooth, steady flow throughout a poem unless it follows a free verse style. When you read or write a poem, think of meter as the beat or the cadence of the piece.

Se se laetša gore metara ke kgopana ya mošito mo go theto/koša; ke patrone ya mešito, yeo ka Seisimane e bitšwago 'foof'; ke go re karolometara. Karolometara ye nngwe le ye nngwe e hlamilwe ka dinoko tša palo ye e itšego. Ka nako dinoko e ka ba tše pedi goba go feta. Morgan (2010:3) le yena o tšweletša bohlokwa bja metara mo polelong ka go re:

Metre is measure or rule before it is metre, and the least that metre gives to language is some kind of regularity, a structure which makes it orderly and measurable.

Ge go hlalošwa metara go bolelwa ka mokgwa wa go hlatholla temogo ya mošito wa polelo ya theto/koša yeo e ka lekanyetšwago gomme ya hlangwa. Mojalefa (1995:19) o tšwetša kgopolo ye ya ka godimo pele ka go laetša gore banyakišiši ba tseba seo metara e lego sona gomme ba swanetše go hlokomedišiša diphapantšho tša sereto/koša tšeo di lebanego le metara. Tlhokomedišišo ya gagwe e wela godimo ga mahlakore a mabedi a sereto/koša, e lego lehlakore la polelo le lehlakore la metara. Taba ya polelo e laetša gore sereto/koša se hlamilwe ka mantšu ao a bopago sekafoko le lefoko. Ge a tšwetša ntlha ye pele Groenewald (1966:3) o gatelela gore ge sereto/koša se nyaka go ba polelo, se ka lebana le lefoko le tee fela go swana le diema tša bogologolo tša Bathobaso tša go ba le metara. Mabapi le sebopego sa metara go bolelwa gore, 'A metrical scheme is a convention; that is, it follows rules which have been made valid by general consent' (Heese le Lawton, 1979:13). Kgopolo ye ya diphapantšho tša sereto/koša e tla elwa šedi nyakišišong ye.

Go tšwela pele *Ensaeklophidia ya Wiki (Metre Poetry)*, (2009) e hlaloša gore metara mo go theto/koša ke '... the basic rhythmic structure of a verse or lines in verse'. E iša pele go gatelela ka fao sebopego sa metara se lego ka gona mo go temanatheto (-koša):

*Many traditional verse forms prescribe a specific verse metre, or a certain set of metres alternating in a particular order. The study of metres and forms of versification is known as **prosody**. (Within linguistics, "prosody" is used in a more general sense that includes not only poetic metre but also the rhythmic aspects of prose, whether formal or informal, which vary from language to language, and sometimes between poetic traditions.)*

Dintlha tše di tšweletšwago ka godimo mabapi le sebopego sa theto/koša di bohlokwa ka kudu mo go tshekatsheko ye.

Bjale go latela dikarolo tše dingwe tša koša tše bohlokwa, e lego:

5.3.2 Molao wa kwano

Go ka no thongwa ka go gatelela gore Mojalefa (1995:22-3) o hlaloša gore ge mothalotheo (-koša)/lefoko o ka kgaogantšhwa o swanetše go ba le diripa tša go kwana/swana goba tša go boeletšwa. Diripa tšeo di bitšwa dikarolometara; ge fela di kwantšhwa ke molao wa kwano. Go ya ka De Groot (1962:321) mothalotheo (-koša) wo mongwe le wo mongwe, go tloga mathomong go fihla mafelong, o bopilwe ka dipaka tše mmalwa, gantši tše pedi, tša go ba le dinoko tša go lekana. Dipaka tšeo di a kwana ka gobane karolometara ye nngwe le ye nngwe e na le dinoko tša go lekana.

Ge go opelwa/balwa gape temanakoša ye e latelago ka tlase go lemogwa dikarolometara tše pedi, e lego:

Kgagasang ke bošego Makgagasa,/
Mme tšatši le a re šia manamole,//
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,/
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.//

Dikhutšo tše di lego methalokošeng ye, ga di lekane ka bogolo. Leswao le (*I*) le laetša khutšo ye nnyane ge e bapetšwa le leswao la khutšo ye (*II*). Ka go realo khutšo yeo ye nnyane ya go bontšhwa ka leswao le (*I*), ke yona e aroganyago mafoko ao ka dikarolo tše di itšego tše pedi gore e be polelo ya moreti/moopedi (metara). Ka go realo molao wo wa kgaogano o lebane le go arola mafoko a koša ye ka diripa tše pedi. Ke go re leswao le la (*I*) le bontšha khutšo ya tlhago, ye e bitšwago sešura mola la (*II*) le laetša mafefelo a mothalokoša (sešura se tlo hlalošwa ka morago)

Ge a gokaretša dikakanyo tša basekaseki ba ba ka mo godimo, Groenewald (1993:37) o bolela gore diripa tšeo tše pedi di boelwago ke Mojalefa ka godimo, di bitšwa dikarolo tša mothalokoša ge molawana wa kwano o di kwantšha. Diripa tše pedi tša mothalokoša, go hlalošitšwe gore di bitšwa dikarolometara ge fela molawana wa kwano o di kwantšha. Di kwana ka gobane karolometara ye nngwe le ye nngwe e na le:

- Palo ya dinoko tša go lekana
- Palo ya dihloa tša mošito tša go lekana
- Poeletšo (ya lentšu) ye e rotogago mothalothetong

Bjale go yo hlaloša diponagalo tše tša dikarolometara tša 'Makgakgasa'.

Palo ya dinoko tša go lekana

Kga-kga-sa-ng ke bo-še-go Ma-kga-kga-sa,/:	Palo ya dinoko: = 12
M-me tša-tši le a re ši-a ma-na-mo-le,//	Palo ya dinoko: = 13
Le ge n-ka <i>ke-na</i> bo-še-go ke du-me-le-tšwe,/ Ke du-me-le tšwe ke mo-ra-twa mo-tho wa di-ta-ba.//	Palo ya dinoko: = 14
	Palo ya dinoko: =15

Palo ya dinoko tša methalokoša ya temanakoša ye ya mathomo ya koša ye, ga e lekane. Eupša ge go hlokomedišišwa gabotse palo ya dinoko tša methalokoša ye, go lemogwa tatelano ye e rilego ya thulaganyo ya methalokoša, e lego 12, 13, 14 le 15. Ke go re methalokoša yeo e fetana ka go latelana go ya ka bontši bja palo ya dinoko.

Palo ya dihloa tša mošito tša go lekana

Kgakgasa:ng ke boše:go Makgakga:sa,/ M:me tša:tši le a re ši:a manamo:le,//	Palo ya dihloa tša mošito: 3
Le ge n:ka <i>ke:na</i> boše:go ke dumele:tšwe,/ Ke dumele:tšwe ke mora:twa mo:tho wa dita:ba./	Palo ya dihloa tša mošito: 4
	Palo ya dihloa tša mošito: 4
	Palo ya dihloa tša mošito: 4

Go lemogwa gore palo ya dihloa tša mošito tša methalokoša ya temanakoša ye di a swana ka palo ntle le mothalokoša wa mathomo woo o nago le dihloa tša mošito tše tharo mola dihloa tša mošito tše tše dingwe e le tše 4.

Poeletšo (ya lentšu) ye e rotogago mothalotheong

Kgakgasang ke bošego Makgakgasa,/
Mme tšatši le a re šia manamole,/
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,/
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.//

Go lemogwa gore mothalošo wa mathomo ga go poeletšo ye e lemogwago/tšwelelago go wona, eupša poeletšo ya lentšu ye e bonalago ke ya **dumeletšwe** mo mothalošeng wa bobedi wa temanakoša ye ya ka mo godimo.

Diponagalo tše tharo tše tša molawana wa kwano di bohlokwa kudu mo nyakišišong ye ka gobane di tlo thuša tsinkelong ya thulaganyo ya metara (metara ke polelo ya moreti) wa theto/koša ya bogologolo ya Sepedi gore go tle go lemogwe polelo ya maitshwaro a ngwetši bogadi.

5.3.3 Sešura

De Groot (1935:91) o hlaloša sešura gore ke '*die Hauptkorrespondenzgrense der Verszeile*'. Polelo ye ya De Groot e hlaloša gore sešura ke mollwane (woo o boletšwego ke Groenewald ka godimo) wo bohlokwahlokwa woo o oketšago bohlokwa bja molawana wa bobedi wa metara wa go bitšwa kwano. Ka fao ge sešura se ka bontšhwa gape ka leswao la fegelwana ye e lekanyetšago dikarolo tša mothalotheo (mo nyakišišong ye o tlo bitšwa mothalošo) ka palo ya dinoko, palo ya dihloa tša mošito le ka poeletšo.

Ge a godiša kgopolo ye go ya pele, Grammont (1960:43) o bolela gore mehleng ya paka ya klasiki ('*classique*'); ke go re nakong ya dingwalo tša bogologologadi, sešura se be se dirišwa bjalo ka mollwane wa tshwanelo mo methalotheong(-košeng) ye e itšego. Godimo ga moo sešura se be se lebane le go tšweletša mollwane wo o tiilego go swana le mo mafelelong a mothalošo; ke go re ka fao mothalošo o feleletšwago ka gona theong/košeng. Eupša le ge go le bjalo e be e se morumo/thumo bjalo ka khutlo. O ka re e be e no ba mosetwana wa popafoko (Mojalefa, *ibid*:23). Ka wona mokgwa woo mothalošo o be o aroganywa dikarolometara ('*hemistich*') tše pedi (goba go feta) tše di lekanago ka botelele/bogolo.

Meillet mo go De Groot (1946:29) o fapana le Grammont ge a bolela gore ga se tshwanelo gore sešura e be mosetwana wa popafoko wo o aroganyago dikafoko. Sešura e ka ba mollwane wo o aroganyago mantšu, eupša mollwane woo o tlo ba mo go itšego mo mothalokošeng wo mongwe le wo mongwe.

De Groot (*ibid*) yena ga a dumele kgopolo yeo ka botlalo, ka gobane o bolela gore sešura ke mollwane wa popafoko. A re sešura se aroganya dikafoko. Ka lona lebaka leo o bolela gore direto/dikoša tša mohuta wo ke tša dikafoko; se se bolelago gore mothalokoša wo mongwe le wo mongwe o na le dikafoko tše pedi tše di kwanago ka botelele, popafoko le diteng.

Go ya ka ngangišano ya basekaseki ba ba ka godimo go tlo lemogwa gore monyakišiši o swanetše go hlokomela ka leihlo le bogale botelele bja koša/sereto. Ge koša ka moka e ka lekana le mothalokoša (wo o lego lefoko) fela, mohlala, bjalo ka bontši bja diema tša Sepedi, sešura se swanetše go ba mollwane wa popafoko. Ge go ka se be bjalo gona, sešura se ka se kwagale gabotse, ebile ka tshwanelo mo mothalokošeng wa koša. Taba ye e bolela gore sešura se ka se be gona mothalokošeng. Ka go realo go ka se be metara thetong/košeng.

Ge koša ka moka e ka lekana le mothalokoša goba methalokoša ye e itšego, gona metara o ka se timelele gokaalo ge go hlokega sešura mo go rilego. Ka fao, mo sešura se hlokegago go napile go bitšwa gore ke kelelothalo. Ge a hlaloša kelelothalo, Grammont (*ibid*:43) o re ke moo tlhokego ya sešura e bonalago gona methalokošeng ya koša. Groenewald (1993:14) o tlaleletša taba yeo ka go re sešura se hlokega (a) ge go na le kelelothalo ye e lebanego le dikarolo tša mothalokoša (dikarolometara) le (b) ge go na le kelelothalo ye e lebanego le methalokoša. Tabataba fa ke gore kelelothalo e hwetšagala fela ge koša e na le methalokoša ye e itšego. Nyakišišo e ka se šale morago kelelothalo ka ge koša ye e tlogo sekasekwa e hloka kelelothalo.

Ge a ruma dikakanyo tša borateori ba ba ka godimo mabapi le sešura, De Groot (*ibid*:30) o fo re sešura ke mollwane wa popafoko wo o tšwelelago mo go itšego gore go be le dikarolo tša mothalokoša tše di kwanago. O no oketša ka go re ge koša e ka ba le methalokoša ye e itšego gona sešura e ka ba mollwane wa go aroganya mantšu.

5.3.4 Molao wa kgaogano

Molao wa kgaogano o theilwe godimo ga kgaogano ya dikarolo tša metara (dikarolometara) gore mothalotheo(-koša) goba methalotheo(-koša) (ya sereto/koša) e kgaoganywe gore e tle e bonwe bjalo ka dikarolo tša go kgaoganywa tše di feleletšego tša mothalotheo(-koša).

Molao wo mogolo wa mathomo, ke wa kgaogano. Ke go re ke mo go lego khutšo, e lego sešura, seo se kgaoganyago dikarolometara. Molawana wo ke wa kgapeletšo. Ke go re o tiiša metara moo sešura se ka senyago metara; taba yeo e bolela gore sešura se tiiša boikemelo bja dikarolometara. Ka gona metara o lebane le mothalotheo wo mongwe le wo mongwe goba lona lefoko le lengwe le le lengwe. Ge e le koša, methalotheo yeo e ka kwana ka lebaka la gore wo mongwe le wo mongwe ke lefapantšhi (*'variant'*) la metara (Mojalefa, 1995:23). Ge molao wa kgaogano o beilwe ka tshwanelo o kgonthiša boikemelo bja mmakgonthe bja dikarolometara. Tshwanelo ke gore boikemelo bja dikarolometara bo gapeletšega go ba gona pele ga ge go ka bolelwa ka ga kwano ya dikarolometara (Groenewald, 1993:36).

Godimo ga moo go tlo hlokomelwa gape gore boikemelo bja dikarolometara bo hlolela ke mediro ye mebedi ya mollwane wa kgaogano. Mešomo yeo ya mollwane wa kgaogano ke go tlemaganya dikarolometara, ka gobane mollwane wa kgaogano ga se khutšo; ke go re ga o kgone go ruma lefoko. Ka wona mokgwa woo polelo ga se ya tšo e felela moo mollwane wa kgaogano o lego gona. Ke ka fao go thwego sešura se kwantšha dikarolometara tša mohuta woo (Groenewald, 1993:36).

Gomme ge koša e ka ba ya methalotheo e se mekae, maatla a theo/-košamoka a ka ba le kgapeletšo ya go re mollwane woo o be le sešura. Ka fao go ba gona ga mollwane woo go tiiša ke khutšo yeo, ge go fapantšhwa methalotheo.

Groenewald (1993:35-6) o re molawana woo o bea mollwane wa go kgaoganya lefoko ka diripana tše pedi goba go feta fao, gomme mollwane woo o bitšwa sešura. Mo dikošeng/diretong tša setšo, molawana woo o kwewa ka ditsebe, e sego ka go bonwa ka mahlo. Ge polelo ya Grammont (1960:43) ya go re sešura ke mollwane wa popafoko mo go itšego gore go be dikarolo tše di kwanago, e ka badišišwa ka tsenelelo le ka tlhokomelo ye kgolo, go tlo lemogwa

gore taba ye a e gatelelago ke ya go re mothalotheto (-koša) wa Sefora (e lego polelo ya gabo) o na le 'hemistiches', e lego dikarolometara ka polelo ya Sepedi, tše pedi fela. Bjale ge go bapetšwa le seo a se bolelago ka thulaganyo ya mothalokoša wo le polelo ya Sepedi, go lemogwa gore mothalokoša o ka ba le dikarolo tša go feta tše pedi, e sego tšeo a di bolelago, tše pedi fela. Le ge go le bjalo, mo polelong ya Sepedi, le gona go na le methalokoša ye e nago le dikarolo tše pedi go swana le yeo ya Sefora.

5.4 LETLALO LA MONGWALELO

Ohman (1972:45) ge a hlaloša seo letlalo la mongwalelo e lego sona o re:

Style is the hidden thoughts which accompany overt propositions; it is the highly general meanings which are implied by a writer's habitual methods of expressing propositions.

Mantšu a a hlaloša mongwalelo ge e le polelo yeo ka yona mongwadi a tšweletšago boteng bja dikgopolo tša gagwe.

Groenewald (1993:5) o re mongwalelo o bonala ge go šomišwa mantšu le mafoko ao a lebanego le moko wa ditaba goba wona morero gore maikutlo a mongwadi a tšwelele nyanyeng mabapi le taba yeo mongwadi a e kgethetšego go ba moko wa ditaba. Ge a tiiša taba ye o no re:

Mongwalelo o lemogwa ge polelo e šomišwa. Mmadi o lemoga mongwalelo ka medumo ya polelo (le ge e le segalo), mantšu le mafoko a polelo.

Mosekaseki yo o gatelela gore polelo ke karolwana ya mongwalelo ye e tšweletšago mongwalelo ka dikarolwana tše di itšego tša yona. Dikarolwana tše di bohlokwa ka kudu ge go sekasekwa mongwalelo ka gore ye nngwe le ye nngwe ya tšona e na le mohola woo e o dirago ge mongwadi a ngwala. Ke ka tšona phišegelo ya mongwadi e tšwetšwago pele. Polelo ke yona khuduego pele; ke ka fao Cohen (1973:49) a tlaleletšago kgopolo ya seo mongwalelo o lego sona ka go re:

Style pertains to an author's choice of words and their arrangement in patterns of syntax, imagery, and rhythm. The arrangement of words constitutes the author's imaginative rendering of whatever thoughts, emotions, situations, or characters he chooses to create and communicate.

Cohen o kgonthiša gore karolo ye kgolo ya mongwalelo ke khuduego/maikutlo. Ke go re ke ka khuduego moo mongwadi a kgonago go tswalanya mmadi le tebanyo ya gagwe yeo e lego moko wa ditaba. Lucas (1974:49) o hlatlolana le kgopolo ye ka go re:

Style is a means by which a human being gains contact with others; it is personality clothed in words, character embodied in speech.

Lucas o tliša gore ka polelo mmadi o lemoga maikutlo a mongwadi. Ka fao go ka thwe maikutlo a mongwadi a bohlokwa. Mabapi le mohola wa mongwalelo Ohman (1972:47) o re:

Style adds the force of personality to the impersonal forces of logic and evidence, and is thus deeply involved in the business of persuasion.

Taba ye ya go gokagoketša mmadi ka mongwalelo gore a tšwele pele go bala e ama le moya 'tone' wa sengwalo. Moya wa sengwalo le wona o na le maatlakgogedi.

Ohman (*ibid*:47) o tšwela pele go laetša gore mošomo wo mogolo wo mongwadi a lebanego le wona ga se wa go beakanya dikgopolo tša gagwe fela, eupša gape go bohlokwa gore a bontšhe maemo a gagwe mabapi le taba yeo a ngwalago ka yona. Maikutlo a gagwe a swanetše gore a bonagale. Ge a kgonthiša se Groenewald (2000:68) o re:

In his definition of style Ohman argues that human speech also has an emotional function by which the speaker's worldview can be perceived.

The study of style, therefore, focuses on the emotional side of speech.

Mantšu a a gatelela bohlokwa bja maikutlo go mongwalelo. Kgopolo ye ya kgokagano gare ga mongwalelo le maikutlo e tšweletšwa le ke Marggraff (1994:68), yo a bolelago gore go na le dikhwalithi tšeo di bopago karolo ye e itšego ya maikutlo a mongwadi.

Se se gatelelwago ke basekaseki ba ba ka godimo ke go re maikutlo ke karolo ye kgolo ye e bopago mongwalelo; ka fao e tsoma tlhalošo ye e rilego gore go tle go kgone go kwešišwa se mongwalelo o lego sona.

5.4.1 Khuduego/Maikutlo

Murray (1996:65), Mamoleki (1992:30) le Mayekiso (1985:89) ba sa gatelela gore mongwalelo o bohlokwa ka gobane mongwadi o kgona go hlagiša dikgopolo tša gagwe go mmadi ka bokgwari le bokgoni bjo bogolo. Seo a ka se kgona ge fela a ka ba le kgetho ye kaone ya mantšu, le thulaganyo ye botse ya mafoko ao a ka tanyago šedi ya mmadi. Taba yeo e bolela gore ka tirišo ya mafoko, mantšu, diema, dika, dikapolelo, tlhamo ya mafoko le dikakanyo, mmadi a ka kgona go lemoga maikutlo a mongwadi ka tšona.

Ohman (1972:47) o re mongwalelo o sepelelana le maikutlo ka gobane o swanetše go utolla khuduego ya mongwadi mabapi le seo a ngwalago ka sona. Taba ye e tlo ba bohlokwa mo nyakišišong ye ka gobane mongwalelo o laola maikutlo le khuduego, tšeo di tšwetšago pele moko wa ditaba.

Go ya ka Marggraff (1996:62) khuduego ke karolo ye kgolo le gona ye bohlokwa ya mongwadi. Ke ka lebaka leo a rego:

Style is the very specific 'spirit' or 'feeling' of a linguistic work that which has been effected by language.

Ke ka mokgwa woo Mohlala (1994:26) a šitlelago seo se bolelwago ke Marggraff ka go hlaloša gore mongwalelo ke mokgwa wo mongwadi a o šomišago go tšweletša maikutlo a gagwe sengwalong. Ge a akaretša bohlokwa bja khuduego ge e lebane le mongwalelo, Mojalefa (1995:19) o no re:

Mongwalelo o laolwa ke khuduego le maikutlo tšeo di tšwetšago pele tebanyo ya mongwadi. Khuduego yeo e lebane le go godiša phišegelo ya mmadi, e lego maatlakgogedi gore a tšwele pele ka go bala sengwalo.

Dintlha tše di laetša bohlokwa bja mongwalelo ka gore ke ka wona mongwadi a swanetšego go ala le go tšweletša dikgopolo ka bothakga le mabokgoni a magolo.

Bjale karolong ye go yo lekolwa ka botlalo dipharologantšho tša mongwalelo wa koša ya 'Makgakgasa'. Ke go re go yo tsinkelwa ka fao mongwalelo o tšwetšago pele kgegeo go lebeletšwe maitshwaro a ngwetši bogadi. Ka mantšu a mangwe, go yo sekasekwa dipharologantšho tša mongwalelo tše di tšwetšago pele kgegeo ya ngwetši bogadi. Go tlo lemogwa gore kgegeo yeo e bonagatšwa ka polelo ya maitshwaro a ngwetši bogadi ka tsela ya khuduego/maikutlo go tšwetša pele morero wa moopedi wa koša ya setšo, go ya ka fao o hlalošwago ka gona ka tsela yeo ya kgegeo košeng ye.

5.4.2 'Makgakgasa' le kgegeo

Kgegeo ke thekniki ye bohlokwa dingwalong. Ge a kgonthiša kgopolo ye, Muecke (1982:3) o fo re:

The importance of irony in literature is beyond question. One need not accept the view; put forward at least twice on different grounds, that all art, or all literature, is essentially ironic – or the view that all good literature must be ironic.

Go na le bangwadi bao dingwalo tša bona kgegeo e lego thekniki ya katlego. Bangwadi bao mo dikošeng (dingwalong) tša Sepedi ke ba go swana le baopedi ba dikoša tša setšo. Moopedi wa 'Makgakgasa' o nepiša ditaba ka kgegeo; o tseba kgegeo. Go ya ka Richards (1961:250) kgegeo:

... consists in the bringing in of the opposite, the complementary impulse.

Ka tsela yeo go ka thwe, go ya ka Cloete (1992:190), kgegeo e akaretša dilo tše ntši go feta temogo ya dipharologantšho le dipapišo tša dikganetšano, yona taba yeo e bolelwago ke Richards ka godimo. Ge a tliša kgopolo yeo ya Cloete, Van Corp (1980:84) o no re:

Dit vaak toegepaste procédé bestaat erin, dat de impliciete betekenis van een bepaalde teken (een lofrede, het uiterlijk voorkomen van een toneelpersonage, enz.) verschillend is van, of total tegengesteld aan, die explicite of oppervlakte betekenis.

Taba yeo e bolelwago ke Van Corp mabapi le kgegeo, ke ya go re tlhalošo ye e tebilego, se a se bitšago 'impliciete betekenis' e fapana le yeo e sego ya teba, se a se bitšago 'explicite betekenis'. Ke ka tsela yeo Muecke (1982:4) a bolelago gore kgegeo e theilwe godimo ga 'mošomo wa go swaolla', se a se bitšago 'corrective function'. O iša pele ka go re:

It is like a gyroscope that keeps life on an even keel or straight course, restoring the balance when life is being taken too seriously or, as some tragedies show, not seriously enough, stabilising the unstable but also destabilising the excessively stable.

Ke ka mokgwa woo go ka thwego moopedi wa 'Makgagasa' o kgonthiša tekatekano ya bophelo bjo bobotse ka lehlakoreng le, le bjo bobo ka lehlakoreng le lengwe, ka gobane go phošollwa tša go se loke (go hloka boitshwaro bjo bobotse ga ngwetši) goba tše di lokilego ka tsela ya go tšweletša go hloka tsebe ga ngwetši bogadi.

Ka yona tsela yeo go napile go lemogwa maatla a tirišo ya kgegeo polelong ya koša ya 'Makgagasa'. Ka wona mokgwa woo, go swanetše gwa lemogwa gore kgegeo yeo e dirišitšwego mo go 'Makgagasa', ke ya, go ya ka Van Corp (1980:84-85), go lebana le wo mongwe wa mehuta ye mene ya kgegeo, e lego kgegeo ya Sokratesse, ya polelo, ya tiragatšo, le ya padi. Ge Van Corp a hlaloša kgegeo ya go diriša polelo ka botlalo, o re ke kgegeo yeo e lebanego le motho yo o ka rego ga a na kgonthe ye e tletšego; o ukama fela go ya ka tumelo ya gagwe (ya lenyatšo), ka ge ditaba tša mohuta woo (tša go rakwa bogadi) di sešo tša tšo mo diragalela (fela o a di hlohleletša): ge ngwetši e hloka tsebe bogadi e gomišetšwa ga gaboyona go yo laiwa. Ka fao go nyatša bogadi le ba bogadi, ke mohlala wo mobotse wa se se hlalošwago ke Van Corp ka godimo. Kgegeo ye bjalo ke ya go bonagatša morero wa koša ya 'Makgagasa', e lego sa ngwetši bogadi ke tlhompho, go šomela ba bogadi, lerato le maitshwaro a mabotse.

Ke ka fao go ka thwego ka kgegeo ye bjalo, moopedi wa 'Makgakgasa' o kgonthiša tekatekano mo bophelong; ke go re go phošolla mediro ya go se loke/ye mebe (go hloka maitshwaro ga ngwegtši bogadi) go kgonthiša tše di lokilego (boitshwaro bjo bobotse bja ngwetši bogadi) go ya ka fao ngwetši e rutwago le go laiwa pele e eya bogadi.

Ge mmadi a lebanya kakaretšo ya diteng tša koša ya setšo ya 'Makgakgasa' le ditiragalo tše di ngwadilwego, o lemoga (a) dipharologantšho tša mongwalelo le dithekniki le dipharologantšho. Dipharologantšho tše di tlo hlalošwa ka botlalo ka nepo ya go nolofatša mošomo wa tshekatsheko ya mongwalelo. Gomme ge dipharologantšho tše di bapetšwa le mongwalelo, di tlo bonwa bjalo ka karolo ya dithekniki tša go tšwetša pele khuduego ya mongwalelo.

Phala (1999: 78) o re, go ka thwe, thekniki ke mokgwa woo o akaretšago wa go ngwala sengwalo. Ke mokgwa wa go amanya pharologantšho ya mongwalelo le dipharologantšho tše dingwe go tšwetša pele molaetša wa mongwadi. Ke ka lebaka leo pharologantšho ya mongwalelo e lemogegago fela ge monyakišiši le ge e le yena mmadi, a šetšego a lemogile moko wa ditaba.

5.4.3 Pharologantšho ya mongwalelo

Ge a hlaloša pharologantšho ya mongwalelo, Kerkhoff (1962:164) o tšweletša dikgopolokgolo tše nne tše di latelago ka tlase. Ge a hlaloša sebopego sa yona o fo re:

*Das einzeine Stilistikum ist die kleinste für den Sti besdeutssame Einheit.
Es ist nicht der Monade vergleichbar; den ein isolierles Stilistikum spiegelt
nie das Wesen des Ganzen. Nicht alle Einzel-elemente sind für den Stil in
glechem Masze aufsschlussfähig.*

Kerkhoff (*ibid*:163) o hlatholla gore phapantšho ke karolwana ye nnyane kudu ya polelo ya go tšwetša pele mongwalelo. O tšwela pele go bapetša pharologantšho yeo ya mongwalelo le 'Monade'. O re bobedi ga di swane ka lebaka la gore go na le 'Monade' ye kgolo le ye nnyane; di a swana eupša dipharologantšho tša mongwalelo di a fapana. Ka fao mongwalelo o bopša ka dipharologantšho, e sego fela pharologantšho e tee. Godimo ga moo dipharologantšho tše tša mongwalelo ga di lebane ka mošomo le mohola.

O sa gatelela gape ka go hlatholla mohola le mošomo woo wa pharologantšho ya mongwalelo ka go re:

Klein Stilistikum besitzt absoluten Wert es kann verschiedene Aufgaben übernehmen. Je nach dem Zusammenhang wird e anders getönt und wechselt seine Funktion sogar innerhalb eines Werkes.

O hlaloša gore pharologantšho ya mongwalelo ga e na mošomo wo o tiilego ka lebaka la gore e ka dirišwa ditebanong tše di fapafapanego. O gatelela polelo yeo ka go re mošito wo o itšego o ka lebanywa le ge e le lethabo. Ke ka tsela yeo go thwego pharologantšho ya mongwalelo ga e na mohola wo o itšego woo o tiilego. Ka mokgwa woo morero wa koša/ sereto o laolago mošomo wa pharologantšho ya mongwalelo; ke go re kamano gare ga dipharologantšho ka moka tša mongwalelo e bonagatša morero wa koša/sereto. Go realo go ra gore dipharologantšho tšeo di logaganywa ke morero wa koša/sereto go tšweletša khuduego ya mongwadi/moopedi (Mojalefa, 1995:130).

Kerkhoff (1962:31) o bolela go ya pele gore dipharologantšho di tšweletša mongwalelo ka go dirišana. Le ge maatla a bontši bja tšona a lemogega, ga di amane; tše dingwe di kgona go bonagatša tebanyo ya mongwadi/moopedi ka botšona. Tabataba mo ke go re gantši ge go hlathollwa modiro wa dipharologantšho, go kgonwa go lemogwa mohola wa tšona, ge fela go hlokomelwa kamano gare ga pharologantšho le dipharologantšho tše dingwe. Kerkhoff (*ibid*) o sa tliša gore mongwalelo o bopša ka dipharologantšho ka moka ga tšona. Se bohlokwa ke gore mongwalelo o bonagale ka kamano yeo ya gare ga dipharologantšho, gomme gape kamano yeo go lemogwe gore ga se fela koketšo ya dipharologantšho, ka lebaka la gore mongwalelo ga o bonale ka koketšo ka gore ga o swane le dipalo.

5.4.4 Dithekniki le dipharologantšho

Bjale ge go tsinkelwa mongwalelo wa koša ya setšo go yo hlokomelwa thulaganyo ya ditemanakoša ka moka tša yona ka go tsenelela. Kgetho ya koša ye e hlohleleditšwe ke ge e le ye e tlogo lebana le morero wa yona, gape e nepiša kokwane ya thulano (ya ngwetši le ba bogadi) yeo e utollago khuduego ye e swanetšego ya moopedi wa yona. Koša ye go yogo tsopolwa ge ngwetši e išwa bogadi go hlaloša mongwalelo wa yona, ke ya 'Makgakgasa':

Makgagasa

Kgakgasang ke bošego Makgagasa,
Mme tšatši le a re šia manamole,
Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.
Ka re ngwanake se ntelele,
Ke dumeletšwe ke rrago;
Ge o mpona ke apara nyebelese,
Ga ke aparele go dula, ke a tloga.

Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,
Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,
Ka re mpoetše gaRamoshebo lekgwareng,
Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,
Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo.
GaRamoshebo lekgwareng,
Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

(Methalokošana ye ya ka godimo e a boeletšwa. Moropa le wona o tlapela seatla go tšweletša mošito le morethetho)

Koša ye e yo hlalošwa go ya ka lenaneo le le latelago la ka tlase.

5.4.5 Dipharologantšho tša mongwalelo

Dithekniki tša mongwalelo

Mehlala:

Kgakgasang ke bošego Makgagasa
Koša ka moka
Kgakgasang ke bošego
... tšatši le a re šia...
Ke dumeletšwe ke moratwa...

Sekai
Tebelelo
Modirišotaelo
Modirišokanegelo

Le ge nka kena bošego...	Modirišopeelano
Ge o mpona	
... motho wa ditaba	Kemedi
... ngwanake se ntelele	
Ga ke apararele go dula, ke a tloga	Kganetšo
... ga ka tšhaba, ke laetše	
Le ge nka <i>kena</i> bošego ke dumeletšwe,	Kgakantšho
Tsela ya Mmashadi <i>ropane</i> tselalekgwara,	Poeletšithomi
Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,	
<i>ropane</i>	Leadingwa
tselalekgwara	Leinagokwa
gaRamoshebo lekgwareng	Lehlathifelo
... moruleng wo mogolo	
... moruleng wo mogolo	Lehlaodi
Nna ga gešo ...	Kgatelelo
Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše ,	
Ke laetše Tate Morwaswi moruleng wo mogolo	Poeletšokgokanyi
Ge o mpona ke apara nyebelese,	
Ga ke aparele go dula, ke a tloga.	
Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi	Leinatheto
Ke ngwana	Tshwantšhišo
Ga ke aparele go dula, ke a tloga	Metara
Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše	
Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea	Tshwantšhanyo

Sekai

Koša ya 'Makgakgasa' e bolela ka thulaganyo ya polelo ya ngwetši bogadi go lebeletšwe maitshwaro (a a sego a loka) a yona. E re:

Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.

Polelo ya methaladi ye mebedi ye ya ka godimo ya koša, moopedi o e phethagatša ka thekniki ye e itšego ya sekai (seswantšho). Go ka thwe mmolelwana wo wa 'Le ge nka *kena* bošego...' o lebanego le thekniki ya sekai, o swantšha go hloka maitshwaro ga ngwetši.

Sekai ke lentšu (goba sekafoko) le le kayago goba le šupago selo se se itšego. Lentšu leo ga le na kamano le selo seo se swantšhwago. Abrams (1988:184) o hlaloša sekai ka go re:

'the term symbol, is applied only to a word or phrase that signifies an object or event which in turn signifies something, or has a range of reference, beyond itself'.

Sekai ga se bolele taba thwi. Molaetša wa sona o iphihlile. Ke ka lebaka leo Makgopa (1996:7) a rego mongwadi ga a bolele phatlalatša gore selo sa go re se kaya, goba go tšweletša leina la selo se se kaiwago.

Ka fao ge go akaretšwa dikgopolo tše go ka thwe sekai ke lentšu leo tirišo ya lona e sa lemogwego gabonolo; le dirišwa go emela se sengwe (maitshwaro a mabe), nepo e le go utolla tlhalošo ye e tseneletšego, ye e bego e sa letelwa. Godimo ga moo sona seswantšho seo sa sekai se tšweletša atmosfere (khuduego goba maikutlo) ya go lebana le motho.

Bjale go tla lekodišišwa ka mo sekai se dirišitšwego ka gona mo setsopolweng sa ka godimo.

Moopedi o šomiša kgopolo ya 'go *kena* bošego' go emela (swantšha) maitshwaro a mabe. Ke go re kgopolo yeo ya go 'go *kena* bošego' ke maitshwaro a mabe. Ka go realo, ka go opela ka tsela yeo, moopedi o swantšha kgopolo ya 'go *kena* bošego' gore e se hlwe e e ba 'go sepela' eupša

e be kgopolo ya boitshwaro bja go se loke bja ngwetši bogadi.

Ka go godiša ditaba ka tsela yeo ya seswantšho, moopedi o hlagiša maikutlo a lenyatšo (go hloka tlhompho). Ke go re ka 'go *kena* bošego', ngwetši e tlo aroganya ba bogadi bja yona le meloko ya boyona; yona taba yeo e tlogo thulana le tshepedišo ya melao ya setšo ya go lebana le boitshwaro bja ngwetši bogadi.

Tebelelo

Ge bogolo goba bomoka bja koša ye bo ka lebeledišiša ka tshwanelo, gona go tlo lemogwa gore moopedi o dirišitše thekniki ya tebelelo go tšweletša goba go godiša maikutlo (khuduego) a manyami. Serudu (1989:44) o bolela gore tebelelo:

Ke tsela ye taba e laodišwago ka gona. Maemo a mongwadi a go tšweletša baanegwa, ditiro, tikologo le ditiragalo tšeo di bopago modiro.

Serudu (*ibid*) o hlaloša go ya pele gore tebelelo ke ge mongwadi, moanegi goba moanegwa a tšwelela e le motsebatšohle. Ka tsela yeo go ka thwe go gatelelwa gore tebelelo e lebane le ge ditaba di hlalošwa ka leihlo la mongwadi, moanegi le ge e le moanegwa/baanegwa.

Bjale ge go lekolwa polelo ya koša ye, go lemogwa gore ditaba (tša bogadi) di hlalošwa ka molomo wa mmoledi (yena moopedi) yoo e lego motsebatšohle yo a tsebago ditaba ka moka tša bohlokwa bja maitshwaro a ngwetši bogadi.

Modirišotaelo

Moopedi o fo re go batheeletši goba baopelammogoleyena:

Kgagkasang ke bošego

Polelelo ye e lebane le modirišotaelo. Go laelwa batheeletši gore ba phakiše ka tiro ya bona ka gobane nako ga e sa le gona. Nokaneng (1978:100) o hlaloša gore modirišotaelo ke lefoko leo le

tšweletšago taelo go motho o tee goba go feta. Gantši taelo yeo ya lefoko e tšea lediri le tee ge le laela motho o tee, la tšea moselana wa –ng ge go laelwa batho ba go feta o tee. 'Kgagkasang ke bošego' e lebane le taelo ya batho ba bantši (batheeletši) goba baopelammogoleyena košeng ye ya 'Makgagasa'.

Modirišokanego

Malebana le thekniki ye, moopedi o no re:

... tšatši le a re šia...

Ke dumeletšwe ke moratwa...

Ka go opela ka tsela yeo, go ka thwe moopedi o dirišitše modirišokanego. Mo go modirišo wo go hlalošwa maemo a lediri ge le bega goba le anega ditaba. Lediri la lefoko le le ka tla ka tsela ya tumelo goba ya kganetšo. Ge a kgontiša taba ye, Lauwrens (1994:14) o re:

Expressions which are used to make statement of facts are assertives....

Are generally expressed by indicative sentences..

Ge a tšwela pele Lauwrens (*ibid*:36) o hlaloša gore modirišokanego o laolwa ke sebopego seo se rilego sa go ikgetha sa lediri leo tlhalošo goba ditiragalo tša lona di lokologanago. Ka mantšu a mangwe modirišokanego o anega ditiragalo tšeo di lokologanago gomme di hlotšwe ke tiro e tee. Ditiragalo tše di lokologanago ke ya go šia le ya go dumelela gomme tiro e tee yeo ke ya go phakiša go tloga bogadi.

Modirišopeelano

Moopedi o re:

Le ge nka *kena* bošego...

Ge o mpona...

Go dirišitšwe modirišopeelano. Richards le ba bangwe (1992:26) ba hlaloša gore modirišopeelano ke lefoko goba modirišo wo o laetšago peelano ya mabaka. Lefoko le laetša gore modiro o tla dirwa ge wo mongwe o dirilwe pele. Ge a hlatholla ditaba tše Lawrence (1994:32) o re mo go Sesotho sa Leboa modirišo wo gantši o tšweletšwa ke lekopanyi le; 'ge'. Mafoko ao a ka godimo a ithekgile le go tlemaganywa ka tsela ya lekopanyi leo go gatelela maikutlo a go hloka maitshwaro a ngwetši bogadi.

Kemedi.

Ge a hlaloša kemedi Guddon (1980:671) o re ke sekapolelo seo se laetšago selo seo se emetšwego mo thetong, mola selo seo se ka ba sa go phela goba seo se sa phelego. Ka mantšu a mangwe ke go re seo moreti a se retago se emelwa ke leina le lengwe mo seretong goba košeng. Lentšu leo le šomišitšwego seretong le bolela thwii ka seo se bapetšwago le sona. O re dilo tše pedi ga di bapetšwe eupša di tswalantšhwa thwii go ya ka mediro ya tšona. O re:

A word which may have a symbolic meaning in a specific poetic context, will not necessarily always have symbolic meaning when it is used in poetry.

Go tšwela pele Wheeler (1966:184) yena o re karolo ya selo e ka šomišwa go emela selo se sengwe seo se itšego ka go felela, go swana le ge seetša se ka emela go kwešiša le go tšwela pele. Ge e le Baldick (1990:218) o ruma ka go re dilo goba didirišwa di emela selo/kgopolo yeo e rilego mola le mantšu a ka dirišwa go emela sengwe. Ka mantšu a mangwe go ka thwe kemedi ke ge lentšu leo le dirišwago seretong/košeng le emela selo se sengwe seo se sa bolelwego thwi ke moreti/moopedi. Moopedi o no re:

... motho wa ditaba...
... ngwanake se ntelele

Mo 'motho wa ditaba' e emela ngwetši. Ke go re go bolelwa ka ngwetši kua bogadi ka lebaka la mediro ya yona ye mebe. Ka lehlakoreng le lengwe 'se ntelele' yona e emela mohlako woo o tlišwago ke ngwetši ka lebaka la go hloka mekgwa ye mebotse ge e le bogadi.

Kgakantšho

Moopedi o fo re:

Le ge nka *kena* bošego ke dumeletšwe,
Ke dumeletšwe ke moratwa motho wa ditaba.

Ke ka fao go ka thwego moopedi o dirišitše thekniki ya kgakantšho. Ge a hlaloša kgakantšho (laethotise), Serudu (1992:99) o re ke kganetši ya pheteletšo. Moopedi o re o tsena bošego, ebile moratiwa wa gagwe o mo dumeletše go sepela bošego. Moopedi o filo ukangwa taba ye šoro ya go hloka maitshwaro ga ngwetši (ga go monna yo a ka dumelelago mosadi (wa gagwe) go sepela bošego le gatee – bošego ke tau - ga bo ronwe nta - ke dilo tša banna, e sego basadi. Taba yeo e no bolela gore bošego bo tswalanywa le bononyana (bofebe); ke ka lona lebaka leo mosadi a ganetšwago go sepela bošego.

Ka fao mo go feteletšwa mabaka a ditaba tša therešo ao a hlotšego tiragalo yeo. Ka tsela yeo polelo yeo ya methaladi ya ka godimo ya koša, ga e laetše mantšu ao a sa bontšhego selo, goba a sa hlalošego tiragalo ye ka tshwanelo, eupša polelo yeo e dirišitšwe ka mokgwa wo e lego gore e tla tanya šedi ya mmadi/motheeletši gore a kgone go kwa le go kwešiša bothata bjoo bja ngwetši le ba bogadi bja yona.

Thulaganyo ya polelo/ditaba

Mo kgaolong ya bone ya lengwalonyakišišo le go hlalošitšwe thulaganyo ka botlalo. Kgatelelo ye kgolo e bile godimo ga peakanyo ya ditiragalo ka nepo ya go tšwetša pele tebanyo/morero ya mongwadi, e lego yena moopedi.

Ge go lekolwa thulaganyo ya ditiragalo tša koša ye, go lemogwa gore ga se ya mehleng – ke polelo ya kopelo (le go bina) ka tsela ya koša. Taba yeo e bolela gore moopedi o dirišitše polelo ya thulaganyo ya metara, ge a rulaganya koša yeo. Ka go realo polelo yeo e lebane le mošito le lebelo la polelo ya gagwe.

Mošito

Woolfe le Hampton (1984:199) ba hlaloša gore mošito o lebane le patrone ya modumo košeng/seretong. Gomme patrone yeo e laola mošito, ebile gape e na le khuetšo ye e itšego ye kgolo mo go mošito. Ge ba tiiša taba yeo go ya pele ba fo re:

All the sound patterning in a poem affects the slow down, depending on the use of hard or soft sounds, long or short words, repetition, rhyme, etc.

Ba (Woolfe le Hampton:*ibid*) iša pele ditaba tšeo ka go hlatholla modiro wa mošito ka go re:

Rhythm is the space of which the words flow, where you pause, where the emphasis falls.

Ka go realo basekaseki ba ba gatela dintlha tšeo di lebanego le mošito, e lego:

- (a) Sekgoba seo mantšu a eelago ka gare ga sona
- (b) Khutšo

Dikokwane tšeo tša mošito di gatelela kgopolo yeo e itšego. Taba yeo e tiiša gore go na le kelelo ya molodi wa sengwalo/koša se se itšego, gomme kelelo yeo e laolwa ke segalo goba lefokwana, le ge e le lentšu leo le itšego; ke go re le ka telefatšwa goba la kopafatšwa mo mothalading/mothalokošeng(-thetong) goba polelong, ge go retwa/opelwa goba go balwa le ga ešita le go bolelwa.

Go ka fo tiišetšwa gore mošito wo bofefo goba wo boima, le ge e le wo o boeletšwago goba wa go no tšweletšwa ka mantšu a a itšego: a matelele goba a makopana, a segalo sa godimo goba sa fase, ke wona a lebanego le khuduego/maikutlo ya mongwadi/moopedi. Ke ka fao Richards (1987:229) a bolelago gore:

... a rhythm of the mental activity through which we apprehend not only the sound of the words but their sense and feeling.

Taba ye ya Richards e bohlokwa ka gobane bohlokwa bja yona bo lebane le kgopolo e tee ye e latelago, e lego khutšo.

Khutšo

Ge go hlalošwa khutšo, go nepišwa go kgaoga ga polelo; e ka ba ga lentšu goba sekafoko, le ge e le lefoko, goba go bolela/ngwala/opela ka go khutša, le ge e le go bolelwa/ngwalwa/opelwa ka go tšama o eme goba o khutša ka mokgwa woo go ka thwego ke wa go bala/bolela/opela, ka nepo ya go gatelela seo se itšego (Mojalefa, 1995:137). Ka go realo go ka thwe khutšo e laolwa ke melao ya polelo goba yona popapolelo.

Ka ge go se mehlala ye mebotse košeng ye ya 'Makgakgasa', go tla no rulaganywa polelo ya mothalokoša wa bone gore o nyalelane le tlhalošo ka tsela ye:

Ke dumeletšwe ke moratwa, motho wa ditaba.

Le

Moratwa motho wa ditaba o ntumeletše.

Ka lebaka la gore lefoko la mathomo le na le khutšo ye e tšweletšwago ka tsela ya leswaodikga la fegelwana (,) go bopa dikarolofoko tše pedi; ke go re 'ke dumeletšwe ke moratwa' le 'motho wa ditaba' le a nanya ge le bapetšwa le la bobedi (la go hloka dikarolofoko), e lego 'moratwa motho wa ditaba o ntumeletše'; ka gobane lona ga le na khutšo ya (,) ge le balwa goba le bolelwa ka mokgwa wa tlwaelo. Ka fao lefoko/mothaladi la bobedi le a phakiša ka lebaka la gore tatelano ya sediri: tiro le sedirwa, ke ya tlwaelo, mola la mathomo le nanya ka lebaka la gore tatelano yeo ga se ya tlwaelo. Go fetola tatelano yeo ya tlwaelo, go hlola khutšo yeo lefokong leo la mathomo. Ke go re ge sedirwa se ema ka go la mpati/nngele, go na le se sengwe se bohlokwa seo se gatelelwago, e lego sona sedirwa seo, e lego moratwa.

Mošitollo

Bjale go yo sekasekwa ge mošitollo o nepiša botelele bja mothaladi wa koša, gape le ge o lebane le lebelo ge le laola dihloa tša mošito.

Botelele bja mothaladi wa koša

Bjale ge, botelele bja methaladi ya koša e yo nepišwa ka go tsopola methalokoša ya 7 le 8 ya koša yeo ya 'Makgakgasa':

Ge o mpona ke apara nyebelese, (dinoko tše lesometharo)

Ga ke aparele go dula, ke a tloga. (dinoko tše lesometharo)

Taba yeo e napile e bolela gore methaladi yeo e a lekana ka botelele ka gobane mothaladi wo mongwe le wo mongwe o na le dinoko tša go lekana tše lesometharo. Taba yona yeo gape e bolela gore ka tshwanelo methaladi yeo e swanetše go lekana ka lebelo, eupša ga go bjalo ka gobane mothaladi wa 8 o na le dikhutšo tše pedi: ya gare ye kopana le ya mafelelo ye kgolo. Ka go realo methaladi yeo ga e lekane ka maatla (a lebelo). Yona taba yeo e tlo bolelwa ka bottlalo ge go ahlaahlwa ge lebelo le laola dihloa tša mošito ka mo tlase.

Ge lebelo le laola dihloa tša mošito

Karolwana ye yona e yo hlaloša lebelo, khutšo le khutšwana tša methalokoša ya 7 le 8 ya koša ye:

Ge o mpona ke apara nyebelese/
Ga ke aparele go dula/, ke a tloga//.

Leswao la (/) le emela khutšo ye nnyane, la (//) le emela khutšo ye kgolo. Ka go realo go na le phapano ya lebelo mo gare ga methaladi yeo ya koša. Ka lebaka la dikhutšo tše nnyane tše pedi tše, mo mothalading wa bobedi:

Ga ke aparele go dula/, ke a tloga//.

lebelo la mothaladi woo wa bobedi ke la go ikgetha. Ka go realo khutšwana (/) yeo ya mo mafelelong a mothalokoša wa mathomo le ya mo gare ga mothalokoša wa bobedi e hlola gore lebelo le iketle mothalading wo.

Go tlo lemogwa gore thulaganyo ye bjalo e nyalelane le ka fao moreti/moopedi a beakanyago

polelo ya gagwe ka gona. Polelo yeo ya moopedi (moreti) e bitšwa sešura (go ya ka tlhalošo ya ka godimo). Bjale go yo hlokomelwa ka fao metara ge o lebane le sešura, o ka dirišwago ka gona bjalo ka thekniki ya mongwalelo.

Sešura

Ge go balwa/opelwa koša ya 'Makgagasa', ditemanakoša ka moka, go lemogwa gore di theilwe godimo ga sešura. Go thekga taba yeo go yo kgethwa mothalokoša wa seswai (8):

Ga ke aparele go dula/, ke a tloga//.

Sešura se šetše se hlalošitšwe ka mo godimo gona mo kgaolong ye ka botlalo; ka go realo mo se ka se hlalošwe, eupša go tla no tsopolwa wona mothaladikoša woo wa ka godimo go thekga tlhalošo.

Go lemogwa khutšo mothalading wo wa koša. Dikhutšo tšeo ga di lekane ka maatla. Dikhutšo tša mo mafelelong a methaladi ya mathomo go fihla ka wa boraro di bopilwe ka dikhutšo tše nnyane tša tlhago tša go swaiwa ka leswao la (/) mola mothaladi wa mafelelo wona o na le khutšo ye kgolo ya go swaiwa ka (//).

Dikhutšo tšeo di bitšwa sešura ka gobane di lebane le metara. Sešura seo se na le mošomo wo bohlokwa, e lego go gapeletša methaladikoša yeo ka moka; gomme ka go gatelela bjalo methaladikoša yeo e bapetšwa le kgopolo ya maitshwaro (a mabotse) a ngwetši bogadi. Papetšo yeo e tšweletša maitshwaro a go loka a ngwetši gore a thulane le a go se loke ao a ka hlalago kgakanego ya ngwetši le ba bogadi. Ka tsela yeo go ka thwe sešura se hlagiša kgegeotera matiki (kgopolo ye e ka se hlalošwe fa ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye) ye e kgonthišago morero wa koša ye ka go gegea ngwetši.

Poeletšo

Preminger (1965:998) o hlaloša thekniki ya poeletšo ka go bolela gore ke:

The repeating of words, syllables, sounds, phrases, a line/lines, stanza and events in all poetry.

Ge a iša pele Wales (1989:403) o bolela gore poeletšo e dirišwa go gatelela go tšweletša morero le maatlakgogedi. Ka go realo go ka thwe poeletšo e na le mešomo ye mebedi, e lego (a) go tšwetša pele moko wa ditaba le (b) go bonagatša maatlakgogedi/phišegelo gore mmadi/moopedi a rate go balela/opelela sengwalo/koša pele le pele.

Moopedi wa koša o no boeletša gabedi thaetlele ya koša ye, e lego 'Makgakgasa' mo mothalading wa mathomo wa 'Makgakgasa', e lego:

Kgagakasang ke bošego Makgakgasa,

Ka go realo poeletšo yeo e dirišetšwa go gatelela go tšweletša (a) morero wa koša, e lego maitshwaro a mabotse a ngwetši le gore (b) motheeletši a fišegele go theeletša koša go ya pele le pele ka ge poeletšo yeo e tsošološa maikutlo a tebelelo ya boitshwaro bjo bobotse (ge bo thulana le bjo bobo) bja ngwetši bogadi, ka gobane ge go ka se be bjalo, gona ga gabongwetši ke thabeng.

Poeletšothomi

Ge a diriša poeletšothomi košeng ye, moopedi, o no re:

Tsela ya Mmashadi *ropane* tselalekgwara,

Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea,

Ge a hlaloša poeletšothomi, Mabusela (1998:22), o re e lebane le go boeletšwa ga medumo ya go swana/kwana mo mathomong a methalotheto(-koša) ya temanatheto(-koša). Ge go balwa/opelwa methaladi ye mebedi ya temanakoša ya ka godimo, go lemogwa poeletšo ya lentšu la **tsela** mo mathomong a methalokoša yeo. Ka tsela yeo moopedi o dirišitše kwanontšu ya **tsela** go kgokaganya methaladi ye mebedi yeo ya koša (temanakoša) go bopa botee bja methalokoša yeo gore go tle go lemogwe bohlokwa bja yona. Bohlokwa bjoo bja go bopa botee bja methaladikoša yeo bo lebane le boitshwarompe bja ngwetši ka go diriša thekniki ye ya poeletšothomi ka katlego.

Lehlaodi

Bjale go yo lekolwa ka fao moopedi wa koša ye a dirišitšego thekniki ya lehlaodi ka gona. Ge ba hlaloša lehlaodi Richards, Platt le Platt (1992:8) ba re ke lentšu la go hlaloša selo, boleng, maemo goba tiro yeo leina le e šupago. Mošomo wo mongwe wa lehlaodi ke go hlaola sediri le sedirwa (Grobler le ba bangwe, 1989:54; Lombard le ba bangwe, 1985:9).

Ge go lekolwa koša ye ya ka godimo gape, go lemogwa moopedi ge a re:

Ke laetše Tate Morwaswi moruleng **wo mogolo**.

Ge polelo ye e lekodišišwa go lemogwa tšhomišo ya kgopolo ya lehlaodi yeo e tšweletšwago ke lentšu le, **wo mogolo**. 'Wo mogolo' ye e hlaola tiro yeo leina, e lego **morula**, le e šupago. Tiro yeo e lebane le bogolo le bohlokwa bja (mohlare wa) morula (wa ga gabongwetši) ge bo lekanywa le bohlokwa bja mehlare ye mengwe tikologong yeo (ya bogadi bja yona). Ke go re bogolo bjoo bo hlaloša lefelo le bohlokwa la ga gabongwetši leo ge le bapetšwa le mafelo a mangwe kua ga gabongwetši/bogadi le a fetago ka bohlokwa. Ka yona tsela yeo moopedi o gatelela ka go fapantšha gore moo ngwetši e tšwago gona go phala moo bogadi bja yona.

Kgatelelo

Ge a hlaloša kgatelelo Tshauke (1996:44) o re ke mokgwa wo mongwe wo o dirišwago ge go gatelelwa kgopolo yeo e rilego mo seretong goba košeng. O re go ka boeletšwa lentšu goba sekafoko go lebeletšwe le segalo sa lentšu la moreti goba moopedi ge a hlagiša kgopolo yeo babading/batheeletšing. Ge a ruma o re:

The omvement of the emphatic stress radically alters our response to what is said. The falling of both syllable and emphatic stress help to create the rhythms of the language.

Rateori yo o sa tšweletša taba ya go re kgatelelo e aga maikutlo a mangwe go mmadi mabapi le seo se bolelwago ke moreti, gape kgatelelo e bopa le morethetho goba mošito wa polelo.

Moopedi o fo re:

Nna ga gešo ...

Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše,

Bjale go yo lekolwa morethetho/mošito wo o bonagatšago ke polelo a ka godimo. Ka go boeletša 'nna ga gešo' (poeletšo) le 'ga ka tšhaba ke laetše' (dihloa tša mošito tše pedi). 'Nna ga gešo' e tšweletšwa ka dihloa tše pedi tša mošito mantšung a mararo ao, mola ('ga ka tšhaba' le 'laetša' le yona e bonagatšwa ka dihloa tše pedi tša mošito; ke go re:

N:na ga ge:šo ga ka tšha:ba ke lae:tše,

Moopedi o rata go bontšha boyena bja gagwe; ke go re ke motho wa mohuta mang, e lego ngwetši ya go hloka tlhompho. Go hloka maitshwaro fao ga ngwetši go tšweletšwa ka morethetho ka tsela yeo ya poeletšo le mošito.

Leinatheto.

Kunene (1969:13) o bolela gore motho goba ngwana ga a no reeaelwa leina ka gobane batswadi ba le rata, eupša o reeaelwa go lebeletšwe mabaka a mangwe, goba a ka reeaelwa ka yo mongwe wa leloko. Ka go realo gape o hlaloša leinatheto gore ke leinatheto leo le rewago motho yoo a dirilego taba ye kgolo ye botse setšhabeng. Go tšwela pele o hlaloša gore motho a ka fiwa leina/sereto ge a fentše motho yo bogale goba phoofolo ye bogale. Go ala ditaba tše gabotse o re:

The one significant difference is that warriors earned their names through distinction in battle or similar situation. This means that a warrior could accumulate many names, directly or indirectly alluding to or even describing...

Mo go hlalošwa gore batho ba reelelwa mainatheto a go fapana go ya le ka moo ba phethilego mediro ye mebotse ye megolo gape ya go ikgetha mo setšhabeng.

Go yo šalwa morago leinatheto ge le lebane le motho ge a reelelwa ka yo mongwe wa leloko. Moopedi o opela ka go tswalanya motho le ba gabo ka go re:

Ke ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi.

Ngwetši e re ke yona 'ngwana' Monare 'a Phogole 'a Morwaswi'; ke go re e tswalana le (ke ngwana wa) Monare yoo a tswalwago ke Phogole yoo le yena a tswalwago ke Moraswi.

Tshwantšhanyo

Harris (1992:22) o hlaloša gore tshwantšhanyo ke sekapolelo/thekniki seo dilo tše pedi di bapetšwago goba di swantšhwago ntle le gore se sengwe se bitšwe ka leina la se sengwe. Nokaneng (1978:211) yena o tšwetša pele taba ye pele ka go re ke sekapolelo seo se bapišago selo se le sela ka lebaka la go nyaka go swana ka dika. O re gantši dilo tše pedi di bapetšwa ka go šomiša mantšwana a bjalo ka (nkego ke, sa, bjalo ka, eke ke) le a mangwe. Moopedi o opela ka go re:

Tsela mpoetše morago o etše mola o ntšea

Mo go bapetšwa tsela le moopedi. Ka go bapetšwa/swantšhwa ga tsela le moopedi go gatelelwa go tloga bogadi ga ngwetši ka boganka le go hloka maitshwaro ka gobane o re yona le yena di a kwana ka tiro yeo. Ka go realo go tšweletšwa khuduego ya go se botege ga bobedi ga dilo tšeo.

5.5 THUMO

Kgaolong ye ya bohloko go hlalošitšwe ka botlalo ka teori ya mongwalelo wa koša le gore mongwalelo ke ye nngwe ya karolo ye bohloko ya sebopego sa sengwalo. Go kgethilwe koša ya 'Makgakgasa', go hlaloša sebopego se sa sengwalo, gomme gwa lemogwa gore mohutakoša wo o lebane le thulaganyo ya sonete ka gobane mohuta wo wa thulaganyo ya koša o

rulagantšwe ka methalokoša ye 14 bjalo ka sonete, gomme godimo ga moo o theilwe gape ka dikarolokgolo tše pedi tša sonete, e lego tshwantšho le tirišo. Go hlalošitšwe diphapantšho tša mongwalelo tše di tšweletšego ka gare ga koša ye ya 'Makgakgasa'. Diphapantšho tše di tšeditšwe ka mehuta ya medirišo yeo e tsopotšwego košeng gammogo le dithekniki tša mongwalelo tša go fapafapana.

Seo se hlalošitšwego gape ke diretšistara tše moopedi a di dirišitšego, e lego tebanyo le pheletšo ya polelo. Tebanyo ya moopedi e lebane le ngwetši mola pheletšo ya polelo e amana le monna/mogatša wa ngwetši. Bjalo ka ge koša e lebane le moopedi/mmoledi le mmoledišwa/moopelwa, mareo a le ona a hlalošitšwe ka botlalo gore a kwešišagale mo nyakišišong ye. Mmoledi goba moopedi yena o bolela goba o opelela koša ya gagwe go batheeletši ka nepo ya go fihliša molaetša wa gagwe. Ge e le mmoledišwa yena o amogela seo a se laodišetšwago. O emela go hlatholla sengwalo gore moko wa ditaba o tšwelele kgakala. Go ya pele go ahlaahlilwe ka diretšistara tša mongwalelo wa tshwantšho le tirišo. Retšistara ya tshwantšho e lebane le tebanyo ya mmoledi/moopedi ge a laodiša ditiragalo. Ka retšistara ya mongwalelo wa tirišo go ahlaahlilwe gore mmoledi le mmoledišwa ga ba tsebane le gona ga go kgwerano magareng a bona. Ditaba tše di gateletšwe ka go laetša seo se bolelwago mo košeng ya 'Makgakgasa' ka go re ngwetši e thoma go dira dilo tša go tšwa tseleng bogadi, ga e sa na le maitshwaro a mabotse.

Ka thokong ya thulaganyo ya mongwalelo go hlalošitšwe gore dikoša tša bogologolo ga di na le khuetšo ya dikoša tša Bodikela. Ka mantšu a mangwe bahlami ba dikoša (le direto) tša setšo ga ba latele lenaneo leo le rilego ge ba hlama modiro wo. Khuetšo yeo e tile ka baruti ba Kereke ya Lutere.

Dikarolwana tša koša/theto go swana le morumokwano di hlalošitšwe ka go naba go sa lebalwe le mehola ya morumokwano woo. Go hlalošitšwe gore morumokwano ke setlabelo sa thulaganyo ya koša goba sereto; ke go re ke ge medumo ya go swana e latelana mafelelong a sereto goba koša. Go gateletšwe gore mohola wa morumokwano ke go tliša kgahlego le go tanya kgopolo ya mmadi wa koša/sereto.

Go tšwela pele go hlalošitšwe metara ge o lebane le ka moo medumo le mošito e rulagantšwego ka gona seretong. Ka thoko ye ngwe go laeditšwe le ka moo dinoko di bopago karolometara ka

gona. Dipatrone tša metara wa koša (le theto) di lebane le go gatelelwa le go se gatelelwe ga dinoko. Go laeditšwe le go re metara ke karolo ye bohlokwa ya koša/theto kudu ka ge o thuša babadi go kwešiša mošito wa koša. Go na le melao ye mebedi ya metara yeo e hlalošitšwego. Melao yeo ke wa kwano le wa kgaogano. Molao wa kwano go hlalošitšwe gore ke ge methalokoša e na le dipaka tše pedi tša go ba le dinoko tša go lekana. Methalokoša e a kwana ka ge dinoko le tšona di lekana. Molao wa kgaogano košeng le wona o hlalošitšwe ge o lebane le go arola mafoko/methalokoša ka diripa tše pedi.

Sešura se hlalošitšwe ge se laetša go khutša ya tlhago gomme gantši se lemogwa ka leswao la fegelwana mothalokošeng. Taba ye e ra gore sešura ke mollwane wo mokaone wa go lekanyetša dikarolo tša mothalokoša.

Seo se hlalošitšwego mo kgaolong ye gape ke taba ya diponagalo tša dikarolokoša. Go hlalošitšwe gore palo ya dinoko, palo ya dihloa tša mošito le poeletšo ya lentšu ke tšona tšeo di bontšhago molawana wa kwano gomme le tšona di bohlokwa go mongwalelo wa koša goba theto. Palo ya dinoko e swanetše go lekana methalokošeng, palo ya dihloa tša mošito le tšona di swanetše go lekana gape go swanetše go be le poeletšo ya lentšu mothalokošeng. Tšona dikarolwana tše di hlalošitšwe go amantšhwa le koša ya 'Makgakgasa'.

Go tšwela pele go gateletšwe ntlhakgolo yeo e lebanego le mongwalelo, e lego khuduego. Khuduego yeo e tlišwa ke ge mongwadi a diriša kgetho ye botse ya mantšu, mafoko, diema, dika le dikapolelo. Ka mantšu a mangwe mmadi/motheeletši o kgona go lemoga maikutlo a mongwadi ka polelo yeo a e dirišitšwego ge a ngwala. Mohola wa mongwalelo ke go goketša mmadi gore a tšwele pele ka go bala sengwalo. Mongwadi o kgona go hlagiša dikgopolo tša gagwe tše bohlokwa go mmadi ka mongwalelo.

Khuduego ya mongwadi gantši e laetšwa ka kgetho ye kaone ya mantšu le ka moo mongwadi a rulagantšego mafoko a gagwe ka gona. Go hlalošitšwe go ya pele gore mo košeng ye ya 'Makgakgasa' go rena thekniki ya kgegeo e le ge moopedi a gegea ngwetši bogadi. Go ya pele go hlalošitšwe gore kgegeo ke thekniki yeo e lebanego le go swaolla/phošolla diphošo (tša ngwetši). Ke ka fao mohlami wa koša ya 'Makgakgasa' a lekago go phošolla tša go se loke, e lego boitshwaro bjo bobebja ngwetši bogadi. Ka mantšu a mangwe moopedi o sola go hloka tsebe ga ngwetši bogadi ka ge e hloka tlhompho.

Go tšwela pele go hlalošitšwe dipharologantšho le dithekniki tša mongwalelo ka botlalo le go re tšona di logaganywa ke morero wa koša goba sereto go tšweletša khuduego ya moopedi goba mongwadi. Dipharologantšho le dithekniki tšeo di hlalošitšwe gore di kwešišege gabotse; gomme go latetšwe lenanego la dipharologantšho le dithekniki, ka go tsopola mehlala go tšwa košeng ya 'Makgakgasa'.

Dithekniki tše bjalo ka dikapolelo tšeo di dirišitšwego ke moopedi di hlalošitšwe ka botlalo go sa lebalwe go tsopola mehlala go tšwa košeng ya 'Makgakgasa'. Go ahlaahlilwe dikapolelo tše nne go ya le ka moo di dirišitšwego ka gona košeng ya 'Makgakgasa'. Medirišo yona gwa hlalošwa ye meraro. Go tšwela pele go laeditšwe dithekniki tše dingwe gape tšeo moopedi a di dirišitšwego go tšweletša khuduego le maikutlo a gagwe.

Malebana le thulaganyo ya polelo ya koša ya 'Makgakgasa', go gateletšwe gore e lebane le peakanyo ya ditiragalo go tšwetša pele morero wa mongwadi. Seo se lemogilwego ka thulaganyo ya polelo ke gore moopedi o dirišitše polelo ka tsela ya koša. Polelo yeo e lebane le mošito woo o tšwelelago mo košeng. Go hlalošitšwe gore mošito ke patrone ya medumo košeng goba seretong, go lebeletšwe sekgoba sa kelelo ya mantšu le khutšo.

Go ya pele go hlalošitšwe ge mošitollo o lebane le botelele bja mothalokoša le lebelo. Botelele bja methaladi bo laolwa ke palo ya dinoko. Taba ye e hlalošitšwe ka go tsopola mehlala go tšwa go koša ya 'Makgakgasa'. Ka thokong ya poeletšo, go laeditšwe gore e dirišwa go gatelela tšwetšopele ya morero goba moko wa ditaba le go aga maatlakgogedi go mmadi gore a balele go ya pele. Se sengwe gape se lemogilwego ke gore poeletšo e tsošološa maikutlo a tebelelo ya maitshwaro a mabotse a ngwetši bogadi. Poeletšo le yona e gateletšwe ge e le thekniki ya mongwalelo wa koša go lebeletšwe ka moo e dirišitšwego ka gona košeng. Go gateletšwe gore go na le mantšu ao moopedi a a boeletšago ge a opela go bonagatša morero wa moopedi.

Dikarolo tša polelo le tšona di hlalošitšwe le gore di šomišitšwe bjalo ka dithekniki tša mongwalelo. Go hlalošitšwe gore leinatheto le reeelwa motho yoo a dirilego taba ye kgolo ye botse mo setšhabeng; ke go re motho a ka be a dirile tabakgolo ka go fenywa mogale goba go bolaya sebata. Motho a ka bitšwa ka sereto go mo hlompha goba ge go thabilwe. Ka go realo nyakišišo e gateletše gape le gore thekniki ya leinatheo e godiša maikutlo a moopedi ka nepo ya go bonagatša morero wa koša.

Go rumilwe ka go re mo go mongwalelo mongwadi/moopedi wa koša ya setšo ya 'Makgakgasa' o tšweletša khuduego ye e rilego, e lego ya lenyatšo le ya go hloka tlhompfo ga ngwetši gore e kgalemelwe ka ge e le maitshwaro ao a sa amogelwego setšhabeng.

KGAOLO YA BOSELELA

6.1 MATSENO

Mo kgaolong ye ya boselela, e lego ya go wetša ditaba tša thuto ye, go yo akaretšwa dikgaolo ka moka tšeo di theilego thutonyakišišo ye. Bjale go latela kakaretšo ya dikgaolo tšeo ka moka tša nyakišišo ye.

6.1.1 Kgaolo ya pele

Kgaolong ye go laeditšwe lengwalonyakišišo le le lebane le nyakišišo ya lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala ba Moutse. Go lemogilwe gore go bile le dinyakišišo tša lenyalo la setšo ka bangwadi ba bangwe eupša ga se ba tsenelele go ya kae. Go lemogilwe gape gore lenyalo la setšo le na le magato ao a latelwago eupša bangwadi ga se ba a hlaloša dinyakišišong tša bona. Taba yeo e bolela gore legato la 'go beka' ga la hlalošwa ka go tsenelela ge go hlathollwa lenyalo ka kakaretšo. Bjale nyakišišo ye e tlo lebelela le go hlaloša lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala ba Moutse kudu ka go nepiša kgopolo ya 'go beka'..

Seo se utolotšwego ke gore ge go lekolwa lenyalo le la setšhaba sa Matlala go hweditšwe gore lona le na le magato a go fapana le a dilete tše dingwe tša Bapedi. Phapano ya lenyalo la setšo sa Bapedi ba Matlala le ditšhaba tše dingwe, e lebane le tshepedišo ya lenyalo kudu legato la 'go beka'. Ke ka fao nyakišišo ye e lemogilego gore tshepedišo ye ya lenyalo la setšo sa ba Matlala' Moutse, go fihla gabjale, ga se ya hlalošwa dingwalong tša Sepedi ka botlalo.

Ke ka fao ge, nyakišišo e bolelago gore nepokgolo ya yona ke go tsinkela lenyalo la setšo sa Bapedi kudu ba Matlala ka Moutse go lebeletšwe tshepedišo ya lenyalo la setšhaba sa Moutse gagolo go hlokometše kgopolo ya 'go beka'. Go ya pele go tlo sekasekwa le tirišo ya polelo, ditiragalo tša lenyalo la setšo, direto le dikoša tšeo di bago gona lenyalong la setšo sa Bapedi ba Moutse. Ka mantšu a mangwe go tlo hlalošwa lenyalo la setšo le legato la 'go beka' leo e lego le bohlokwa setšhabeng sa Bapedi ba Matlala ka seleteng sa Moutse. Nyakišišo e tla leka gape le go tswalela dikgoba tšeo di tlogetšwego ke bangwadi ba bangwe dinyakišišong tša bona. Dikgoba tšeo e ka bago kgopolo ya 'go beka' le merero ye mengwe ya lenyalong.

Tabakgolo ya nyakišišo ye gape ke go tsinkela ka moo magato a lenyalo a fapanago ka gona go lebeletšwe lenyalo la Sepedi, go nepišitšwe Bapedi ba Matlala ba Moutse. Go tlo sekasekwa polelo yeo e dirišwago, mehuta ya ditiragalo tšeo di dirwago, direto le dikoša ka kakaretšo. Taba ye ngwe gape yeo e tlogo lekolwa ke phapano ya lenyalo le 'go beka' setšhabeng sa Matlala. Kgopolokgolo ya nyakišišo ke go thoma go hlaloša ka moo bangwadi ba bangwe ba hlalošago kgopolo ya lenyalo le ka fao badudi ba Moutse ba le hlalošago ka gona.

Mabapi le mokgwa wa nyakišišo go dirišitšwe wo o hlalošitšwego ke Joubert (2004) ge a re o dirišwa ge go sa nyakišišwe sengwalo. Mokgwa wo o bitšwa '*the power of performance*'. Go ka thwe ke wa tsela ya bomolomo le tiragatšo. Monyakišiši ka boyena o ya bathong a dira dinyakišišo ka go ba botšiša dipotšišo. Mohola wa mohuta wo wa nyakišišo ke go laetša bokgoni bja poledišano, go ngwala moo go nyakegago le go lota seo se utolotšwego. Go lemogilwe gore nyakišišo ya bomolomo e sa le e tlogelwa kgale eupša ge e šalwa morago go swanetše go ba le ditlabakelo tšeo di ka dirišwago. Ditlabakelo tšeo go bolelwago ka tšona ke ditšeamantšu, ditšeadiswantšho go ba bohlatse ka seo se nyakišišwago.

Go ya pele go hlalošitšwe gore mokgwa wo wa nyakišišo ke wa tsela ya sengwalobomolomo. Bjale mo nyakišišong go tlo dirišwa mokgwa wo wa nyakišišo e sego wa tlwaelo wa naratholotši. Ge monyakišiši a e ya bathong go yo nyakišiša a ka ya le sehlopha sa gagwe. Mohola wa sehlopha se ke go mo thuša ka go diriša ditlabelo tšeo a tlogo di šomiša nyakišišong. Ditlabelo tšeo di dirišetšwa gape go lota goba go boloka tšeo di utolotšwego gore di tle di dirišwe le mabakeng ao a sa tlogo. Ka mantšu a mangwe setšeamantšu se ka dirišetšwa go gatiša ge go bolelwa, setšeadiswantšho se tšea diswantšho go tlo fa bohlatse bja seo monyakišiši a se bonego.

Go lemogilwe gore mokgwa wo wa nyakišišo wa bomolomo o be o dirišwa kgale eupša wa tlogelwa ka lebaka la dipolitiki le go hlakana ga merafe. Se bohlokwa ka nyakišišo ya bomolomo ke gore monyakišiši o kgona go lota ditaba le ditiragalo tšeo a di utolotšego, go tšweletša bokgoni bja poledišano. Monyakišiši o kgona go kwešiša setšo, ditumelo le ditlwaelo tša setšhaba seo a se etetšego ka nyakišišo. Gape bohlokwa bjo bongwe e ka ba go tsoša setswalle goba segwera sa go tia gare ga monyakišiši le badudi ba setšhaba seo.

Monyakišiši o swanetše go hwetša tumelelo go moetapele goba kgoši. Ka go realo o tla be a efa

badiragatši nako ya go itokišetša kopano. Dikgopelo di ka dirwa ka molomo goba gwa ngwalwa mangwalo. Ge a hweditše bohlatse bja nyakišišo ya gagwe, monyakišiši o thoma go hlokomela le go lemoga ka moo batho ba itshwarago ka gona, ka moo ba phelago ka gona le merero ya setšhaba seo.

Gantši monyakišiši ga a sepele a nnoši, eupša le sehlopha seo maloko a sona a kgathago tema, e ka ba ka go tšea (gatiša) mantšu, diswantšho le go ngwala ge go botšišwa dipotšišo. Monyakišiši le yena o kgatha tema ye kgolo nyakišišong ya gagwe; ke ka fao mokgwa wo wa nyakišišo o thušago go tseba kudu ka ditšo, ditumelo le ditlwaelo tša ditšhaba tše dingwe.

Godimo ga moo go hlalošitšwe gore go kgethilwe setšhaba se sa Bapedi ba Matlala gare ga dilete tše dingwe ka nepo ya go nyakišiša kgopolo ya 'go beka'. Go hlalošitšwe setlogo sa setšhaba se ka go nepiša kgopolo ya 'go beka'. Ka fao go lemogilwe gore go na le magato ao monyakišiši a ka a šalago morago go phethagatša maikemišetšo a gagwe a nyakišišo. Go boletšwe le go re ge monyakišiši a ka kgatha tema a ba a bogela o tla ba le bohlatse bjo bo feleletšego ka taba yeo a e nyakišišago.

Go tšwela pele go hlalošitšwe gore monyakišiši a ka ngwala tšeo a di gatišitšego ka setšeamantšu; ka go realo o tla kwešiša ka botlalo bophelo bja setšhaba seo nyakišišo e lebanego le sona. Go tšea mantšu le gona go hlalošitšwe gore ke legato leo monyakišiši a swanetšego go le latela. Monyakišiši o swanetše go tšea diswantšho tša ditiragalo tšeo di diragalago. O tšea ditiragalo ka nako ya maleba; ke go re semetseng gomme a ngwala ka tšona. Ka ge a tla be a le gona, o tlo kgona go botšiša tšeo a sa nyakago tshedimošo ka tšona, gomme a hwetša tshedimošo yeo ka botlalo.

Ka sehlopha sa banyakišiši gona go hlalošitšwe gore le bona ba ka boledišana goba go botšiša bakgathatema dipotšišo. Ba swanetše go tseba le go kwešiša polelo ya bakgathatema. Ka mantšu a mangwe le bona ba tsebe morero/mošomo wa bona ge ba eya le monyakišiši setšhabeng. Taba ye ngwe ke gore bafelegetši ba monyakišiši ba swanetše go ba ba bong bja go fapana gore bakgathatema ba lokologe ge ba fetola dipotšišo le go diragatša.

Sehlopha sa banyakišiši se swanetše gore yo mongwe le yo mongwe a be le setlabelo seo a ka se šomišago. Go swanetše go be le bokgoni bjo bo rilego go banyakišiši bao. Motšeamantšu le

diswantšho a be le bokgoni; ke go re go tlo ba bonolo go sepetša nyakišišo ka tshwanelo. Mokgwa wo wa nyakišišo o thuša monyakišiši go kwešiša goba go ba le nnete ka ditšo, ditumelo le ditlwaelo tša ditšhaba tšeo di rilego; ke ka moo mokgwa wo wa nyakišišo o lego bohlokwa ka gona.

6.1.2 Kgaolo ya bobedi

Kgaolo ye e lebane le tlhalošo ya lenyalo. Gomme lenyalo le hlalošitšwe ka ditsela tše pedi, e lego ka bangwadi ba bangwe le tlhalošo ya lenyalo ka Bapedi ba Matlala ba Moutse. Ba bangwe ba bangwadi bao ba no akaretša ditaba, ba bangwe bona ba hlalošitše kgopolo ye ka boripana, mola ka lehlakoreng le lengwe ba bangwe bona ba lekile go hlatholla ditiragalo tšeo di diragalago lenyalong ka go phala bao ba bangwe. Seo se gateletšwego ke bangwadi ba ke go re lenyalo le kopanya malapa a mabedi le gore go ntšhwa magadi.

Bangwadi bao ba hlalošitšego kgopolo ya lenyalo, ba boletše gore le thoma ge lekgarebe le lesogana ba ratana gomme ba nyalana. Go tšwetša pele ba hlalošitše gore lenyalo le ama malapa a mabedi ka go nyalelana. Ba bangwe ba bangwadi ba boletše phatlalatša gore ga go bonolo go hlaloša lenyalo ka botlalo. Go hlalošitšwe gore ditšhaba di a nyalelana gomme badudi ba tsebelana ditšo le ditumelo gammogo le ditlwaelo tša bona.

Bangwadi ba bangwe ba hlaloša gore lenyalo ke segwera seo se hloiwago ke baratani ba babedi. Lekgarebe le nyalelwa go tlo belega bana le go hlokomela mmatswale. Batswadi ba gabolesogana ke bona bao ba kgethelago goba ba nyakelago morwa wa bona lekgarebe, gomme ge lekgarebe le sa dumele ga le gapeletšwe. Go hlalošitšwe gape gore lenyalo la setswalle le lona le a hlohleletšwa setšhabeng. Tlhalošo ye nngwe gape ya lenyalo ke ya go re le amana le magadi ao a ntšhwago ke ba bolesogana, gomme se se tswalanya malapa a mabedi. Seo se lemogilwego ke gore bontši bja bangwadi ga bo hlaloše selo ka ga legato la 'go beka' lenyalong

Go tšwela pele go hlalošitšwe gore lenyalo le ama batho ba babedi ba kopane gammogo le batswadi ba bona. Ka thokong ye nngwe go hlalošitšwe gore monna a ka nyala basadi ba babedi, gape monna o dumeletšwe go nyala mosetsana yo monnyane. Seo se laeditšwego gape ke gore batho ba ka aga motse go ya ka setswalle.

Ka thokong ya ditseka go hlalošitšwe gore lenyalo le ama magadi goba magadi ao a neelwago batswadi ba lekgarebe. Gantši lesogana le ka kopana le lekgarebe mošomong gomme ba dumelelana go aga motse.

Ka thokong ya magato a thulaganyo le tshepedišo ya lenyalo la setšo, go hlalošitšwe gore lenyalo le na le mhlakore a mane. Magato ao ke a go re lenyalo le lebane le molao le ditokelo tša bana, le la go lebane le mešomo ya lapa, gape lenyalo leo le nepišago monyanya le magatwana a lona, gammogo le la go thewa godimo ga lapa le lefsa.

Ge go be go hlalošwa ka lenyalo ge le lebane le mešomo ya lapa, go laeditšwe gore lenyalong le, go hlokomelwa dibjana tša ka lapeng le mešomo ya lapa. Go hlalošitšwe gape gore monna le mosadi ba na le maikarabelo a bona a go hlokomela motse wa bona. Ba thušana go hlokomeleng bana le lapa la bona. Go ya pele go hlalošitšwe gore malebana le lenyalo le monyanya, batswadi ba boledišana ka magadi a bana gomme ba bea seroto sa magadi. Magadi a ba ka tsela ya dikgomo; go ba le ditseka tše dingwe gape tšeo di tlišwago. Ditseka tšeo ke tša go swana le tšhelete, bjalobjalo.

Go hlalošitšwe gore lenyalo le felela ka mošate moo lapa le lefsa (banyalani) le tlogo fiwa tšhemo ya go re ba e leme ba tle ba fepe bana. Mehuta ya manyalo bjalo ka go nyalelwa lapa, tlhatswadirope le seantlo e hlalošitšwe ka botlalo. Lekgarebe le ka nyalelwa lapa go yo godiša leina le le ilego la ganwa. Tlhatswadirope yona e nyalelwa go belegela mosadi yoo a sa belegego ka bogadi mola seantlo e le ge lekgarebe le nyalelwa go fepa bana ba mogolwagwe yoo a hlokofetšego.

Ge ba hlaloša magato a lenyalo badudi goba Bapedi ba Moutse ba laeditše taba ya go re ka morago ga go re batswadi ba bolesogana ba ye ga bolekgarebe, ba tlo ya go thiba sefero. Go hlalošitšwe gore go thiba sefero ke legato la mathomo la lenyalo la Bapedi ba Matlala ba Moutse. Go thiba sefero ke molaetša wa go re lekgarebe le beeditšwe gomme go se be le lesogana le lengwe leo le ka mo apišago mabapi le lenyalo. Go išwa kgomo goba setseka gabolekgarebe go tlišetša gore ba tlo mo nyala e sego kgale. Ditseka tšeo tša go thiba sefero ga di na le seroto gape ga go dirwe moletlo. Go ba le batho ba mmalwa bao ba išago kgomo ya go thiba sefero. Lesogana le lekolotšwe go ka etela lekgarebe la lona, le ge ba ka ba le ngwana ba ka se bonwe phošo ka ge batswadi ba bona ba tsebane ka lebaka la bona. Ka mantšu a mangwe go thiba

sefero ke motseta wa go ntšha magadi le go tlo dira monyanya.

Mabapi le magadi gona go thwe go be go se na seroto le ge e le gore mabakeng a mangwe se be se bewa. Gona moo magading go ba le kgomo e tee ya malome wa lesogana. Go thwe magadi a ntšhwa letšatši pele ga monyanya gomme a išwa ke banna ba bolesogana. Go ba le mmaditsela gomme ka morago ga poledišano ge a amogetšwe bosasa bja ntshe go ba monyanya wo o ketekwago. Ka mantšu a mangwe ngwetši e hlabišwa ka lona letšatši leo le latelago la magadi.

Go thwe magadi ga a na le seroto; gantši ke batswadi ba bolesogana bao ba ka tlišago ka moo ba ikwago ka gona. Le ge go le bjalo go thwe magadi ao a tlo galalwa ke meloko ya bolekgarebe ka letšatši leo la magadi go fihlela go ntšhwa a go weša pelo. Go hlalošitšwe gore mo magading go swanetše go be le kgomo ya malome wa lesogana ka ge a le bohlokwa kudu lenyalong la motlogolo wa gagwe.

Go tšwela pele go hlalošitšwe gape ka ditseka tšeo di ntšhwago ke barwarre ba lesogana go tlaletša magadi ao. Ditseka tšeo di bitšwa matšwela. Ka ona matšwela ao barwarragolesogana ba bea sešupo sa go tlo šala ba hlokometše mosadi wa lesogana leo ge le ka hlokofala. Ka lehlakoreng le lengwe go hlalošitšwe gore le meloko ya bolekgarebe e ntšha matšwela a mabele le dinawa tša go tlo dira tšhima, gomme seo se laetša thekgo ya bona go batswadi ba lekgarebe.

Go hlalošitšwe gore magadi a išwa gabolekgarebe letšatši la pele ga monyanya; ke go re ge lekgarebe le hlabišwa. Bagapi ba dikgomo ke banna fela ka ge e le bona badiši ba dikgomo. Go fihleng ga bona gabolekgarebe ba dula kgorong kgakala le bengmotse. Mmaditsela ke yena a yago go itsebiša go leloko la bolekgarebe le gore ba tlišitše magadi. Tiragalo ye e sepetšwa ka lenaneo la go ikgetha go fihlela ba amogelwa le go dumelelwa go tsena ka lapeng le gona ba bewa ka ngwakong wa bona ba nnoši, ngwako woo o bitšwa thopa. Go hlalošitšwe gore magadi a amogelwa ka lethabo le legolo moo banna ba itiago kati mola basadi bona ba hlakela. Bakgonyana ba robala ba se ba ja; ba tla be ba ja letšatšing leo le latelago; ke go re ba lomišwa leboto.

Ka letšatši leo la go hlabiša ngwetši, go tla be go na le setšhaba goba batho bao ba laleditšwego, go binwa dikoša tše setšo, ka moropa le mafalafala. Go tsopotšwe tše dingwe tša dikoša tšeo di opelwago le go binwa lenyalong la setšo bjalo ka Mmantshegele, Makgakgasa, Mokankanyane,

bjalobjalo. Mafelelong a tše ka moka ngwetši e a retwa le go laiwa gomme ya išwa bogadi moo e tlogo amogelwa ka mogobo. Le gona moo kamogelong yeo e tlo laiwa ya botšwa tša bogadi.

Go ya pele go boletšwe gore ka letšatši leo le latelgo ba fiwa dijo ke mmane wa lekgarebe ka ge e le mmagwe yo monnyane. Go hlalošitšwe gore ka lona letšatši leo le latelago ngwetši e a hlabišwa; ke go re ke letšatši la monyanya. Go boletšwe ka go tsenelela gore bakgonyana ba fiwa bjala le pudi yeo ba tlogo e hlaba ya ba sešeba sa bona; yona ba e ntšha ditho tšeo di bitšwago leseka. Ditho tšeo ke hlogo, letsogo le leoto. Ka mokgopa wa pudi ba yo direla lesogana lekgeswa la senna. Gape go thwe bakgonyana ba laetšwa kgomo yeo ba swanetšego go e hlaba le go e ntšha ditho tše dingwe gape tšeo ba tlogo di aba ka tshwanelo. Ditho tšeo tša kgomo ke letsogo, lehlakore, hlogo, mala le mogodu, gotee le mohlobolo. Lehlakore ke nama yeo e išwago mošate, gomme lona le na le dikgopo tšeo di šupago. Ditho tšeo di neelwa bao di ba swanetšego, bjalo ka malome le rakgadi wa ngwana.

Go hlalošitšwe go ya pele gore setho se bohlokwa seo se fiwago ba bolesogana ke mohlobolo; ke go re mokokotlo wa kgomo le mosela. Go thwe ke seka sa go re ngwetši ge e fihla bogadi e belegele monna bana. Tšatšing leo la lenyalo go lewa bogobe, ting ka mala le mogodu woo o hlatswitšwego wa be wa apea ke mosadi wa malome wa lekgarebe. Ngwetši e dula selebanong lapeng moo moloko e mo fago dimpho tše bjalo ka maswielo, magogwa, digo, megoma, meetana le tšona dimpho tša rakgadi wa ngwana. Go opelwa dikoša tša lenyalo bjalo ka 'Mkgakgasa', Mmantshegele, le tše dingwe. Sehlopha sa banna le basadi ba tšwa ka mogobo go ya ga bolesogana go tšea kgamele ya go tlo gamela le go tšhela maswi a dikgomo tšela tša magdi.

Go hlalošitšwe gore mathapana a letšatši leo go ketekilwego monyanya, ngwetši e dula lapeng gore e laiwe ke batswadi pele e eya bogadi. Ngwetši e hlohleletšwa gore e dule bogadi ka dinako ka moka le ge go ka ba boima. Meloko e laya morwedi ya bona ka maitshwaro a mabotse bogadi le gore e se theeletše mabarebare ao a ka e thubelago lapa. Taba ya go tlola letsoku le yona e hlatholotšwe ka bophara. Ge ba fetša go tlotša ngwetši letsoku e a retwa, gomme direto tšeo di laeditšwe nyakišišong ye.

Go ya pele go hlalošitšwe gore ge ngwetši e fihla bogadi e ema kgorong le bafelegetši ba yona, gomme ya amogelwa ka sereto. Pele ba tsena ka kgorong goba lapeng, go ntšhwa tšhelete yeo e bitšwago 'letlapakgerere'. Gona moo go opelwa dikoša tša go amogela ngwetši bjalo ka Tšhilo le lwala re tšere, Mme o tliile, bjaloobjalo. Ge ba tsene ka lapeng ba rolwa mohlobolo ka

letlapakgerere. Mokgopa wola wa go phuthela mohlobolo o fiwa mmagolesogana gore a dire seaparo ka wona. Mohlobolo wona o oketšwa ka pudi gore sešeba se lekane setšhaba. Ka letšatši leo le latelago go rongwa makgetle le ngwetši sedibeng go yo ga meetse e sa le bošego. Ge ba boa ba kgopha lapa ka boloko go bona ge e le sethakga sa mosadi.

Go tloga moo ngwana o rengwa sekgwaneng moo go hwetšwago bakgalabje ba swere seswantšho sa ngwana wa kota, gomme o belešwa makgetle a išwa ka lapeng. Seka se segolo sa go rema ngwana ke gore ngwetši e swanetše go tlo belegela monna bana. Ge tše di fela bafelegetši ba ngwetši ba boela morago gwa šala lekgetle le lennyane go tlo šala le fepa bana ba ngwetši.

Go rumilwe ka go hlaloša gore ge kgwedi e balamile ngwetši e boela morago le mofepi. Taba ya go boela morago ga ngwetši; ke go re e ye go bona lehlapo pele gore ge e boa e tle e ithwale ngwana wa mathomo. Ngwetši e boetšwa morago bogadi ka bjala bjo bo bitšwago kgare. Go boletšwe gape gore ge ngwetši e ka ba mmeleng e tlo ya ga gaboboyona go fihlela e belega ngwana wa mathomo le ge e le yena yoo a mo imilego le ge e se wa pele. Ka morago ga nako yeo e rilego ngwetši e boela bogadi ka morago ga go hlabelwa pudi ya thari. Ngwana yoo o reelelwa leina la tatagolesogana ge e le mošemane gomme ge e le mosetsana o reelelwa mmagolesogana; ke ka moo kgoro e godišwago ka gona.

6.1.3 Kgaolo ya boraro

Mo kgaolong ye ya boraro go hlatholotšwe tlhalošo ya kgopolo ya legato la 'go beka' ka botlalo go lebeletšwe go ya ka dikarolo tše pedi; ke go re ge kgopolo yeo e hlalošwa ke bangwadi ba bangwe le ka fao e bolelwago ke Bapedi ba Matlala ba Moutse.

Go lemogilwe gore go na le bangwadi bao ba hlaošitšego legato le la 'go beka' bjalo ka legato la mafelelo la lenyalo. Bangwadi bao le bona ga ba tlale seatla wa go kgotsofatša. Tlhalošong ya bona, le gona ga ba gate ka mošito o tee. Go ka thwe ke gona ge ba re dinaga ga di etelane. Yo mongwe le yo mongwe o hlaloša ka tsela ya gagwe le ge ba laeditše taba ya go tlela ruri ga ngwetši bogadi. Bangwe ba hlalošitše le ka ditsekana tšeo di išwago bogadi bja lekgarebe gore e lokollwe e tle bogadi le ge ba se ba bea ditaba tše ka go otloga gore mmadi a nwe a kgolwe a mokgako.

Godimo ga moo tlhalašong ya bangwadi bao ga se e tseletšego, e beilwe fela mabalankwe. Go no bolelwa gore ka morago ga ge magadi a ntšhitšwe, go šadišwa dikgomo tše pedi tšeo di tlogo išwa ga bolekgarebe morago ga nako yeo e rilego. Gape go boletšwe gore legato leo la 'go beke' ke la mafelelo la go nyala mosadi le gore a tlišwa bogadi. Mosadi yoo le gona ga a tlišwe eupša o latwa ke monna ka boyena. Go hlalošitšwe gore ngwetši yeo e rwešwa leseka leotong ya fiwa le leina la bogadi gomme ya sepela le monna go ya bogadi.

Go ya pele go hlalošitšwe gore ka morago ga dibeke tše tharo morago ga lenyalo, ngwetši e boela gaboyona ka pudi. Ge nako yeo e beilwago ke malapa a mabedi ao e fihla ngwetši, e boela bogadi ka bjala gore mmagwe a fele a e etela. Go thwe ba bolesogana ba romela pudi gape ga bolekgarebe gore e tlele sa ruri bogadi. Go fihleng ga yona ngwetši e rutwa tša bogadi ke mmatswale, ya ba gona e amogelwa bogadi go ya go ile.

Go ya pele go lemogilwe gape gore go thwe legato la 'go beka' le lebane le ge ngwetši e ya bogadi sa ruri. Ka morago tatagolesogana o ntšha kgomo, ya išwa ga bolekgarebe go e lokolla go ya bogadi sa ruri. Go hlalošitšwe go thwe ngwetši e boela bogadi ka morago ga nako ye telele goba ge e belege ngwana wa pele. Tatagolesogana o ntšha kgomo ya išwa ga bolekgarebe gore e tlele ruri bogadi; ke go re legato le ke lona la mafelelo la go re ngwetši e ye bogadi.

Badudi ba ba Matlala ba Moutse bona ba hlalošitše gore legato le la 'go beka' go ya ka bona, ke legato la mafelelo mo tshepedišong ya lenyalo la setšo. Go gatelelwa gore 'go beka' ke ge lekgarebe le kgopelwa go ya ga bolesogana pele go ntšhwa magadi goba le nyalwa. Go ya pele ba bolela gore gantši lekgarebe le be le kgopelwa go ya bogadi ge batswadi ba lesogana ba ntšhitše bonnyane bja magadi, mola ka lehlakoreng le lengwe gape ba bolela gore legato la 'go beka' ke ge batswadi ba lesogana ba iša dipute goba dimpho tšeo di rilego ga bolekgarebe. Dipute tšeo e ka ba maseka, thetho, ntepa le dingwe. Tabakgolo yeo ya 'go beka' ke seka sa gore go tsebje gore lekgarebe le beeditšwe ke ba bokete. Go hlalošitšwe gore ge go bekwa ngwetši go ya fela meloko ya kgauswi ya malapa a mabedi kudu ka ge e se lenyalo. Go tšwela pele badudi ba ba laeditše tshepedišo ya legato le la 'go beka' gore go ba le dipoledišano pele ga 'go beka', gape le pele ga lenyalo. Lekgarebe le bekwa, ke tatagolesogana yoo a ntšhago kgomo ya 'go beka' ge go išwa magadi.

Go thwe go ntšhwa setseka seo e ka ba kgomo goba pudi, ke gona go lokolla ngwetši go yela sa

ruri bogadi. Setseka seo se ntšhwa ke tatagolesogana, gomme se tlišwa le magadi setee goba se ka tlišwa ka morago ge ngwetši e tla be e sa boetše ga gaboyona. Ka molomo wa lehlabula ba gatelela gore setseka seo sa 'go beka' ga se na seroto, go thwe go ka tlišwa kgomo, pudi goba tšhelete. Tabakgolo ke ge se ka begwa gore ke sa 'go beka'.

Go hlalošitšwe gore kgomo yeo ya 'go beka' lekgarebe e išwa e tlemilwe ka lebja goba ketane gore e se tšhabe mo tseleng. Bagapi ba kgomo yeo ba hlakana le modiši wa dikgomo gore e se be bogale ka ge a le kgauswi. Go ya pele go hlalošitšwe gore kgomo e a swaiwa gore go fele go tsebja gore ke yeo e bekilego ngwetši. Go thwe tatagolesogana o tlaleletša magadi a morwagwe ka pudi goba kgomo. Kgomo yeo ga e gapeletšwe go ntšhwa semetseng goba ka letšatši la magadi; go dumeletšwe gore e ka tlišwa ka morago ge e hweditšwe. Seo se gateletšwego ke gore yona e tlišwe le ge ngwetši e ka ya bogadi ya dula nako ye telele. Go thwe kgomo ya 'go beka' e ka ntšhwa pele ga magadi; ke go re taba yeo e swana le ge go thibja sefero go laetša gore lekgarebe leo le tlo nyalwa ke semangmang. Le ge kgomo yeo e ntšhitšwe le magadi ga e balwe le magadi eupša e tlo begwa pepeneneng selebaneng sa bohle gore ke ya 'go beka'.

Go hlalošitšwe le mmolelwana woo o felago o kgabaganya melomong ya batho ge ba re mokgalabje mmekangwetši selemo masogana a šala a kangwa ke dipelo. Mmolelwana wo o hlalošitšwe ka ditsela tše pedi, tšeo ya mathomo e lebanego le ge mokgalabje a nyalela/bekela morwa wa gagwe lekgarebe ka ge a se kgauswi eupša mokgalabje a kganyoga gore e tle e be ngwetši ya gagwe. Lebaka la bobedi ke la go re mokgalabje a ka inyakela lekgarebe leo ka ge yena a se na le mosadi, mohlomongwe a hlokofetše gomme a ratile lekgarebe leo gore le tle le mo fepe bokgalabjeng bja gagwe. Ka go realo masogana a bolawa ke pelo ya go re mokgalabje o ba thakile pele goba o ba tšheetše thaka ya bona.

Go gateletšwe gore 'go beka' ke legato le bohlokwa go feta magato a mangwe a lenyalo ka go re ge le se la phethwa go ra gore lenyalo ga se la felela. Pharelabanneng ye ge e sa rarollwe, ba dumela gore badimo ba bolekgarebe ba ka se mo robalele mola babolesogana le bona ba ka se mo amogele ka diatla tše pedi. Tlhalošo ye ya 'go beka' e hlalošitše gore ke ka moo go felago go e ba le manyalo a bakgekolo le bakgalabje e le gona go latela setšo le tshepetšo ya lenyalo gore le felelele. Ye ke taetšo ya go re le bona ga se ba ka ba phetha legato la mafelelo le bohlokwa la lenyalo, e lego 'go beka'. Ka go ipona molato le go tšhaba go se robalelwe le go se amogelwe ke badimo, ba phetha lebaka le ge ba tšofetše.

Go ya pele go hlatholotšwe gore ge ngwetši e boetše ka gae, e dula lebaka leo le rilego ya re ge e boela bogadi e felegetšwa ka bjala. Se se dirwa ge kgomo ya 'go beka' e ntšhitšwe gomme ke gona e yelago sa ruri bogadi. Ngwetši gantši e ka felegetšwa ke basadi le monna o tee go no fa kgoro bohlatse bja go re ngwetši e gorošitšwe bogadi. Go tšweleditšwe taba ya go re ge tatagolesogana a se na le kgomo ya 'go beka' ngwetši, kgomo ya malome e ka emela yeo ya 'go beka' gore ngwetši e yele sa ruri bogadi. Mohlang kgomo ya 'go beka' e hwetšwago, e a išwa ya yo thiba yela ya malome wa ngwana; ka mantšu a mangwe mokgalabje o jetše molato mpeng, o sa swanetše go lefa ka morago.

Go tšweleditšwe taba ya go re legato le la 'go beka', ka ge go thwe ke la go lokolla ngwetši gore e tlele ruri bogadi, le amana le ge kgomo e swanetše go ntšhwa ka letšatši leo ngwetši e boago ka lona gae gore e kgone go tsena ka ngwakong wa lesogana leo la yona.

Tlhalošong ya badudi ba Moutse go tsopotšwe le diema tšeo di bolelwago ke bafelegetši ge ngwetši e išwa bogadi la mafelelo. Diema tšeo ke tša go swana le: lebitla la mosadi ke bogadi, a ba tswale ba ate monapelo ga a tsebje, leihlo le tee le bekilwe ke selabi, bjalobjalo le dika bjalobjalo ka go fogohleletša seopeng, bjalobjalo. Mantšu a mangwe ao a bolelwago ke bafelegetši bao ba ngwetši, go gateletšwe gore a nepiša kgotlelelo yeo ngwetši e swanetšego go ba le yona bogadi le gore e tle e kgone go godiša kgoro yeo ya gabolesogana.

Ge ngwetši e yela sa ruri bogadi, mokgonyana le yena o laiwa ka tše dingwe tša diema bjalo ka mokgonyana phalla tša bogwe di a ya, e le ge ba eletša monna wa morwedi wa bona go fela a thuša le ba bogwe. Ba gabolesogana le bona ba tšweletša polelo ya go re le ge ngwetši e yela sa ruri bogadi, hlogo ya yona e sa le ya bona (batswadi ba ngwetši), ba šupa gore ba sa na le seabe go yena goba ge a ka hlokofala ba ba begele.

Go lemošitšwe le go hlathollwa gore legato la 'go beka' ke legato leo ngwetši e lokollwago gore e yele sa ruri bogadi. Ge kgomo e ntšhitšwe le magadi gotee, go ra gore ngwetši e se hlwe e boela ga gaboyona. Ge ngwetši e boela bogadi e išwa ke basadi ba leloko moo ba e layago gore e tsebe gore monna ke lapa; ke go re mosadi a hlomphe monna wa gagwe. Go feta moo e swanetše go latela melao ya bogadi. Ka morago ga lebaka leo le rilego, mmatswale wa lekgarebe leo a ka bega ngwetši basading gore le yena a kgate tema medirong ya leloko. Go tloga moo a ka mo nyakela lebalana leo e ka agago motse wa yona le monna wa yona.

Go hlalošitšwe gore ka tsela yeo 'go beka' go lego bohlokwa ka gona, go swanetše go phetagatšwa goba go latelwa le ge ngwetši e ka dula bogadi nako ye telele, le ge e ka hlokofala goba monna wa yona a ka hlokofala. Ba gateletše gore ge tatagolesogana a ka hlokofala rangwane o swanetše a tšwetše taba ye pele ka go iša setseka seo sa 'go beka' ga gabolekgarebe. Ge a iša kgomo, yona e gapša ke banna ba kgoro go išwa gabolekgarebe. Ge e le tee e ka gapša le tše dingwe gore e se tshwenye tseleleng, goba ya tšengwa ka lebja leo le tlogo e šitišago go ba tšhabela ge e le gore ke lebelele. Go thwe 'go beka' ga go na le dipoledišano tše ntši go swana le lenyalo; ke go re ga go latelwe goba go bitša setšhaba bjalo ka ge go dirilwe ka monyanya.

Mabapi le kgomo ya 'go beka' go hlalošitšwe gore ga go nyakege ya moradu; ke go re yeo e se sa tswalago, goba ya go tšofala. Kgomo e ka ba ya lerojana, e lego yeo e sa tlogo tswala gore e katološe lešaka. Ke ka fao go bolelwago ka go lata kgamelo ga bolesogana gore e tle e tšhelwe maswi a kgomo yeo ya 'go beka' lekgarebe leo. Ge go se na le kgomo go ka tlišwa pudi ya 'go beka' le ge e le tšhelele. Ditseka tšeo di išwa ke rangwane le malome wa lesogana gammogo le modiši wa dikgomo. Go swana le kgomo ge e le tshadi, pudi yeo le yona e swanetše go ba tshadi ya go ba le dinaka ka gore e swarwe ka tšona ge e gangwa.

Ka thokong ye ngwe go tšweleditšwe taba ya go re ge ngwetši e se ya bekwa ka nako, le ge e ka gola gakakang, e swanetše go bekwa ka ge e sa *kolota* legato leo la go bekwa. Se se hlatselwa ke go bona batšofadi ba dira menyanya le ge ba godile kudu. Ba bangwe ba direlwa magato a 'go beka' le ge ba šetše ba hlokofetše, lebaka e le go robotša badimo ba bona le gore ba amogelwe goba bana ba bona ba se tlo hlaka ka moso.

Go gateletšwe gore 'go beka' ke legato le bohlokwa leo le swanetšego go dirwa gotee le lenyalo goba ge go ntšhwa magadi. Go gateletšwe taba ya go re ge tatagolesogana a ka hlokofala pele a bekela morwagwe ngwetši, rangwane wa lesogana o swanetše go rwala morwalo woo. Go hlalošitšwe gore ge ngwetši e ka hlokofala e se ya bekwa, legato le la 'go beka' le swanetše go phethwa gore go be le bophelo lapeng leo la bona.

Taba ya legato la 'go beka' le bohlokwa ka kudu ka gore ge le latetšwe, go gola setswalle gare ga malapa a mabedi ao. 'Go beka' go katološa dikgoro go ya ka Bapedi ba Moutse. Go ya pele go rumilwe ka go re go sa na le batho bao ba sa tšeelego legato le la 'go beka' hlogong ka go se

le phethe ka tshwanelo. Godimo ga taba ye go laeditšwe gore batho ba ntšha magadi fela ba tlogela 'go beka'. Badudi ba Moutse ba re lenyalo la mohuta woo ga la felelela ge go se na setseka sa 'go beka'. Ka go realo badimo ba bona bao ba ka se ba robalele ge ba sa phethagatše legato la 'go beka'. Go thwe legato la 'go beka' ke lona la mafelelo la lenyalo gomme le swanetšwe ke go phethagatšwa go ya ka Bapedi ba Matlala ba Moutse.

6.1.4 Kgaolo ya bone

Kgaolo ya bone e lebane le polelo ya ngwetši bogadi. Thulaganyo ye ya polelo ya ngwetši bogadi e nepišitšwe le kgetho ya koša ya "Makgakgasa" ka go sekaseka sebopego sa yona. Ka sebopego go lebeletšwe diteng le thulaganyo go ya ka moo borateori ba di tšweletšago ka gona. Go hlalošitšwe gore gantši ga go bonolo go hwetša tlhalošo yeo e tšweletšago ka botlalo seo modiro wa bokgabo e lego sona. Ka fao go ka thwe mošomo wa ditlhalošo ke go leka go hlahla mmadi. Go lemogilwe gape gore koša goba theto ke polelo ya pelo gape e tswalane le maikutlo ao a tšweletšwago ke moreti goba moopedi.

Go ya pele go hlalošitšwe seo borateori ba se hlalošago mabapi le koša goba sereto. Go na le mehuta ya go lebana ya dikoša, e lego tša manyalo, koma, mešomo, dithaloko, bjalobjalo. Bjale ye ya 'Makgakgasa' yona ke ya lenyalo le ge go thabilwe. Barateori bao ba tšwetše pele ka go hlaloša sebopego sa sengwalo goba koša ge e na le letlalo la mathomo (diteng), la bobedi (thulaganyo) le la boraro (mongwalelo). Sebopego se sa sengwalo go ya ka matlalo a sona go hlatholotšwe gore se nepiša morero goba maikemišetšo a moopedi goba moreti le ge e le mongwadi. Gape sebopego se lebane le go tšwetša pele moko wa ditaba.

Ka thokong ya diteng tša koša ya 'Makgakgasa' go hlalošitšwe ka ditiragalokgolo tšeo e lego tše lesometee ka palo. Ditiragalo tšeo di laodišwa ke molaodiši yo go hlalošitšwego gore ke yena motsebaditaba goba mokgathatema ka gore ke moanegwa. Sererwa sona se hlalošitšwe ge e le ditaba tšeo mongwadi a ngwalago ka tšona ka sengwalong. Ditiragalo le tšona di hlalošitšwe ka botlalo go ya ka magoro a tšona. Dintlha tše dingwe tšeo di tšweletšego ge go ahlaahlwa kgaolo ye ya bone ke ditiragalotshwanelo, ditiragalotebanyo le tša tlaleletšo. Ge go hlalošwa baanegwa ba sengwalo go boletšwe ge e le elemente ye bohlokwa ya sengwalo. Le ge go le bjalo ga se ba hlalošwa go tšwa košeng ka botlalo ka gore koša ga e na le baanegwa bjalo ka sengwalo.

Mabapi le sebopego sa sengwalo go hlalošitšwe ka boripana teori ya naratholotši go ya ka sebopego sa koša bjalo ka sengwalo. Go hlalošitšwe gore gantši go sekasekwa sengwalo fela e sego mongwadi. Go laeditšwe gore monyakišiši o nyakišiša seo se lego ka sengwalong, ka ge se kwešišega. Seo se gateletšwego ke gore sengwalo se sekasekwa go lebeletšwe diteng le thulaganyo ya sona. Go na le diphapantšho tšeo di laetšago kamano gare ga diteng tša sengwalo le thulaganyo ya sengwalo. Sengwalo se na le matlalo a go fapana, e lego la diteng, la thulaganyo le la mongwalelo.

Borateori gape ba hlalošitše ka sebopego sa sengwalo ba nepišitše morero goba maikemišetšo a mongwadi. Go hlalošitšwe gape le ka moo borateori ba fapanago ka gona ge ba hlaloša sebopego sa sengwalo go lebeletšwe matlalo ao sengwalo se bopilwego ka ona.

Seo se lemogilwego ke gore go na le phapano gare ga basekaseki ba Kgoro ya Maleme a Babaso le borateori ba bangwe bao ba sa bonego bohlokwa bja sererwa ge go hlalošwa diteng, bohlokwa bja morero ge bo lebanywa le thulaganyo le bohlokwa bja khuduego ge bo amanywa le mongwalelo ge ba sekaseka sebopego sa sengwalo.

Go šomišitšwe taetšonyakišio yeo e hlalošago matlalo a mararo a sengwalo ge go sekasekwa sebopego sa koša ya setšo. Ka fao koša le yona e sekasekilwe go lebeletšwe diteng, thulaganyo le mongwalelo. Go lemogilwe gore go na le borateori ba bangwe bao ba hlaloša gore letlalo leo la mongwalelo ke tebelelo ya mongwadi gomme ga le nepiša thuto ya mongwalelo.

Ka thokong ya sebopego sa diteng tša koša goba sereto, moopedi o ipopela diteng ka go di anega. Nyakišišong ye go lekotšwe sengwalobomolomo le polelo yeo e dirišitšwego ge ngwetši e eya bogadi. Go hlalošitšwe kgopolo ya diteng gore ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona pele mongwadi a gopola go di ngwala ka go di rulaganya. Go thwe mongwadi o hweditše ditaba di le gona, gomme a gopola go ngwala sengwalo ka tšona.

Go ya pele go hlalošitšwe gore diteng di bopilwe ka ditiragalo tša go fapanafapana tša go bopa taba e tee. Go tšwa go mongwadi gore o thoma kae ditaba tšeo ge a di anega goba a di bopa. Go hlalošitšwe gore ditiragalo tša sengwalo di goroša sererwa goba tabakgolo go babadi. Seo se lemogilwego ke gore ditiragalo tša sengwalo di hlopšha ka go latelana ga tšona go tloga mathomong go fihla mafelelong.

Mo košeng ya 'Makgakgasa' go lemogilwe ditiragalo tše lesometee, ge ngwetši e išwa bogadi, e fihla e dira tše di makatšago bogadi. Go hlokometšwe le ka moo ditiragalo di beakantšwego ka gona. Go hlalošitšwe gore sererwa ke motheo wa kakaretšo ya diteng tša sengwalo goba go ka thwe ke kgopolokgolo ya mafelelo yeo e išwago go mmadi ka sengwalong. Sererwa se laola dielemente tša sengwalo, e lego ditiragalo, baanegwa, nako le lefelo. Go thwe sererwa se bohlokwa ka gore se kgokaganya ditiragalo, se a di laola, sa laola tikologo, gape se lemoša mmadi ditiragalokgolo le moanegwagolo.

Go tšwela pele go hlalošitšwe gore sererwa sa 'Makgakgasa' ke go iša ngwetši bogadi. Le ge go le bjalo go lemogilwe gore koša ye ga e na le baanegwa ba go swana le ba kanegelo. Le ge go le bjalo go hlokometšwe tema yeo e kgathwago ke baanegwa ba letlalo la diteng tša sengwalo. Ditiragalo di hlatlamana ka go latelana gomme go hlatlamana ga ditiragalo go laolwa ke sererwa.

Mo košeng ya 'Makgakgasa' go hlalošitšwe ka tiragalo yeo e lebanego le go nyatša ge ngwetši e re go ngwana a se mo llele. Go lemogilwe thulano yeo e tšweletšego ya maitshwaro a mabe goba go hloka tlhompho ga ngwetši bogadi. Pheletšo ya kgohlano e rumilwe ka ge moopedi a re o laetše tatagwe. Go ya pele go lemogilwe gore koša ye ya 'Makgakgasa' e na le khuetšo ya sebjalebjale, e lego ditokelo tša basadi. Ditiragalo tša koša ya 'Makgakgasa' di arotšwe ka dikarolwana tše tharo, e lego tiragalotshwanelo ya mathomo, ya gare le ya mafelelo, gomme ditiragalo tše di laolwa ke sererwa.

Go hlalošitšwe gore mo košeng go na le tiragalotshwanelo ye e elego go hlaganela go dira mošomo wo o rilego. Ke gore go phakiša go lebane le tiragalotshwanelo ya mathomo. Ge e le ka tiragalotshwanelo ya gare go hlalošitšwe gore e lebane le boitshwaro bja ngwetši ge e le bogadi. Tiragalotshwanelo yeo e laeditšwe ke ditiragalo tše lesometee tše di hwetšwago go koša ya 'Makgakgasa'.

Ge e le ka tiragalotshwanelo ya mafelelo yona e hlalošitšwe gore e mabapi le boiphemelo bošaeding bja maitshwaro a mabe a ngwetši. Go iphemela moo ga ngwetši go laetšwa ke ge e re e laetše tatagoyona moruleng wo mogolo; ka go realo go ka thwe e dira diphošo ka boomo ka ge e dumeletšwe ke batswadi ba yona.

Go ya pele go hlalošitšwe ka legorwana la ditiragalotshwanelo, gomme tšona ke

ditiragalotebanyo. Ditiragalotebanyo ke tše nnyane tše di bopago ditiragalotshwanelo gomme le tšona di laolwa ke sererwa le dielemente tša diteng, e lego baanegwa le tikologo. Go koša ya 'Makgakgasa' go lemogilwe gore tiragalotshwanelo ya mathomo e bopilwe ke tiragalotebanyo e tee, e lego 'kgakgasang ke bošego'. Tiragalotshwanelo ya gare e bopilwe ke tiragalotebanyo e lego bošoro le go hloka kwelobohloko ga ngwetši. Ngwetši e re le ge e ka kena bošego ka gae yona e dumeletšwe go dira seo. Go lemogilwe gore ge go lekolwa koša ye ya 'Makgakgasa' go tšweleditšwe ditiragalotebanyo tše šupa.

Ka thokong ya ditiragalotlaleletšo go hlalošitšwe gore di lebane le go oketša tiragalotebanyo, ebile di tlaleletša kanegelo ya koša le ge di se na le mohola wo mokaalo. Ditiragalotlaleletšo tša tiragalotshwanelo ya gare di lebane le boitshwaro bjo bobo bja ngwetši bogadi. Go hlalošitšwe gore mohola wa tiragalotlaleletšo ke go godiša le go tiiša tlhalošo ya ditiragalotebanyo. Go hlalošitšwe gape gore koša ke sengwalo seo se feleletšego ge go na le ditiragalotshwanelo tše di theilwego ka ditiragalotebanyo

Go hlalošitšwe peleng gore ye nngwe ya dielemente tše bohlokwa tša diteng ke baanegwa. Ka gona go lemogilwe gore koša ga e na le baanegwa ba go tia ka ge e se kanegelo. Go tšwela pele go no hlalošwa ka boripana gore baanegwa ke batho goba dilo. Baanegwa ba koša ga se ba hlalošwa ka botlalo bjalo ka ba kanegelo; le ge go le bjalo go lemogilwe gore moanegwa wa koša ya 'Makgakgasa' ke moanegi, moopedi goba yena moreti. Moopedi o dirišitše moanegi go rulaganya ditaba tša polelo ya ngwetši bogadi. Go lemogilwe gore ditaba ga di hlalošwe ke mongwadi eupša di hlalošwa ke molaodiši goba yena mongwadi. Ka koša moopedi o tšweletša semelo sa molaodiši. Gantši molaodiši o bega ditaba moo o ka rego o di tseba kudu go swana le beng ba tšona, e lego mongwadi le baanegwa. Mo go 'Makgakgasa' moopedi, e lego ngwetši o boledišana le monna wa yona le ba bogadi.

Go tšweletše taba ya tikologo go ya ka dikarolo tše pedi, e lego nako le lefelo. Dikarolo tše di ahlaahlilwe ka botlalo mo go koša ya 'Makgakgasa' ka ge di bonagala. Nako le dikarolwana tša yona gammogo le lefelo le dikarolwana tša lona, di ahlaahlilwe ka botlalo. Mehlala e tsopotšwe go tšwa go koša ya 'Makgakgasa' ge go ahlaahlwa dikarolwana tše tša nako le lefelo.

Moko wa ditaba le mohola wa wona, go ya ka moo o dirišitšwego goba o bonalago ka gona mo košeng ya 'Makgakgasa' di halošitšwe ka botlalo. Thulaganyo ya dithekniki tša koša le tšona di

sekasekilwe ka tatelano ya tšona. Go tšweleditšwe dithekniki tše mmalwa gwa be gwa laetšwa le gore di dirišitšwe bjang košeng ya 'Mkgakgasa'. Dithekniki tšeo ke thulaganyo ya koša, tebelelo, sekapolelo sa mothofatšo, morumokwanokgokari, poeletšo, tlhabeletšo, mošito goba lebelo, boipoeletšo le nepišo.

Go tšwela pele ka tlhalošo ya tikologo go hlalošitšwe gore e arotšwe ka diripa tše pedi, e lego nako le lefelo. Nako le yona e sa arotšwe ka dikarolwana tše pedi, e lego nako ya kanegelo le nako ya diteng. Gape go boletšwe le ka nako yeo e itšego le nako ya ditiragalo. Go hlalošitšwe gore nako ye e itšego ga e elege ka gore ga e na le mathomo le mafelelo; ke go re ga go tsebje gore bošego le mosegare di thoma neng tša felela neng. Go tsopotšwe mohlala wa nako yeo mo go 'Makgakgasa' gomme yona ke 'bošego'. Go ya pele go boletšwe gore go na le nako ya ditiragalo gomme yona ke yeo e elegago; ka mantšu a mangwe e na le mathomo le mafelelo, bjalo ka beke, kgwedi le ngwaga. Go a tsebja gore beke e thoma ka letšatši lefe ya fela ka lefe, go bjalo le go kgwedi le ngwaga. Mo košeng ya 'Makgakgasa' mohuta wo wa nako ga se wa tšweletšwa.

Ge go hlalošwa lefelo go thwe le bolela ka moo baanegwa ba sengwalo ba phelago goba ba dirago ditiragalo tša sengwalo gona. Mafelo ao a laetša histori gomme mehlala go tšwa go koša ya 'Makgakgasa' ke Mmashadi le gaRamoshebo. Go hlalošitšwe gore mafelo a ditiragalo ke a go se akanywe, gantši go bolelwa maina a ona, bjalo ka bogadi bja ngwetši. Ka mantšu a mangwe nako ke yeo ditiragalo tša sengwalo di diragalago ka yona mola lefelo e le moo ditiragalo di diregago gona, bjalo ka Mmashadi, bogadi le gaRamoshebo.

Ka phapano ya koša le kanegelo go ahlahlilwe gore moanegwa wa koša ke o tee mola semelo le sona se sa hlalošwe ka botlalo gape moanegwa yoo o hloka leina; ke go re ke tlhokaina. Ga go bonale thulano ya baanegwa le kamano ya ditiragalo. Gantši mo go koša go bonala nako ye e itšego, ge e le nako yona ga se ya go elaga, e tšweletša mathomo le mafelelo. Lefelo leo le tšweletšwago go koša gantši le kgona go ikemele gape la ba le mohola wa go hlola atmosfere goba moya wo o rilego.

Ge go etla ka thokong ya sengwalo go lemogilwe gore go na le baanegwa bao go hlalošwago dimelo tša bona gape ba na le maina. Baanegwa ba a thulana, ba dira ditiragalo le go baka dilo. Se se hlaloša gore baanegwa ba sengwalo ba a thulana gomme thulano yeo e godiša

maatlakgogedi. Seo se gateletšwego ke gore ditiragalo tša kanegelo di kgokaganywa ke sererwa. Nako ya kanegelo e sepelelana le ditiragalo. Mabakeng a mangwe mongwadi a ka šomiša lefelo go hlagoša bokamorago bja kanegelo.

Go ya pele go hlalošitšwe gore thulaganyo ya sengwalo ke mokgwa woo ditiragalo di rulaganywago ka wona, gape ke motheo goba foreimi yeo mongwadi a hlamago ditaba tša gagwe ka yona. Go thwe mongwadi o beakanya ditaba tša go fapana gore a bope tlhamego yeo e itšego. Ge go nyakišišwa taba ya thulaganyo ka tsenelelo, go lemogilwe gore mongwadi yo mongwe le yo mongwe o beakanya ditaba ka tsela ya gagwe. Go gateletšwe gore thulaganyo e lebane le peakanyo ya ditiragalo tša sengwalo. Peakanyo yeo ya ditiragalo e tšweletša moko wa ditaba tša sengwalo.

Ka lehlakoreng le lengwe go ahlaahlilwe gore moko wa ditaba ke ditaba tša diteng tša sengwalo tšeo mongwadi a di rulaganyeditšego mmadi. Ka mantšu a mangwe moko wa ditaba ke kgwekgwe goba kgopolokgolo ya sengwalo. Go hlalošitšwe gore kgopolokgolo yeo e swaraganya ditiragalo tša sengwalo. Moko wa ditaba o logagantšha ditaba tša thulaganyo gore e be taba e tee, gape moko wa ditaba o laola thulaganyo ya sengwalo.

Go ya pele go laeditšwe phapano ya moko wa ditaba le sererwa. Go thwe serewa se tlemaganya ditaba tša diteng gore e be kgopana mola moko wa ditaba o laola thulaganyo ya ditaba tša diteng tšeo mongwadi a ikgethetšego tšona. Go oketša mohola wa moko wa ditaba go otlotšwe gore mongwadi o swanetše go lebantšha tšeo a di ngwalago le tebanyo ya gagwe; ke go re thulaganyo ya ditaba tša gagwe. Mokgwa wa go rulaganya ditaba gore moko wa ditaba o tšwele pele o bitšwa thekniki. Dithekniki ke tlhopho ya ditiragalo tšeo di amanago seng sa tšona. Thekniki ye nngwe le ye nngwe e lebane le moko wa ditaba. Mohola wa dithekniki ke go gatelela goba go godiša kgopolo ye e itšego le go lebantšha kgopolo yeo le moko wa ditaba.

Go koša ya 'Makgakgasa' go bonagetšse gore moopedi o dirišitše tebelelo yeo e lego polelo ya mmoledi. Gape go bonala moopedi le motheeletši ba tsebana. Go tsebišwa ba bogadi ka mediro ya ngwetši ya sebjalebja. Seo se lemogilwego gape ke gore mongwadi o rulagantše ditiragalo tša koša ka freimi ya thulaganyo ya koša. Ka ga thulaganyo ya dithekniki tša koša go hlalošitšwe gore go na le tša thulaganyo le tša mongwalelo.

Go hlokometšwe thekniki ya thulaganyo e lego thaetlele gore mongwadi o e dirišitše go tšweletša morero wa gagwe kgakala. Thaetlele ke leina la puku goba kgopolo yeo e šupago leina la koša goba puku; ka gona morero wa thaetlele e bile go hlaloša sererwa le diteng tša koša. Gantši thaetlele e aga kgogedi go mmadi, ka go tšweletša sererwa košeng le go laetša moko wa ditaba. Go šomišitšwe thaetlele ya 'Makgagasa', e lego leina la koša ya go iša ngwetši bogadi. Thekniki ye nngwe gape yeo e dirišitšwego ke ya tebelelo yeo e lego tsela ya go laodiša ditaba tša sengwalo.

Tebelelo e lebane le ge mongwadi a hlaloša ditaba ka tsela ye nngwe, yeo go laetšago e le yena a di tsebago kudu. Go koša ya 'Makgagasa' moopedi ke yena a laodišago ditaba. Tebanyo ya mongwadi e lebane le moko wa ditaba, gape e lebane le morero. Molaetša wa sengwalo o lebane le tebanyo ya mongwalelo, e lego seo a se lebantšego ge a tlo ngwala sengwalo. Go godiša thulano ye kgolo ya sengwalo mongwadi o diriša thekniki ya tebanyo. Ge e le mothofatšo go hlalošitšwe gore go mothofatšwa selo gore se bolele; ke go re se fiwa dika tša batho. Ke sekapolelo seo dilo tšeo di sa phelego di boelwa tše nkego di a phela. Go koša ya 'Makgagasa' go mothofaditšwe letšatši le tsela - mmoledi o fela a bolela le selo seo se sa mokwego; ke go re o bolela le tsela eupša ka lehlakoreng le lengwe tsela ga e mo fetole. Mohola wa thekniki ye ya mothofatšo ke go gatelela le go tliša kgopolo le moko wa ditaba.

Go hlalošitšwe gore morumokwanokgokari ke mohuta wa patrone ya poeletšo ya go gokara. Ke gore mothalokoša/theto wa mathomo o swana le wa bone temanakošeng/-thetong. Bjale go lemogilwe gore morumokwanokgokari o boeleditšwe ka tsela yeo mo košeng ya 'Makgagasa'. Lentšu leo le boeleditšwego moo ke 'ke dumeletšwe'. Mokgwa wo wa poeletšo, ke mokgwa wa go tliša botee go tšeo. Poeletšo yona e dirišwa go gatelela le go tšweletša morero le maatlakgogedi gore mmadi a balele sengwalo go ya pele. Go laeditšwe mohlala košeng ya 'Makgagasa'. Ka thokong ye nngwe go hlalošitšwe gore moopedi o šomiša thekniki ya tlhabeletšo go rulaganya ditaba. Ka tlhabeletšo moopedi o gatelela tiragalo yeo e boeletšwago ka go opela mola ka thokong ye nngwe go letšwa le moropa. Moropa wona o lebane le morethetho wa koša go tšweletša mošito wa yona.

Go ya pele go ahlaahlilwe gore mošito le wona o dirišitšwe bjalo ka thekniki ya thulaganyo. Mošito o sepedišana le lebelo gape o swantšhwa le maphotho a lewatle. Lebelo le nepiša palo ya dinoko gape e ba pharologantšho ya go hlaloša bokopana bja methalokoša goba lefoko.

Go tšwela pele go hlalošitšwe gore lebelo le laolwa gape ke botelele bja lentšu. Ka mošito moopedi o nepiša goba o gatelela bohlokwa bja boikgantšho bja ngwetši ge e le bogadi. Ka boipoeletšo gona go hlalošitšwe gore ke thekniki yeo ka yona moopedi a boeletšago ditiragalo. Ke go re moreti goba moopedi o gatelela tiragalo yeo e itšego. Ge go lebeletšwe košeng ya 'Makgagasa' go lemogilwe gore go boeleditšwe go boela morago ga ngwetši.

Nepišo le yona e hlalošitšwe ge e le thekniki ya thulaganyo. Go boletšwe gore nepišo ke ge taba le ge e ka ba tiragalo e hlalošwago thwi ke mongwadi goba moopedi le ge e ka ba moanegwa goba molaodiši. Molaodiši a ka laodiša ditaba tšeo di mo diragalelago ka ge a di tseba go feta motheeletši/mmadi. Go koša ya 'Makgagasa' moopedi o nepiša go hloka boitshwaro ga ngwetši bogadi. Gape taba ye nngwe ke go re moopedi o nepiša taba ka go diriša ngwetši go ba molaodiši. Moopedi o dirišitše molaodiši go nepiša kgopolo ya maitshwaro a go se kgahliše a ngwetši bogadi.

Godimo ga moo nyakišišo ye e hlalošitše thekniki ya go oketša ditaba ge e dirišitšwe go rulaganya ditiragalo tša sengwalo goba koša. Moopedi o okediše ditaba tša koša ya 'Makgagasa' ka go laetša ditiragalotlaleletšo le methaladi ya thumo. Methalakoša yeo a okeditšego ditaba ka yona ke ye meraro ya mafelelo. Yona ge go opelwa e ya boeletšwa mola ka thokong ye nngwe moropa o lla la go tlapela seatla go aga mošito le morethetho. Go lemogilwe gore ditiragalo tše nnyane tšeo di dirišitšwego košeng di tlaeletša methalokoša gore motheeletši/mmadi a lemoge maitshwaro a mabe a ngwetši gabonolo.

Ka thokong ya methalakoša ya thumo gona seo se lemogilwego ke gore e theilwe godimo ga tshwantšho le tirišo. Tshwantšho e laetša ka moo ngwetši e itshweregogo bošaedi ka gona; ke go re e itshwere gampe; e hloka tlhompho. Ka thokong ya tirišo go laeditšwe gore e lebane le maikutlo a manyami ao gape a tlišago kgakanego. Taba ye e laeditšwe ka methalokoša yeo e lekanago ka botelele go laetša lebelo la tshwantšho. Ke ka fao tshwantšho le tirišo di tsenelanago ka gona gape di bolelago selo se tee bjalo ka boitshwaro bjo bobo bja ngwetši bogadi,

Thulano le yona e hlalošitšwe ge e le thekniki ya thulaganyo, gomme yona e na le mahlakore a mabedi a go fapana a go thulantšhwa. Mahlakore ao a mabedi ke thulanontle le thulanogare. Go hlalošitšwe ka botlalo gore ke ge baanegwa ba fapana go godiša go se kwane ga bona.

Baanegwa ba ka thulana ka go lwa ka diatla, gomme mohuta woo wa thulano o bitšwa thulanontle. Thulanogare yona e bonagala ge moanegwa a thulana le dikgopolo tša gagwe. Seo se lemogilwego ka thulano ke gore e godiša maatlakgogedi a sengwalo gore mmadi a bale go iša pele.

Mo go koša ya 'Makgakgasa' moopedi o rulagantše ditiragalo tša thulano ka go tšweletša thulanontle ka go thulanya ngwetši le ba bogadi. Moopedi o tšweleditše tiragalo yeo e laetšago ngwetši e tshela melao ya bogadi, gomme taba ye e nepiša maitshwaro a mabe a ngwetši. Ge go tsinkelwa tirišo ya thulano mo košeng go utologa taba ya go re ngwetši ke molwantšhwa gomme moratiwa wa yona ke molwantšhi. Se se aga kgahlego go motheeletši. Motheeletši wa koša ye ya 'Makgakgasa' o fišwa ke pelo ya go bona mafelelo a ditaba tšeo tša kgakanego.

Go rumilwe ka go bolela gore phapantšho/papetšo e lebane le go fapana ga dikgopolo go sedimoša morero wo o itšego. Phapantšho ke mokgwa wa go bapetša batho goba dikgopolo tšeo di sa swanego ka nepo ya go hlaloša ditiragalo le go aga maatlakgogedi. Thekniki ye ya papetšo mo go koša ya 'Makgakgasa' e tšweleditšwe poledišanong ya ngwetši le ba bogadi, kudu ge e diriša mantšu a 'moratiwa' le 'rrago', ge ngwetši e bolediša ngwana a re a se mo llele. Tabakgolo ya phapantšho ke go fapantšha dilo tša go se swane goba go se kwane go gatelela bohlokwa bja se sengwe. Bjale mo košeng ye go fapantšhitšhwe maitshwaro a mabe a ngwetši le maitshwaro a mabotse a ba bogadi.

6.1.5 Kgaolo ya bohloano

Kgaolo ye ya bohloano e lebane le mongwalelo. Go hlalošitšwe gore mongwalelo ke karolo ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo, gomme kgopolo ye e tsinketšwe ka botlalo mo nyakišišong ye. Go thomilwe ka tlhalošo ya koša ya 'Makgakgasa' bjalo ka mohutatheto/-koša wa sonete. Nyakišišo ye e lemogile gore koša ya 'Makgakgasa' le ge e se ya rulaganywa go swana le sonete, e na le lefetla la thulaganyo ya sonete ka gore e na le tshwantšho le tirišo. Go ya pele go lemogilwe gore yona ga e na le methalotheto/-koša ye lesomenne, eupša e na le ye lesometlhano. Le ge go le bjalo e ahlaahlilwe go lebeletšwe kgopolo ya sonete.

Seo se lemogilwego go koša ya 'Makgakgasa' ke go re go na le diphaphantšho tša mongwalelo

tša tshwantšho le tirišo. Diphapantšho tšeo di tšweleditšwego ke medirišo ya go fapafapana, le mehuta ya madiri. Go hlalošitšwe gore tshwantšho ke tlhalošo ya ditiragalo tša kanegelo. Polelo ya mmoledi e nepiša mmadi wa sengwalo; ke go re tshwantšho ke polelo ya go kwešišega. Ka fao mmadi goba motheeletši o lemoga bolokologi bja go feteletšwa bja ge ngwetši e le bogadi. Ka lehlakoreng le lengwe go hlalošitšwe ge ditiragalo tše dingwe tša tirišo di sa kwešišege, gape di a begwa goba di bolelwa ka go široga. Go laeditšwe gore ge ditaba di sa kwešišege ka tsela yeo; ke go re ke ge mongwadi goba moopedi o dirišitše diretšistara tšeo di rilego. Seo se lemogilwego ke go re moopedi o dirišitše diretšistara tša mongwalelo, e lego tebanyo ya moopedi (ngwetši) le pheletšo ya polelo - polelo ya gona e ama mmoledišwa (monna wa ngwetši).

Mmoledi goba moopedi o hlalošitšwe ge e le motho yoo a opelago goba a bolelago le go ngwala sengwalo. Mmoledi o swanetše go bolela ka potego le nepo go fihlelela morero wa sengwalo sa gagwe. Mmoledišwa yena go hlalošitšwe gore ke yoo a amogelago ditaba tšeo a di botšwago; ka mantšu a mangwe ke moamogedi wa seo se laodišwago. Go hlalošitšwe gore mmoledišwa goba moopelwa ke mohlatholodi wa sengwalo/koša, o hlatholla ditaba thwi; a hlatholle a be a kgethe moko wa ditaba tšeo. Seo se lemogilwego ka diretšistara go koša ya 'Makgakgasa' ke go re go na le diretšistsra tša mongwalelo wa tshwantšho tše pedi. Go tšweletše tebanyo ya mmoledi, e lego ge moopedi a laodiša boitshwaro bja ngwetši bogadi le pheletšo ya polelo ya moopedi ge a laetša segwera sa gare ga ngwetši le mmoledišwa, e lego monna wa ngwetši. Ka pheletšo ya moopedi go laeditšwe ge ngwetši e e ba karolo ya leloko la bogadi.

Ka thokong ya retšistara ya mongwalelo wa tirišo go utolotšwe tše pedi gape e lego tebanyo ya moopedi ge a ikemišeditše go begela batheeletši ditaba tša ngwetši. Retšistera ye nngwe ke ya pheletšo ya moopedi moo a fetšago polelo ya gagwe ka go tšweletša mmoledi le mmoledišwa ba sa tsebane, ga go sa na le kgwerano. Go hlalošitšwe le taba ya go gakantšha batheeletši mabapi le ge moopedi a re ngwetši e laetše tatagoyona ge e eya go dira tša go tšwa tseleng, mola go tsebja gore motswadi a ka se dumelelane le taba yeo. Go lemogilwe gore ke tshwanelo gore ngwetši e laiwe pele e eya bogadi.

Ka lehlakoreng la thulaganyo ya mongwalelo wa koša go ahlaahlilwe dikoša tša setšo ge di na le

thulaganyo ya direto tša sebjalebjae. Seo se lemogilwego ke go re bahlami ba dikoša tša setšo ga ba na le khuetšo ya dikoša goba direto tša Bodikela. Le ge go le bjalo go hlalošitšwe gore ga bjalo diretong le dikošeng tša setšo tše di amilwego ka khuetšo ya sebjalebjae ka ge baruti ba dikereke ba kgathile tema dingwalong tša Sepedi. Go lemogilwe gore khuetšo yeo ya sebjalebjae dikošeng le diretong e goletše godimo ka gore gabjale go ngwalwa mehuta ya direto ye mefsa go swana le sonete le balate. Mongwalelo wa koša goba sereto o fapana le wa segologolo. Go koša ya 'Makgakgasa' go lemogilwe khuetšo ya sebjalebjae e le gona, gomme yona ke tirišo ya morumokwano. Go hlalošitšwe gore morumokwano ke setlabele sa theto ya sebjalebjae; go thwe ke kgopolo yeo e nepišago medumo yeo e swanago ebile e hlatlolanago ka go letelana. Gantši mantšu a morumokwano a ba mafelelong a methalotheto, mathomong goba gare ga mothalotheto. Ka go diriša goba go gatelela medumo yeo ya go swana, mongwadi o aga kgahlego go mmadi le go tanya kgopolo ya mmadi wa sereto seo. Go thwe mohola wa morumokwano ke go kwantšha dikarolo tša mothalotheto, e lego dikarolometara le go ruma methalotheto.

Go koša ya 'Makgakgasa' go lemogilwe gore go na le khuetšo ya sebjalebjae, e lego morumokwano temanakošeng ya mathomo. Go tšwela pele go ahlaahlilwe mohuta wa morumokwano, wona ke morumokwanokgokari. Morumokwano wo o bonagala ge mothalokoša/-theto wa mathomo o swana le wa bone. Patrone yeo e laeditšwe ka ditlhaka tše: 'abba' go lebeletšwe medumo goba dinoko tša mafelelo tša mantšu ao. Bjale moopedi wa koša ya 'Makgakgasa' o dirišitše mohuta wo wa morumokwano. Go akareditšwe ka go re morumokwano ke pulamadibogo ya theto ya Sepedi.

Kgopolo ya metara le yona e hlalošitšwe ka botlalo kgaolong ye ya bohloano. Go boletšwe gore

metara ke thulaganyo ya medumo, mošito le mahlalošagotee. Metara ke karolo ye bohlokwa ya sereto ka gore e thuša mmadi go kwešiša mošito wa sereto/koša. Seretong metara o ka laetšwa ka go swaya dinoko tša go gatelelwa le tša go se gatelelwe ka leswao la lenalana. Go hlalošitšwe gore le bogologolo patrone ye ya metara e be e laetšwa ka go tiba leoto fase gape le go le emiša. Metara wa sereto/koša o lebane gape le sebopego sa segalo ge sereto/koša; e opelelwa godimo. Go ya pele go hlalošitšwe gape gore metara ke kgopana ya mošito. Dikarolometara di bopilwe ka dinoko tša palo ya go lekana. Ge go bolelwa ka metara go bolelwa ka mokgwa wa go hlatholla temogo ya mošito wa polelo ya koša/sereto.

Go hlalošitšwe gore ge mothalošoša/-theto o ka arolwa ka diripa tša go swana, diripa tšeo di bitšwa dikarolometara, kudu ge di kwantšhwa ke molao wa kwano. Gantši methalotheto/-koša e bopilwe ka dikarolo tše mmalwa tša dinoko tša go lekana. Go ya pele go hlalošitšwe ka dikhutšo tšeo di hweditšwego košeng ya 'Makgakgasa'. Khutšo ye nnyane e laeditšwe ka leswao le tee leo le laetšago khutšo ya tlhago, e lego sešura. Khutšo ya bobedi e laeditšwe ka maswao a mabedi gomme ona a laetša a mafelelo a mothalošoša/-theto. Dikarolometara di kwana ka gore di na le palo ya dinoko tša go lekana le poeletšo ye e rotogago mothalošošeng/-thetong. Go laeditšwe palo ya dinoko tša go lekana košeng, le ge go hweditšwe gore tšona ga di lekane, di fapana fele ka e tee ka e tee. Ka palo ya dihloa tša mošito gona go hweditšwe gore tšona di fapana ka mothalošoša/-theto o tee fela, ye mengwe e a lekana. Poeletšo ya lentšu yeo e rotogago mothalošošeng e bonala e le ya 'Ke dumeletšwe'. Molao wa kwano o bohlokwa ka ge o thuša ge go tsinkelwa thulaganyo ya metara, e lego polelo ya moreti wa koša ya segologolo ya Sepedi kudu ya 'Makgakgasa', koša ya Bapedi ba Matlala ba Moutse.

Ge go be go hlalošwa sešura, go boletšwe gore ke mollwane wo bohlokwa kudu moo o oketšago bohlokwa bja metara. Sešura se bontšhwa ka leswo la fegelwana le le lekanyetšago dikarolo tša methalotheto ka palo ya dinoko, dihloa le poeletšo. Mothalokoša o arolwa ka dikarolometara tše pedi tša go lekana ka botelele. Mollwane wo o bitšwago sešura, o aroganya dikafoko. Moo sešura se hlokegago mothalošošeng, go bitšwa gore ke kelelothalo. Ka mantšu a mangwe kelelothalo e bonala fela ge go se na le sešura mothalošošeng/-thetong.

Mabapi le molao wa kgaogano go hlalošitšwe gore o theilwe godimo ga kgaogano ya dikarolo tša metara goba methalotheto/-koša. Molao wa kgaogano o bonala mo go lego khutšo goba sešura, seo se kgaoganyago dikarolometara. Ka go realo metara o lebane le mothalošoša goba lefoko le lengwe le lengwe. Gape boikemelo bja dikarolometara bo gapeletšega go ba gona pele ga kwano ya dikarolometara. Go tšwela pele go gateletšwe gore mothalošoša o ka ba le dikarolo tša go feta tše pedi.

Ka thokong ya letlalo la mongwalelo go hlalošitšwe gore mongwalelo ke polelo yeo ka yona mongwadi a tšweletšago boteng bja dikgopolo tša gagwe. Go tšwela pele go thwe mongwalelo ke mokgwa woo mongwadi a dirišitšego mantšu le mafokomoka ka gona go lebane le moko wa ditaba tša sengwalo sa gagwe. Khuduego goba maikutlo ke karolo ye nngwe ye bohlokwa ya mongwalelo. Go hlalošitšwe gore mongwadi o kgona go tswalanya mmadi le tebanyo ya gagwe

ka moko wa ditaba. Mmadi a ka lemoga maikutlo a mongwadi ka polelo yeo a e dirišitšego mongwalelong wa gagwe. Ke ka fao go thwego maikutlo ke karolo ye kgolo ya go bopa mongwalelo. Ka mongwalelo mongwadi o kgona go tšweletša dikgopolo tša gagwe ka bothakga. Taba ye ya go tšweletša dikgopolo e ba bonolo ge mongwadi a ka kgetha mantšu, a rulaganya mafoko gabotse. Gape tirišo ya mafoko, mantšu, diema, dika le dikapolelo tša mongwadi e thuša mmadi go lemoga mongwadi. Seo se gateletšwego ka mongwalelo ke gore mongwalelo ke mokgwa woo mongwadi a o šomišago go tšweletša maikutlo a gagwe. Ka go realo go ka thwe mongwalelo o laolwa ke maikutlo le khuduego tšeo di tšweletšago tebanyo ya mongwadi.

Go tšwetša pele ditaba tša mongwalelo, go hlalošitšwe ka dipharologantšho tša mongwalelo wa koša ya 'Makgakgasa'. Go lemogilwe gore ye nngwe ya dipharologantšho tšeo ke kgegeo yeo e bonagatšwago ka maitshwaro a ngwetši bogadi. Go boletšwe gore kgegeo ke thekniki ye bohlokwa dingwalong - e ka dirišwa ka maikemišetšo a katlego, mola ka thokong ye nngwe kgegeo e theilwe godimo ga mošomo wa go swaolla. Mo go koša ya 'Makgakgasa' moopedi o nepiša tekatekano ya bophelo bjo bobotse le bjo bobo ka go re go phošollwa boitshwaro bja ngwetši bogadi goba gona go hloka tsebe ga ngwetši ge e le bogadi. Kgegeo yeo e lego mo košeng ye ke ya go diriša polelo ka gore e lebane le motho yo go ka thwego ga a na le nnete ye e tletšego, gantši o ba le lenyatšo kudu ge ditaba di sa diragalele yena. Bjale ngwetši ye go bolelwago ka yona mo košeng e bile le lenyatšo, ya hloka tsebe ka gona e ile ya swanelwa ke go boela ga gaboyona go yo laiwa. Kgegeo e laetša morero wa koša ya 'Makgakgasa', e lego gore ngwetši e swanetše go hlompha ba bogadi bja yona, e ba šomele e be le maitshwaro a mabotse. Ka go realo moopedi wa koša o kgonthiša tekatekano bophelong ka go phošolla mediro ye mebe ya ngwetši le go kgonthiša tše di lokilego tša ngwetši; ke go re e rutwe molao le go laiwa pele e eya bogadi.

Go tšwela pele go ahlaahlilwe dipharologantšho tše dingwe tša mongwalelo le dithekniki tša gona. Thekniki ke mokgwa wa go akaretša wa go ngwala sengwalo, pharologantšho ya mongwalelo e lemogega ge fela momgwadi a šetše a lemogile moko wa ditaba.

Go hlalošitšwe gore pharologantšho ke karolwana ye nnyane ya polelo ya go tšwetša pele mongwalelo; ka go realo go ka thwe mongwalelo o bopša ke dipharologantšho le ge di se na le mohola wo o tiilego. Morero wa koša o laola mošomo wa pharologantšho ya mongwalelo. Ge go ka hlokomelwa modiro wa dipharologantšho go lemogwa kamano ya tšona.

Ge go hlalošwa dipharologantšho tša mongwalelo wa koša ya 'Makgakgasa' go lemogwa mehlala ya go lebana le dithekniki tšeo di hwetšwago go koša ye. Sekai se hlalošitšwe ge e le ye nngwe ya dithekniki tšeo moopedi a se dirišitšego mo košeng . Go swantšhitšwe go hloka maitshwaro ga ngwetši ge e le bogadi. Sekai sona se hlalošwa ge e le lentšu leo le kayago goba le šupago selo se sengwe. Go fa mohlala go tšwa košeng, moopedi o šomiša kgopolo ya go kena bošego ga ngwetši bogadi go swantšha maitshwaro a mabe. Gape moopedi o hlagiša maikutlo a lenyatšo le go hloka tlhomphelele ga ngwetši. Thekniki ya tebelelo e hlalošitšwe ge e dirišitšwe go tšwetša le go godiša maikutlo le khuduego ya manyami kgakala. Ka moo mongwadi a tšweletšago baanegwa, ditiro le tikologo ya ditiragalo; ke go re mongwadi e ba yena motsebatšohle, go hlalošwa ka leihlo la mongwadi goba moanegwa. Go koša ye ya 'Makgakgasa' ditiragalo di hlalošitšwe ka molomo wa moopedi ka ge a tseba ditaba tša ngwetši.

Thekniki ya modirišotaelo le yona e hlalošitšwe go lebeletšwe ge go laelwa batheeletši go phakiša ka ge e šetše e le bošego go se sa na le nako. Go hlalošitšwe gore modirišotaelo ke lefokwana leo le laetšago taelo mothong o tee goba go feta. Taelo e ka tšea lediri le tee la fetola sebopego ge go laelwa batho ba go feta o tee. Ge e le modirišokanego wona o laetšwa ke ge lediri le bega goba le anega ditaba. Lediri leo le ka ba ka tsela ya tumelo goba kganetšo. Gantši ditiragalo tša modirišokanego di a lokologana gomme se se hlotšwe ka tiro e tee. Modirišopeelano o hlalošitšwe ge e le lefoko leo le laetšago peelano ya mabaka. Ke go re modiro o tla dirwa ge wo mongwe o ka phethwa pele. Go lemogilwe gore modirišo wo o tsebja ka lekopanya la 'ge' gomme se se gatelela maikutlo a go hloka maitshwaro a mabotse a ngwetši bogadi. Ge e le kemedi yona go hlatholotšwe gore ke sekapolelo seo se laetšago seo se emetšwego thetong. Selo seo se ka ba se phela goba se sa phele. Ka mantšu a mangwe moreti a ka be a reta selo seo se emetšwego ke leina le lengwe mo seretong goba košeng. Ke gore dilo tše pedi tšeo di a tswalantšhwa, ga di bapetšwe. Kgakantšho yona ke thekniki yeo e laetšago kganetši ya go fetelela. Pheteletšo yeo e bonalago mo košeng e tloga e gakantšha ka gore ge ngwetši e kena bošego ka gae e re e dumeletšwe ke moratiwa wa yona go a makatša. Taba ke gore ga go monna wa moriri wa hlogo yo a ka dumelago mosadi wa gagwe a lala a gerema le mašego gomme a re o dumeletšwe ke monna wa gagwe.

Ka thokong ya thulaganyo ya polelo go lemogilwe gore moopedi o dirišitše polelo ya thulaganyo ya metara. Thulaganyo yeo ya polelo e lebane le mošito, lebelo le polelo. Mošito ke patrone ya modumo wo o rilego košeng, patrone yeo e laolwa ke sekgoba seo se lego mantšung a sereto le

khutšo. Dikokwane tšeo tša mošito di sa laolwa ke kelelo ya molodi le segalo goba lentšu leo le rilego, lentšu leo le ka telefatšwa goba la kopafatšwa mothalotheong. Mošito gape o laolwa ke mantšu a matelele le a makopana, a segalo sa godimo goba sa fase. Taba ye e lebane le khuduego le maikutlo a moopedi. Go hlalošitšwe gore ge go bolelwa ka thekniki ya khutšo go nepišwa go kgaogana ga polelo, lentšu goba sekafoko. Moopedi a ka opela a fela a ema goba a khutša e le ge a rata go gatelela seo se itšego. Go khutša ga moreti le moopedi go laetšwa ka fegelwana gare ga mothalotheo/-koša. Mothalotheo/-koša wa go ba le khutšo o sepela ka go iketla go feta wa go hloka khutšo. Go lemogilwe gore mo lefokong ge sedirwa se ka ba ka letsogong la ngele le laetša kgatelelo ya taba.

Go hlalošitšwe gore mošitollo ke botelele bja koša le lebelo leo le laolago dihloa tša mošito. Go hlokometšwe methalokoša yeo e lego ye metelele go lebeletšwe palo ya dinoko. Methalotheo e ka lekana ka dinoko eupša ya fapana ka lebelo lebaka e le khutšo yeo e ka bago gona mothalotheong/-košeng. Go ka ba le khutšo ye nnyane le ye kgolo go methalokoša, gape khutšo yeo le yona e laola lebelo la mothaladi. Seo se lemogilwego ka ditemanakoša tša 'Makgagasa' ke gore di theilwe godimo ga sešura. Go tsopotšwe methalokoša wa seswai ka gore o na le khutšogare. Go lemogilwe gore dikhutšo tša methalokoša/theto ga e lekane ka maatla. Dikhutšo tša methalokoša ye mengwe ke tše nnyane mola tša methalokoša/theto wa mafelelo e le ye kgolo. Se sengwe seo se gateletšwego ke gore papetšo ya dikhutšo tšeo ke go tšweletša maitshwaro a go loka a ngwetši le a go se loke ga yona bogadi.

Poeletšo e hlalošitšwe ge e le thekniki yeo go thwego e dirišwa go gatelela morero le maatlakgogedi. Go lemogilwe gore poeletšo e na le mešomo ye mebedi ya go tšwetša pele moko wa ditaba le go hlola maatlakgogedi go mmadi gore a balele sengwalo pele. Moopedi a ka boeletša thaetlele ya koša goba lentšu leo le rilego košeng. Taba ye e laeditšwe go tšwa go koša ya 'Makgagasa' ge a boeeditše mantšu a bjalo ka 'kgagasa' le 'dumeletšwe'. Poeletšo e tšweletša morero wa koša, e lego maitshwaro ao a swanetšego go ba a mabotse a ngwetši le gore motheeletši a fišegelele go theeletša koša ye go ya pele go tseba ka boitshwaro bjo bobotse bja ngwetši ka ge e tla be e tlogetše bobo bjo. Ka poeletšothomi go hlalošitšwe gore le yona ke thekniki yeo mongwadi a e laeditšego mongwalelong wa gagwe. Go thwe poeletšothomi e lebane le ge medumo ya go swana e boeletšwa mathomong a methalokoša goba mothalotheo. Moopedi o diriša kwanontšu yeo e rilego go kgokaganya methaladi ye mebedi ya koša.

Go tšwa košeng ya 'Makgakgasa' go hweditšwe poeletšothomi e laeditšwe ka lentšu le 'tsela' mathomong a methalotheto/-koša ye mebedi. Botee bjoo bja methalokoša bo lebantšwe boitshwarompe bja ngwetši bogadi.

Go tšwela pele ka dithekniki tša mongwalelo, go hlalošitšwe gore lehlaodi le lona le dirišitšwe go tšweletša morero wa mongwadi goba moopedi. Go hlalošitšwe gore lehlaodi ke lentšu la go hlaloša selo, boleng le maemo a leina leo le šupšago, gape lehlaodi le hlaola sediri le sedirwa. Go laeditšwe lehlaodi le 'wo mogolo' go koša ya 'Makgakgasa' gore le hlaola leina, e lego 'morula'. Ka mantšu a mangwe morula o bonwe o le bohlokwa go feta mehlare ye mengwe ga gabongwetši. Kgatelelo yona e hlalošitšwe ge e le mokgwa wo o dirišwago ge go gatelelwa kgopolo ye nngwe seretong goba košeng. Gantši go boeletšwa lentšu goba sekafoko seo go lebeletšwe segalo sa lentšu la moopedi goba moreti. Thekniki ye e aga maikutlo a mangwe go mmadi gape e bopa morethetho le mošito wa polelo goba koša. Go lemogilwe gore ge moopedi a boeletša mantšu a mangwe a koša go tšwelela dihloa tša mošito. Go laeditšwe go tšwa košeng gore ge moopedi a opela mothalošoša wa 'Nna ga gešo ga ka tšhaba ke laetše' o bontšha boyena bja gagwe, gape o itšweletša gore ke motho wa mohuta mang wa go hloka tlhompho. Ke ka moo poeletšo le mošito di tšweletšago morethetho wa koša ka gona.

Ka thokong ya leinatheto gona go hlalošitšwe gore motho ga a no reelelwa leina ka gobane ba le rata. Leinatheto le reelelwa motho yoo a dirilego modiro wa go ikgetha setšhabeng. Modiro woo wo mogolo e ka ba go fenywa mogale goba go bolaya phoofolo ye bogale. Bao ba phethilego mediro ye mengwe ye mebotse le bona ba fiwa direto. Ge go lekolwa mo košeng ya 'Makgakgasa' go lemogilwe gore leinatheto leo le reeletšwe ka motho wa leloko; ke go re ge motho a belegwa o fiwa goba o reelelwa leina la yo mogolo kudu go yena (e ka ba makgolo/koko goba rakgolo) go sa lebelelwe mediromegolo ya gagwe. Ngwetši e ipitša gore ke yona ngwana wa Monare 'a Phogole 'a Morwaswi. Maina a a no laetša tswalano fela.

Go rumilwe ka go tšweletša tshwantšhanyo gore ke sekapolelo seo go swantšhwago dilo tše pedi ka go di bapetša ntle le ge se sengwe se bitšwa ka leina la se sengwe.

Tshwantšhanyo e bapetša dilo tše pedi tša go nyaka go swana ka dika tše di rilego, gape e diriša mantšwana a bjalo ka, nkego ke, sa, bjalo ka, eke ke' le a mangwe. Sekapolelo se se dirišitšwe go tšweletša khuduego ya go se botege ga ngwetši ge e le bogadi.

7. ENGLISH SUMMARY

Research has been conducted by Mönnig (1967), Lewis (1976) and the *Worldbook Encyclopaedia* (2000) regarding the Bapedi traditional marriage system. However, although all three research projects focus on the Bapedi marriage system, none describes the stages of the marriage that are expected in the Sepedi marriage system. Nor do they mention the final stage of the system, known as '*go beka*'. The current study therefore focuses on this practice within the marriage system, with special reference to the Matlala tribe residing in the area of Moutse in the Limpopo Province, which is one of the provinces in South Africa. The research explores the conventions of the Matlala ethnic group, which is sub-divided into different small villages each falling under its own traditional leader. The analysis finds that the traditional marriage system of the Matlala tribe, unlike that of other ethnic groups, has stages within the marriage system that are different from the others including Bapedi tribes in general. The main difference in the traditional marriage system is founded on the fulfilment of the final stage called '*go beka*' which, if not performed, would mean that the traditional marriage process is not yet complete. This process has not yet been explained in detail in the Sepedi literatures. That is why the present study maintains that, because the earlier research has not taken the '*go beka*' stage into consideration in spite of the fact that this stage is significant in the traditional marriage process of the Bapedi, it is important to examine the practice.

Therefore, the stage of '*go beka*' has been elaborated on in detail in the research on the 'Bapedi ba Matlala' in Moutse. This thesis focuses on the difference between the marriage system itself and the final stage in the marriage system as well as other aspects connected with the Matlala traditional marriage system in general. In addition, this research describes how the stages of traditional marriage are given effect in the traditional marriage system of the Bapedi, with reference to the Matlala tribe of Moutse.

The main aims of this thesis have been (a) to examine how, in general, the stages of marriage system are intertwined when compared with the main concept of the Sepedi marriage system, with special reference to that of the Matlala tribe in the area of Moutse; and (b) to analyse the usage of language, types of developmental incidents including (c) poems, traditional dances and songs used during these types of ceremonies.

The method used in this research is different from the a pure, literary-based research method. The method adopted is an adaptation of that suggested by Anikie, Joubert (2004), in which what has not yet been written down is examined. The methodology is thus based on orality and performance. In other words, in this research, the common research method of narratology that explains, interprets and describes the structure of literature has not been used.

This research method is similar to the case study method and focuses on points of discussion with stakeholders, who have a sound knowledge and understanding of matters connected with the idea of the final stage of requiring young married women to relocate to the abode of the in-laws ('*go beka*'). A record of oral discussions among those elders who understand the customary practice of this particular marriage system forms the basis of this research project.

This final stage of marriage called '*go beka*' requires full understanding of this marriage system and does not appear to have been recorded by writers who have written about the marriage system in the past. Therefore, this current research project that has been facilitated by '*Bapedi ba Matlala*' interpreters describes the idea of '*go beka*' more fully. Earlier researchers on the Matlala (Bapedi) have mainly emphasized that this stage of '*go beka*' plays a key role in the culture of the '*Bapedi ba Matlala*' in Moutse. They note that families grow bigger, the relatives are happier, and the ancestors are believed to be at peace and are satisfied because the final stage of marriage ('*go beka*') has been performed. Legend has it that this stage of '*go beka*' is one in which the ancestors of a young man and those of a young woman were reported to have informed them that the child of so-and-so had arrived in the house of someone in the family and all the necessary stages had been carried out.

To ensure that the concept of '*go beka*' is easily understandable, the concept of marriage has been briefly elaborated on. Parkin (1997:39–42) is explicit; he states that it is quite difficult to describe the concept of marriage fully. He maintains that he has not read of similar explanations of marriage. However, he explains that, among ethnic groups, marriage is seen as something respectful to those involved. Breger (1998:105-107) states that marriage is the combination or coming together as 'one' of the two families to form coherence because of their children who fell in love. Greenwood (1976:337) stated earlier that marriage is the legal interface of man and woman with the purpose of bearing children and establishing a household. He emphasizes that, in terms of groupings of people or countries, the marriage system has distinctive features.

The significance of the descriptions of marriage by the theorists mentioned above is that the authors do not give an account of the development of stages in specific marriage systems such as the traditional marriage system of the '*Bapedi ba Matlala*' in the area of Moutse.

The informers, however, conclude by saying that it is possible that some Matlala people go astray by not following customary law and, therefore, are likely to be punished by experiencing incessant conflict within their families. The '*go beka*' principle also accentuates the requirement that the daughter-in-law must always be submissive and obedient to the customary laws of the in-laws, especially those of her husband. That is why it is said that 'the grave of the woman is the place of her in-laws'.

The argument maintains that if the stage of '*go beka*' is not performed immediately, it will still be performed, for instance, in the giving out of lobola (cattle), because messengers of the husband's family will be sent to collect the beast of this final stage of the marriage. The only distinction in this second phase of '*go beka*' is that the process does not require a ceremony or an invitation to a feast. This stage is not performed in the same way as is the case in the wedding. Only the younger brother or uncle of the groom may perform the cultural activity of the Bapedi in the Moutse area so that the daughter-in-law may finally move to the homestead of the in-laws permanently.

The research also focuses on the development of the language used when introducing and taking the daughter-in-law (married young woman) to the in-laws' place. The chapter dealing with this aspect is relevant to the development of language by selecting one song used to convey the importance of formulation or language usage. The song selected to introduce the development of language usage is '*Makgakgasa*' which encapsulates the introduction of the bride to the in-laws' place. Moreover, the song, '*Makgakgasa*' has been analysed taking cognizance of the structure of the lyric (song), its content, plot, and style..

In the development of reading/singing, the reader/singer is committed to the history/content. The song allows for the singer/reader to formulate his/her own history/content by way of comparison and narration. Jooste (1983:2) maintains that this kind of research is important, because oral literature (i.e., the *Makgakgasa* song) was written down in the language used at the time when the bride was introduced and taken to the place of the in-laws.

When critically analysing the 'Makgakgasa' song, it was established that, although not developed in a precise sonnet form (14 lines, with either three quatrains and a closing couplet or an octave and a sestet), it has been influenced by a form of sonnet or is similar to a sonnet. Therefore, when analysing the content and style of this song, the concept of the sonnet has been taken into consideration, by generalizing the issues dealt with. The sonnet is a type of a poem and the poet/singer formulates incidents so that the sonnet if it is a Petrarchan sonnet falls into two sections in which the first part is similar to the sonnet (describing matters connected with the theme) and the second focuses on emotional progression (developing the feeling of the poet/singer in relation to the theme).

When the reader compares the synopsis of the content of the 'Makgakgasa' song with those sung/written, s/he can detect the style differentiations as well as the similarity and usage.

8. METHOPO

Methopo ya lengwalonyašišo le, e arotšwe ka dikarolo tše pedi, e lego (a) badudi ba Moutse bao ba etetšwego le (b) dipuku tša teori tšeo di tsopotšwego.

A. BADUDI BA MOUTSE BAO BA ETETŠWEGO

1. Bogopa, S.G. (15 – 05 – 1933)
2. Maila, S. (18 – 07 – 1929)
3. Makubjana, R.J. (29 – 09 – 1946)
4. Malefo, M.D. (16 – 08 – 1942)
5. Matlal, M. (23 – 10 – 1936)
6. Mogajana, S. (12 – 11 – 1940)
7. Mmotong, J.J. (14 – 09 – 1937)
8. Phokwana, M. (17 – 07 – 1926)
9. Thobejane, R.M. (03 – 06 – 1945)
10. Phahlamohlaka, M. (10 – 10 – 1919)

B. DIPUKU TŠA TEORI TŠEO DI TSOPOTŠWEGO

1. Abram, M.H. 1985. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Rinehart and Winston.
2. Abrams, M.H. 1971. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Abrams, M.H. 1981. *A Glossary Literary Terms*. (4th ed.). New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
4. Abrams, M.H. 1988. *A Glossary of Literary Terms*. 5th ed. London: Holt, Rinehart & Winston. Inc
5. Altenbernd, L. & Lewis, L. 1966. *A Handbook for the study of Drama*. New York: Macmillan Publishing Co. Inc.
6. Asch, M. 1998. *Aboriginal and treat rights in Canada: Essays on Law, equity and respect for difference*. New York: Rossana Hill.
7. Badenhorst, C. 2008. *Dissertation writing: A research journey*. Pretoria: Van Schaik.
8. Bal, M. 1980. *De theorie van vertellen en verhalen*. Muiderberg: Dick Coutinho.

9. Bal, M. 1982. *De theorie van vertellen en verhalen*. Muidenberg: Dick Coutinho.
10. Baldick, C. 1990. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press.
11. Barbour, R. 2008. *Introducing qualitative research: A study guide to the craft of doing qualitative research*. New Delhi: Sage Publications.
12. Barry, P. 2002, 'Structuralism', *Beginning theory: an introduction to literary and cultural theory*, Manchester University Press, Manchester. pp. 39–60.
13. Beckson, K. & Ganz, A. 1961. *A reader's Guide to Literary Terms*. London: Thames and Hudson.
14. Beckson, K. & Ganz, A. 1995. *A reader's Guide to Literary Terms*. London: Thames and Hudson.
15. Boulton, M. 1960. *Anatomy of the Novel*. London: Routledge Kegan Paul.
16. Boulton, M. 1982. *The Anatomy of Poetry*. London. Routledge. & Kegan Paul.
17. Bui, Y.N. 2009. *How to write a master's thesis?* London: Sage Publications.
18. Breger, R.A. 1998. *Cross cultural marriage: Identity and choice*. New York: Rossana Hill.
19. Chatman, S. 1960. *Story and Discourse*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
20. Chatman, S. 1978. *Story and Discourse*. London: Cornell University Press.
21. Chauke, E.M. 2001. *Adaptation of lodge-mothers and home after prolonged rooming in with their long hospitalised conates*. University of Pretoria.
22. Chukwu, 1977. *The Igbo of Nigerian an analytic Description of selected cultural factors*. London. England: Ann Arbor, Michigan. U.S.A.
23. Cloete, T.T. 1992. *Literêre terme en teorieë*. Pretoria: Hum-Literêr.
24. Cohen, B.B. 1973. *Writing about Literature*. Glenview, Illinois and London: Scott Foresman.
25. Cohen, B.B. 1973. *Writing about Literature*: Illinois: Scott, Foresman and Co.
26. Cohen, B.B. 1978. *Writing about Literature*: Glenview, Illinois: Scott Foreman.
27. Cope, T. 1968. *Izibongo: Zulu Praise Poems*. Oxford: Clarendon
28. Creswell, J.W. 2009. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approach*. 3rd ed. Los Angeles: Sage Publications.
29. Cuddon, J.N. 1980. *A Dictionary of Literary Terms*. (Reviewed, Ed). London: Penquin.

30. Culler, J. 1972. *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and study of Literature*. Ithaca: Cornell University Press.
31. Das, A. 1993. *The special theory of relativity-a Mathematical exposition*. New York: Springer – Verlag.
32. Daya, D. 2010. Interview with Clinical Psychologist in private practice [transcript]. 22 March. Rustenburg.
33. De Groot, A.W. 1935. *Algemene Versleer*. Den Haag: N.V. Servire.
34. De Groot, A.W. 1946. *Algemene Versleer*. Den Haag: N.V. Servire.
35. De Groot, A.W. 1962. *Algemene Versleer*. Den Haag: N.V. Servire.
36. Delport, C.S.L. *Research at grassroots for the social sciences and human service professions*. 3rd ed. Pretoria: Van Schaik Publications.
37. De Saussure, F. 1916. *Cours de linguistique generale* Paris: Payot C. Bally and A. Sechehaye Translation by Wade Baskin, Course in General Linguistics in 1959. New York: Philosophical Library.
38. Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. 2008. *Collecting and interpreting qualitative materials*. 3rd ed. London: Sage Publications.
39. Dietrich le ba bangwe. 1975. *The art of fiction*. New York, Holt. Rine Hart and Winston. CBS College Publishing.
40. Eiselen, W. 1928. Preferential Marriage. Africa, I.4.
41. Wiki *Encyclopaedia*. (Metre Poetry). 2009. New York City. Wikimedia Foundation.
42. Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University.
43. Flick, U., Von Kardorff, E. & Steinke, I. 2004. *A companion to qualitative research*. California: Sage Publications.
44. Forster, C.M. 1927. *Aspects of the Novel*. London: Edward Arnold.
45. Forster, C.M. 1975. *Aspects of the Novel*. London: Edward Arnold.
46. Gennete, G. 1980. *Narrative Discourse*. Oxford: Basil Blackwell.
47. Gilles, D. 2002. 'How Do We Recognise Structuralism?' In Desert Islands and Other Texts 1953-1974. Trans. David Lapoujade. Ed. Michael Taormina. Semiotext(e) *Foreign Agents ser*. Los Angeles and New York: Semiotext(e), 2004. 170–192. 170.
48. Grammont, M. 1960. *Le vers Francis, Ses Moyens d' expression son harmonie*. Paris: Libraire Delagrave.
49. Gray, S. 1984. *A Dictionary of Literary Terms*. Hong Kong: York Press.

50. Grobler, G.M.M. 1989. *Time order in Three Novels of O.K. Matsepe: The story behind the text. Doctoral Thesis*. Pretoria: University of South Africa.
51. Groenewald, P.S. 1966. Die Moraalstories. *Studies in Bantoetale* 3, pp:13 – 39.
52. Groenewald, P.S. 1991. Dingwalo: B.A. (Honase) *Sesotho sa Leboa*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
53. Groenewald, P.S. 1992. *Sesotho sa Leboa*. B.A (Honase) Dingwalo. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
54. Groenewald, P.S., 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 1*. Pretoria: Via-Afrika
55. Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 3*. Pretoria: Via-Afrika.
56. Groenewald, P.S. 2000. *Letsogo la Molao: 'n Stilistiese Analise van 'n Prosateks*. *South African Journal of Languages*. 20(1):61-69.
57. Guddon, J.A. 1982. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. New York: Doubleday.
58. Haralambos, M. 1985. *Sociology Themes and perspectives*. London: Anwin Hyman Limited.
59. Harris, W.V. 1992. *Dictionary of Concepts in Literary Criticism and Theory*. New York: Greenwood Press.
60. Harris, W.V. 1992. *Dictionary of concepts in Literary Critisim and Theory*. New York: Greenwood Press.
61. Harris, W.V. 1992. *Dictionary of Concepts in Literary*: Greenwood Press
62. Hawthorn, J. 1992. *A Concise Glossary of Contemporary Literary Theory*. London: Edward Arnold.
63. Heese, M. & Lawton, R. 1988. *The New Owl Critic: an Introduction to Literacy Criticism*. Goodwood: Nasou.
64. Heese, M. L. & Lawton, R. 1979. *The New Owl Critic*. Elsies River: Nasokn Ltd.
65. Heese, M. & Lawton, R. 1993. *The New Owl Critic*. Goodwood: Nasou Limited.
66. Hirsch, E.D. 1967. *Validity in Intepretation*. New Haven: Yale University Press.
67. Holman, C.N. 1972. *A handbook to literature*. London: Macmillan.
68. Hollyway, W. & T. Jefferson. 2004. *Doing qualitative research differently*. New Delhi: Sage Publications.
69. Horn, J.G. 2002. *Practical Implications of the recognition of customary marriages*. *Journal for Juridical Science* 27 (1).

70. Jooste, G.A. 1983. *Die verstelstruktuur in vyf romans van Karel Schoeman, met spesifieke verwysing na Die Helmetuin*. Bloemfontein. University of Free State
71. Joubert, A. 2004. *The power of performance*. New York: Mount de Gruyter.
72. Kerkhoff, E.L. 1962. *Kleine deutsche stilistic*. Bern/München: Francke Verlag.
73. Kgatla, P.M. 2000. *Kgolo, Tšwelopele le Katlego ya Kanegelokopana ya Sepedi: 1951-1999*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
74. Komati, P.R. 1999. *Manyobonyobo, Padi ya Boitsholo*. Pretoria. Yunibesithi ya Pretoria.
75. Krige, J.D. 1934. *Bride wealth in Balubedu Marriage Ceremonies. Bantu studies*. viii: pp: 97 -99
76. Kunene, A.P.1969. *The Heroic Poetry of the Basotho*. London. Oxford University Press.
77. Kunene, D.P. 1971. *Heroic Poetry of Basotho*. Oxford: University Press.
78. Leach, E. 1982. *Notes and quiries on Anthropology*. London. Routledge and Kegan Paul.
79. Livingstone, P. 1993. *The traditional Theory of Literature*. Minne apolis: University of Minnesota.
80. Louwrens, L.J. 1994. *Dictionay of Northern Sotho, Grammatical Terms*. Pretoria. Via Afrika.
81. Lazarus A. & Smith, W. 1983. *A Glossary of Literature and Composition*. Urbana: National Council of Teachers of English.
82. Lazarus, A. & Smith, W. 1971. *A Glossary of Literature and Companion*. Illinois: Urban University Press.
83. Lebaka, K.J. 2006. *Kanegelorato ya Sepedi. Thesese ya Bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
84. Lewis, I.M. 1976. *Social Anthropology in Perspective*. Cambridge: University of Cambridge.
85. Lombard, D.P. 1985. *Introduction to the Grammar of Northern Sotho*. Van Schaik.
86. Lucas, F.L., 1974. *Style*. London: Cassel.
87. Mabusela, M. 1998. *Are šogeng thari Mphato 12. Puku ya Morutwana*. Cape Town. Phumelela Books.
88. Magapa, N.I. 2006. *Kanegelotseka ya Sepedi: Thesese ya Bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

89. Mair, E. 1969. *The structure of a Novel*. London. The Hogarth Press.
90. Makgopa, M.A. 1996. *The relative clause in Northern Sotho*. Stellenbosch. Universiteit van Stellenbosch.
91. Mamabolo, M.R. 1995. *The Development of Northern Sotho Poetry from 1950 – 1980*. MA. Dissertationk. Pretoria: Vista University.
92. Mamoleki, M.D. 1992. *Tshekatsheko ya Ga se ka magaleng*. Pretoria: Yunibesithi ya Tshwane.
93. Mampuru, D.M. 1991. *Senakangwedi 5*. Pretoria: Out of Afrika.
94. Mampuru, D.M. 1991. *Makhura' Lefehlo*. Pretoria: De Jager-Haum.
95. Mampuru, D.M. 2005. A Critical Assessment of Lenong la Gauta as a Detective Novel (Story). *South African Journal of African Languages*. Volume 6 (4), pp. 149 - 210?:
96. Margraff, M.M. 1994. *The Moral Story in Zulu (1930-1955)*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
97. Margraff, M.M. 1996. *A study of style: D.B.Z. Ntuli's 'Ucingo'*. *Doctoral Thesis*. Pretoria: University of Pretoria.
98. Marry, F.M. 1996. *The Problem of style*. London: Oxford University Press.
99. Marshall, C. & Rossman, G. 2011. *Designing qualitative research*. 5th ed. California: Sage Publications.
100. Mashilo, P. Le ba bangwe, 1988. *Mokaka wa kgomo 3*. Pietermaritzburg. Shuter and Shooter.
101. Mashilo, P. Le ba bangwe, 1998. *Mokaka wa kgomo 3*. Pietermaritzburg. Shuter and Shooter.
102. Mathibe, M.A. 2001. *Papetšo ya Direto tša 'Lehu' le 'Polokong', Ratlabala le 'Matšoba', Lentsoane*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
103. Maxwell-Mahon, W.D. 1979. *Content and style: A Prose Reader*. Johannesburg: McGraw-Hill.
104. Mayekiso, M.M.A. 1995. *The Historical Novels of Jessie Joyce Gwayi*. MA Thesis. Kwa Dianqezwa: University of KwaZulu-Natal.
105. Mayer, P. 1915. *Gusii bride wealth law and custom*. Rhodes-Living Papers No. 18. London, Oxford University Press.
106. McNeill, P. & Chapman, S. 2005. *Research Methods*. 3rd ed. New York: Routledge.
107. Meyer, M. 1990. *The Bedford: introduction to Literature*. New York: St Martin Press Inc.

108. Mohlala, M.J. 1994. *Tshekatsheko ya Di sa re šaletše monaganong*. Thesese ya MA. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
109. Mojalefa, M.J. 1992. *Tshekatsheko ya Sebilwane bjalo ka Thetokanegelo*. Pretoria. Yunibesithi ya Pretoria.
110. Mojalefa, M.J. 1993. *Tshekatsheko ya Sebilwane bjalo ka thetokanegelo*. Thesese ya MA. Pretoria. Yunibesithi ya Pretoria.
111. Mojalefa, M.J. 1995. *Pego ye e Beakantšwego ya Nyakišišo ya 'Makxothlo'* (Lekgothoane). *Thesese ya Bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
112. Mojalefa, M.J. 1996. *Ntlhahle ya Boraro (B.A.) Sepedi 303*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
113. Moloti, D.D. & Legodi, W.M. 1995. *Tšhaba Mediti 5*. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.
114. Mönnig, H.O. 1967. *The Pedi*. Pretoria: J.L. Van Schaik limited.
115. Morgan, C.S. 2010. *Narrative and Freeom: The shadow of time*. New Have: Yale University Press.
116. Mothiba, K.F. 2005. *Ntšhuthethelele: Terama ya go se bapalege (Sepedi)*. Yunibesithi ya Pretoria, Pretoria.
117. Muecke, D. 1982. *Irony and the Ironic*. London. Mutheun and Co. Ltd.
118. Muir, F. 1957. *The structure of the Novel*. London: Hogarth.
119. Murry, H.F. 1996. *The Problem of Style*. Oxford: Oxford University Press.
120. Myburgh, A.C. 1966. *South African Bantu and Native Law*. University of Africa. Pretoria: J.L. Van Schaick
121. Nokaneng, M. 1978. *Segagešo*. Pretoria: Via-Afrika.
122. Notes. 1951. *Canadian Medical Association Journal*. 1951. May. 64 (5).
123. Ohma, R.M. 1972. 'Prolegomena to the Analysis of Prose Style.' in. Babb, H.S. (ed) 1972. *Essays in Stylistic Analysis*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
124. Peck, J. & Coyle, M. 1984. *Literary Terms and Criticism*. London: Macmillan.
125. Phala, R.S. 1999. *Thellenyane Batlabolela: Tiragatšo ya Boitshwaro*. Thesese ya M.A. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
126. Platt, J. Le Platt, H. 1992. *Longman Dictionary of language teaching*. Cambridge. Cambridge University Press.
127. Preminger, A. 1965. *A Hand book of Poetic Terms*. New York: Princeton University Press.

128. Richards, I.A. 1961. *Practical Criticism*. University of Cape Town. Cape Town: W.W. Norton Publishers.
129. Richards, I.J, 1987. *Practical Criticism*. Padstow: T.J Press.
130. Rimmon-Kenan, S. 1983. *Narrative Fiction: Contemporary Poetic*. London and New York: Methaen.
131. Rudolph, C.J. 1954. *A Guide for the Zulu Court Interpreter*. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.
132. Ryan, R. 1982. *Feminist and Woman's Movement. Dynamics of Change in Social Movement. Ideology and Activism*. New York: Roatledge.
133. Serudu, M.S. 1987. *The Novels of O.K. Matsepe: A literary Study. Doctoral Thesis*. Pretoria: University of South Africa.
134. Serudu, M.S. & Makena, R.L. 1975. *Sesotho sa Leboa sa Mahlahla*. Pretoria: Kagiso Publisher.
135. Serudu, M.S. 1989. *Koketšatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.
136. Serudu, M.S. 1990. *Dipheko tša bogologolo*. Pretoria: De Jager-Haum.
137. Serudu, S.M. 1989. *Koketšatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.
138. Simpson le Weiner, 1989. *The oxford English Dictionary: Vol XVIII*. Oxford: Claredon Press
139. Shipley, J.T. 1968. *Dictionary of World Literary Terms*. Bouston: The Writer.
140. Shipley, J.T. 1970. *Dictionary of World Literature*. New Jersey: Littlefield.
141. Shole, S.J. 1991. *Tswana Study Guide 305*. Pretoria: University of South Africa.
142. Skelton, R. 1971. *The Poetic Pattern*. London: Roatledge & Kegan Paul.
143. Stageberg, N.C. le Anderson, W.C. 1952. *Poetry as Experience*. New York: American Book Company.
144. Stern, J. 1991. *Making Shapely Fiction*. New York: Northon.
145. Strachan, A. 1988. 'Uthingo Lwenkosazana' van D.B.Z. Ntuli: 'n *Naratologies ondersoek. D.Ltt. Thesis*. Pretoria: University of Pretoria.
146. Strydom, H. 2005. *Sampling and sampling methods*. In De Vos, A.S. (Ed.). Strydom, H., Fouché, C.B. Pretoria: Van Schaik.
147. Swanepoel, C.F. 1990. *African Literature, Aproaches and application*. Pretoria. Haum.
148. Fowler, H.W. and F.G. Fowler. *The Concise Oxford Dictionary*. 1990. New York: Oxford University Press.
149. Thokoane, M.D. 1994. *Matriki go rutwa bjalo*. Arcadia: Malopo Publishers.

150. Tšhauke, M.H. 1996. *The Poetry of N.S. Puleng. MA Dissertation*. Pretoria: Univesity of Pretoria.
151. Van Corp, H. 1980. *Lexicon van Literaire termen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
152. Van Gulp, H. 1990. *Lexicon van Litietermen*. Groningen: Wolters Noorhof.
153. Van Luxemburg, M. 1981. *Inleiding in de literatuurwetenschap*. Muiderberg: Dick Coutinho.
154. Van Wyk, E.B. 1969. Die inleiding van die Sotho-taalgroep, *Etnologiese Publikasies*. 52:169-179.
155. Walder, D. 1992. *South African Drama as Witness. New Theatre Quarterly*. Vol. 8. No. 32. pp:343.
156. Wales, K. 1995. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.
157. Wales, K. 1989. *A Dictionary of stylistics*. England: Longman.
158. Michael, A. *Webster's New World Dictionary*. 1976. Oxford: Oxford University Press.
159. *Webster's New World Dictionary*, 1976. Ohio. World Publishing Company.
160. Wellerk, R. & Warren, A. (1973). *Theory of Literature*. New York: Penguin Books.
161. Westermarck, E. 1921. *The History of Human marriage*. Pretoria: Juda.
162. Westermarck, E. 1936. *The future of marriage in Western Civilization*. Pretoria: Juda.
163. Wheeler, C.B. 1966. *Design of Poetry*. New York: W.W. Norton & Company.
164. Woolfe, S. Hampton 1984. *About literature*. Melbourne. Macmillan & co.
165. *Worldbook Encyclopaedia*. 2000. Chicago: World Book, Inc.